

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN ÂYETLERİ IŞIĞINDA HAVF VE RECÂ

DOKTORA TEZİ

İbrahim SÜRÜCÜ

Van - 2015

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN ÂYETLERİ IŞIĞINDA HAVF VE RECÂ

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan

İbrahim SÜRÜCÜ

Danışman

Prof. Dr. Selahattin SÖNMEZSOY

Van – 2015

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	II
-------------------	----

ÖNSÖZ	V
-------------	---

KISALTMALAR	IX
-------------------	----

1. GİRİŞ	10
----------------	----

1.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	10
------------------------------	----

1.1.1. HAVF	10
-------------------	----

1.1.1.1. Havfin Lugat Manası	10
------------------------------------	----

1.1.1.2. Havfin İstilah Manası	12
--------------------------------------	----

1.1.1.3. Havfin Kur'ân Kontekstindeki Manaları	15
--	----

1.1.1.3.1. Havfin Emn'in Zıddı Olarak Kullanılması	15
--	----

1.1.1.3.2. Havfin Takva Anlamında Kullanılması	16
--	----

1.1.1.3.3. Havfin Savaş/(Ölüm/Öldürülme) Korkusu Anlamında Kullanılması	18
---	----

1.1.1.3.4. Havfin İlim veya Zann-ı Galip Anlamında Kullanılması	20
---	----

1.1.1.3.5. Havfin Tüketme veya Noksanlaştırma Anlamlarında Kullanılması	22
---	----

1.1.2. RECÂ	24
-------------------	----

1.1.2.1. Recâ'nın Lugat Manası	24
--------------------------------------	----

1.1.2.2. Recâ'nın İstilah Manası	24
--	----

1.1.2.3. Recâ'nın Kur'ân Kontekstindeki Manaları	28
--	----

1.1.2.3.1. Recâ'nın Saygı Bekleme Anlamında Kullanılması	28
--	----

1.1.2.3.2. Recâ'nın Korku Anlamında Kullanılması	30
--	----

1.1.2.3.3. Recâ'nın Tehir Etme Anlamında Kullanılması	31
---	----

1.1.2.3.4. Recâ'nın Bir Şeyin Kenarında Bulunma anlamında Kullanılması	33
--	----

1.2. FARKLI DİSİPLİNLERE GÖRE HAVF VE RECÂ	34
--	----

1.2.1. HADİSLERDE HAVF VE RECÂ	34
--------------------------------------	----

1.2.1.1. Hadislerde Havf	34
--------------------------------	----

1.2.1.2. Hadislerde Recâ	38
--------------------------------	----

1.2.2. TASAVVUFTA HAVF VE RECÂ	42
--------------------------------------	----

1.2.2.1. Tasavvufta Havf	42
--------------------------------	----

1.2.2.2. Tasavvufta Recâ	48
--------------------------------	----

1.2.3. PSİKOLOJİDE HAVF VE RECÂ	53
---------------------------------------	----

1.2.3.1. Psikolojide Havf	53
---------------------------------	----

1.2.3.2. Psikolojide Recâ/Ümit	58
--------------------------------------	----

2. KUR'ÂN'DA HAVF	63
-------------------------	----

2.1. KUR'ÂN'DA HAVF YERİNE KULLANILAN TABİRLER	63
--	----

2.1.1. الخشية/el-Haşye	63
------------------------------	----

2.1.2. الوجل/el-Vecel	67
-----------------------------	----

2.1.3. الرهبة/er-Rahbe	70
------------------------------	----

2.1.4. الاشفاق/el-İşfak	74
-------------------------------	----

2.1.5. الفزع/el-Fezi'u	77
2.1.6. الرعب/er-Ru'b.....	80
2.1.7. التقوى/et-Takva	83
2.1.8. الروح /er-Rav'	88
2.1.9. الحذر/el-Hazer.....	89
2.2. HAVFIN KISIMLARI.....	91
2.2.1. MEŞRU HAVF	91
2.2.1.1. Allah Korkusu	91
2.2.1.2. Cehennem Korkusu	97
2.2.1.3. Hidâyetten Ayrılma Korkusu	104
2.2.1.4. Günaha Düşme Korkusu	107
2.2.1.5. Dünyevileşme Korkusu	112
2.2.1.6. Amelinin Boşa Gitmesinden Korkma	115
2.2.2. MEŞRU OLMAYAN HAVF	118
2.2.2.1. Allah Dışında Bir Varlıktan Korkma	118
2.2.2.2. Şeytandan Korkma	120
2.2.2.3. Doğrulukta Kınanmaktan Korkma	124
2.2.2.4. Dünyevi Kazançların Gitmesinden Korkma	126
2.2.2.5. Savaştan Korkma	128
2.2.2.6. Ölüm Korkusu	132
2.2.2.7. Zâlim Yöneticilerden Korkma	135
2.3. MEŞRU OLMAYAN HAVFIN SEBEPLERİ	139
2.3.1. Cehalet.....	139
2.3.2. Salih Amel İşlememe	142
2.3.3. Âhiret Ahvâlinin Bilinmemesi	144
2.3.4. Geçmişte İşlenen Günahlar	146
2.3.5. Dünya Varlığına Meyil	148
2.4. HAVFIN İNSANDAKİ TEZAHÜRLERİ.....	151
2.4.1. Muhasebe	151
2.4.2. Haramlardan Kaçınma	153
2.4.3. İbadet.....	155
2.4.4. Tevbe.....	158
2.4.5. İnkâr	160
2.5. HAVFIN SINIRI	163
3.KUR'ÂN'DA RECÂ.....	168
3.1. KUR'ÂN'DA RECÂ İLE ANLAM İLGİSİ BULUNAN KELİMELEER	168
3.1.1. Recâ'nın الطمع/Tama' Kelimesiyle Anlam İlgisi	168
3.1.2. Recâ'nın عَسَى/Asâ Kelimesiyle Anlam İlgisi	169
3.1.3. Recâ'nın القنوط/Kanût Kelimesiyle Anlam İlgisi	171
3.1.4. Recâ'nın امل/e-m-l Kelimesiyle Anlam İlgisi.....	172
3.1.5. Recâ'nın يئس /Ye's Kelimesiyle Anlam İlgisi	173
3.2. RECÂ DUYGUSUNU OLUŞTURAN AMİLLER.....	177
3.2.1. Allah'ın Rahmet Sıfatları	177

3.2.2. Recâyı Teşvik Ye'si Meneden Âyetler	180
3.2.3. Recâyı Teşvik Ye'si Meneden Hadisler.....	183
3.2.4. Şefaât.....	186
3.2.5. Müsibetlerin Günahlara Keffaret Olması.....	190
3.3. RECÂ DUYGUSUNUN İNSANDAKİ TEZAHÜRLERİ	194
3.3.1. Sabır	194
3.3.2. Tefekkür	196
3.3.3. Dua	200
3.3.4. Şükür	203
3.3.5. Amel-i Salih	207
3.3.6. Tevekkül.....	210
3.3.7. Rıza	213
3.4.RECÂ'NIN KISIMLARI	217
3.4.1. MEŞRU RECÂ	217
3.4.2. MEŞRU OLMAYAN RECÂ.....	221
4.SONUÇ.....	227
KAYNAKLAR.....	232
ÖZET	241
ABSTRACT.....	242

ÖNSÖZ

İnsan, yaradılışı gereği sevinme, üzülmeye, heyecanlanma, sinirlenme gibi duyguları olan bir varlıktır. Tedirginlik, endişe ve korku duyguları da insanın fitratında bulunmaktadır. Sair bütün duygularda olduğu gibi bu duyguların da insan yaşamı üzerinde farkedilir etkileri bulunmaktadır. Öyle ki insan, içindeki fitrî isteklerinin bir sonucu olarak bir yandan dünya ve âhirete ait güzellikleri arzulayıp onlara kavuşmayı ümit ederken, diğer yandan bu istek ve arzularına kavuşamamaktan dolayı korku duymaktadır. Bu korku, umulan şeye kavuşamama korkusu olabileceği gibi bazen de bu korkunun sebebi ümit edilip arzulanan şeyin önüne getirilen yasaklar olabilmektedir.

Havf ve recâ üzerinde yapılan çalışmalar, nazari boyutuyla İslâmiyetin ilk dönemlerine kadar götürülebilecek bir geçmişe sahiptir. Çünkü daha Hz. Peygamber hayattayken ashâbı ona vahyin getirdikleri hakkında sorular soruyor ve ondan kendilerini tatmin edecek cevaplar alıyordu. Zühd hareketinin başladığı sonraki dönemlerde ise bu iki kavram artık ilmî bir mefhum olarak ele alınmaya ve kitaplardaki yerini almaya başlamıştır.

Beşerin ayrılmaz bir ruh hali olan havf/korku ve recâ/ümit, sadece dünya-âhiret saadeti için değil, aynı zamanda hayatın idame ettirilebilmesi için de gerekli iki duygudur. Bu manada mümin Allah'tan korkar, Allah'ın kendisini gözettiği bilinciyle hareket eder, davranışlarına da buna göre yön verir. Kimin nerede, ne kadar ceza görüp; kimin nerede, ne kadar nimete gark olacağı Allah'ın ilmi açısından aynı olduğuna göre kişi, O'na karşı muamelede dikkatli olunması gerektiği sonucuna varır. Kaldı ki, *“kalpler O'nun iki (kudret) parmağı arasında bulunmaktadır”* hadisi de bu gerçeğe parmak basmaktadır. Bununla birlikte, şu da gözardı edilmemelidir ki, rahmeti gazabının önünde bulunan Yüce Allah'ın, kulunun kendisi hakkındaki kanaatine göre hareket edeceği bildirilmiştir. Bu bakımdan mümin için, Allah'a karşı her zaman hüsn-ü zan beslemek ve ümitvar olmak esastır.

Ümitvar olma, recâ duyguları içinde bulunma, insan psikolojisi açısından aynı zamanda havftan kaçınma ameliyesi olarak ele alınabilir. Nitekim İbn Hazm'a

göre de korkunun bir sonucu olan üzüntü ve sıkıntıdan kurtulma isteği, bidâyetten beri tüm insanların üzerinde ittifak ettikleri bir amaç olagelmıştır. İnsanlığın hüzünden, kaygıdan kurtulma yönündeki bu ortak amacını İbn Hazm, ‘tard’ul-hemm/üzüntüyü giderme’ olarak ifade etmektedir.

Bununla birlikte havfin bir artı kutbu gibi işlev gören recâ’nın insan doğasındaki varlığı havftan bağımsız değildir. Bu yüzden Kur’ân, Allah-insan ilişkisinde recâdan söz ederken recâyı havfla birlikte aynı âyette zikretmiştir. Bunun içindir ki bu iki kavram, değişik disiplinlerde birlikte ele alınmıştır.

Dini yaşayış açısından ideal bir mü’min kişiliği hedefleyen tasavvuf disiplini, Kur’ân’ın önerdiği havf-recâ kavramlarına büyük önem vermiştir. Bu meyanda tasavvufçulara göre Kur’ân, bazı âyetlerde havf-recâ ilişkisinin insan tabiatında ortaya çıkışını tasvir eden açıklamalar yapmış, bazı âyetler de Allah’a duâ ederken bu iki duygunun nasıl yönlendirilmesi gerekliliği üzerinde durmuştur. Kur’ân’a göre mü’minin Allah’tan ümitli olması bir hayal ya da zayıf bir duygu değildir. Mü’minin Allah’a ümîdi güçlü bir iman ile desteklenmiştir. Kur’ân, mü’minlerin Allah’a karşı ümitli olmalarının temelinde, güçlü bir imanı ve bu iman gereği olan yaşantıyı gösterir. İnanç ve ilâhî değerler doğrultusunda yaşamayı ümidin koşulu sayar. Bu gerçeği de birçok âyette tekrarlar.

Tefsir kitaplarında yeri geldikçe hakkında açıklamalarda bulunulan bu iki kavramın müstakil izahatı daha çok tasavvuf eserleri içinde yer almıştır. Buna rağmen üzerinde detaylı bir çalışma bulunmayan bu iki kavramı Kur’ânî bakış açısıyla işlemek ve aynı zamanda bu iki kavramın psikososyal açıdan etkilerini anlamak için araştırma kararı aldık. Bunun için de kavramlara tefsir ilmî açısıyla yaklaşmaya çalıştık.

Araştırmamızda takip ettiğimiz yöntem öncelikle nakledilen görüşlerin objektif tasviri, sonra da bunların değerlendirmesi şeklinde olmuştur. Bu çalışmada konular bir nevi “konulu tefsir” bağlamında ele alınmıştır. Bunun için de mümkün olduğu kadar tefsir ilminin temel kaynaklarından yararlanılmaya çalışılmıştır.

Biz bu çalışmada insanın temel hasselerinden olan havf ve recâ’yı açıklamaya çalıştık. Bu kavramların açıklamalarına başlarken hemen giriş bölümünde havf ve recâ’nın kavramsal çerçevesini ele alarak bu iki kavramın anlam alanına giren diğer

kavramları ele aldık. Havf ve recâyı aynı veya yakın anlamda kullanılan bu kelimelerin Kur'ân'daki kullanımlarını ele alırken söz konusu kelimelerin havf ve recâyı olan anlam ilgilerini de vurgulamaya çalıştık. Zira bu iki kavram yerine kullanılan kelimeler, sahip oldukları ince anlam farklarıyla havf ve raca'dan ayrılır.

Kavram çerçevesinden sonra yine giriş bölümünde farklı disiplinlere göre havf ve recâyı ele aldık. Bu başlık altında havf ve recâ kavramlarını Hadis, Tasavvuf ve Psikoloji ilimleri açısından inceledik. Detaylara ve teferruata inmeden bu üç disiplin açısından havf ve recâyı işlemeye gayret ettik. Hadislerin konuya yaklaşımını; Tasavvuf açısından klasik dönem tasavvufçuların yaklaşımını ve genel manada sûfilerin uygulama biçimlerini irdelemeye çalıştık. Psikoloji ilmi açısından meseleye yaklaşırken daha çok modern psikolojinin yaklaşımını ve Kur'ân'ın öngördüğü psikolojik yaklaşımı gözönünde bulundurarak işlemeye çalıştık. Özellikle psikoloji açısından meseleye yaklaşırken batılı psikanalistlerin yaklaşımlarıyla Kur'ân'ın yaklaşımını karşılaştırmaya gayret ettik.

Çalışmamızın birinci bölümünde havf kavramını işlemeye gayret ettik. Bir giriş ve iki ana bölümden teşekkül eden tezimize, havf ve recâ arasındaki bağlantıya ve dengeye dikkat çektiğimiz bir sonuçla nihâyet verdik.

Birici bölümde havfin çeşitleri, sebepleri, insan üzerindeki etkileri, havfin tezahürlerini maddeler halinde incelemeye çalıştık. Yine bu bölümde havf kavramının cevaz sınırlarını aramaya gayret ettik. Bunun için de havf kavramının ifrat-tefrit, meşru-gayrı meşru yönü üzerinde durmaya çalıştık.

İkinci bölümde ise recâ kavramını ele alarak işlemeye çalıştık. Yine bu bölümde de recâ kavramının kısımları, sebepleri, fertler üzerindeki etkileri ve tezahürleri üzerinde durmaya gayret ettik.

Tezimiz havf ve recâyı farklı disiplinlere göre ele alma, Kur'an'da geçen havf ve recâ ile alakalı kavramları karşılaştırma, havf ve recânın sebepleri, insan ve toplum üzerindeki tezahürlerini ortaya koyma aynı zamanda havf ve recânın meşruiyet sınırlarını arama bakımlarından daha önce yapılmış çalışmalardan farklılık arz etmektedir. Bununla beraber bu çalışma havf ve recâyı bir bütünlük içinde ele alma bakımından ilk örneklerden sayılabilir.

Çalışmalarım esnasında değerli görüşleriyle yardımlarını esirgemeyen, haftada enaz bir gününü ayırıp yazdıklarımı kontrol eden değerli danışman hocam sayın Prof. Dr. Selahattin SÖNMEZSOY'a, olumlu ve ufuk açıcı yönlendirmeleriyle destekleyen sayın Prof. Dr. Bahattin DARTMA'ya, tez yazım teknikleri ve buna bağlı konulardaki yardımlarından dolayı sayın Prof. Dr. M. Salih ARI'ya ve destekleri ile her zaman yanımda olan ailem ve arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

İbrahim SÜRÜCÜ

Van 2015

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.y.	: Aynı Yer
Bkz.	: Bakınız
bsm.	: Basım
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
h.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
Hız.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)
Nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Trc.	: Tercüme Eden
vd.	: Ve diğerleri
Thk.	: Tahkik Eden
Yay.	: Yayınları

1.GİRİŞ

1.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1.1. HAVF

1.1.1.1. Havfın Lugat Manası

Sözlükte ‘korkmak, kaygılanmak, endişe duymak, bir şeyden başka bir nedenle korkmak’ anlamlarına gelen havf, kök olarak (h-v-f/خ و ف) harflerinden oluşmuştur. Terim olarak “hoşlanılmayan bir durumun başa gelmesinden veya arzulanan bir şeyin elde edilememesinden duyulan kaygı ve korku”¹ şeklinde tanımlanmıştır. Söz konusu kavram, insanın tahmin ettiği veya açıkça bildiği bir emareye dayanarak başına kötü bir hal geleceğinden kaygılanması² veya ileride kötü bir durumla karşılaşılacağı beklentisinin insanın ruhunda sebep olduğu elem ve huzursuzluk³ olarak da açıklanmıştır.

Bir başka yaklaşıma göre الخوف/el-havf, kelimesi nakıs bir fiil olan h-f-y/خ-ف-ي kökünden türemiş bir mastar olup, taklib yoluyla ‘ecvef’ yapılmıştır. Bu durumda bu kelimenin taklibe uğramadan önceki manası “gizlenmektir” ki Arapça’da bu durum daha çok الاختفاء kelimesiyle karşılanır. Görülebilen gizlenme ile görünmeyen fakat gizlenmeye sevkeden korku arasındaki fark sebebiyle ‘خاف’ fiili ecvef fiil yapılmıştır.⁴ Bu manada havf, gizlenmeye ve gizli kalmaya sevkeden

¹ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî (ö. 395/1004), *Mu'cemu'l Mekayîsi'l-Luğa*, (Thk.: Abdu's-Selam Muhammed Harun), 2. bsm. Mısır, 1972, (h-v-f/خ و ف) mad. II/230; İsmail b. Hammad el-Cevherî (ö. 398/1007), *es-Sihâh Tacû'l-Luga ve Sihâhu'l-'Arabiyye*, (Thk.: Ahmed Abdu'l Ğafûr Atar), 3. bsm., Beyrût, (h-v-f/خ و ف) mad. 1404, IV/1358-1359; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311) b. Manzûr, *Lisanu'l Arab*, 3. bsm., Beyrût, 1994, IX/99; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya' kub b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö.817/1415), *Besair zevi't-Temyîz fî Letaîfi'l Kitabi'l 'Azîz*, (Thk.: Muhammed Ali en-Neccar), Beyrût, III/579; Mütercim Asım Efendi (ö. 1235/1819), *Kamûs Tercemesi*, (h-v-f/خ و ف) mad. İstanbul, 1305, III/579.

² Ebü'l-Kasım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), *Mufredâtu Elfazi'l Kur'an*, (Thk.: Safvan Adnan Davûdî), Beyrût, 1992, s. 881.

³ Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö.505/1111), *İhya-u Ulumi'd-Din*, Beyrût, ts., II/427.

⁴ Keramet Hüseyn, *Fıkhu'l-Lisan*, Leknev, Hindistan, 1915, I/416.

korkudur. Daha sonraları, sonunda gizlenme olmasa da, havf tabiri, mücerret korku⁵ için kullanılmıştır.

Türkçe’de genel itibariyle ‘korku’ olarak ifade edilen havf kelimesi daha çok ‘bir tehlike düşüncesi karşısında uyanan kaygı duygusu’, ‘kaygı, üzüntü’, ‘kötülüğün gelme ihtimaline karşı duyulan üzüntü’, ‘gerçek veya beklenen bir tehlike ile yoğun bir acı karşısında uyanan coşku, beniz sararması, ağız kuruması vb. belirtileri olan karmaşık fizyolojik durum’⁶ olarak tanımlanmıştır.

Kur’ân-ı Kerim’deki *havf* kavramının semantik seyrini anlamak önem arz etmektedir.⁷ Aşağıda gösterileceği gibi Kur’ân korkunun farklı türleri için farklı kelimeler kullanmakta ve ayrıca belirli kelimelerin kullanımı tematik bağlam açısından genellikle tutarlı bir kullanım modelini takip eder gibi görünmektedir. Hafif korkudan tam bir dehşete ve ihtiyatlı davranıştan Allah korkusu taşıyan dindarlığa kadar farklılık gösteren Kur’ân’daki genel “korku” duygusunun dile getirilme şekli birkaç ana kökten türetilen kelimeler altında toplanmıştır. İstatistiksel olarak listelenen bu kelimeler, gerek Kur’ân-ı Kerim’de gerekse hadislerde ‘takva, işfak, vecel, ru’b, hazer, rav’, hele’ ve haşyet’ kelimeleri veya bu kelimelerin türevleri, havf ile aynı anlamda ya da havf’a yakın anlamlarda kullanılan kavramlar olarak geçmektedir.

Havfın anlam alanı her ne kadar bu mihver veya buna yakın anlamlar etrafında dönse de kavram olarak, Kur’ân’da her geçtiği hemen yerde⁸ başka anlama gelebilecek bir formda kullanılmıştır.

Bu üslup Kur’ân’ın ana üslubuna da en yakın üsluptur. Nitekim yaratılış hadisesinin her geçtiği yerde yaratılışla alakalı değişik bir bilgi verilmesi ya da münafıklarla alakalı bahislerin her geçtiği yerde Münafıkların merdûd başka durumlarından bahsedilmesi, aynı üslubun doğal bir sonucudur. Onlarca yerde, değişik türev, müradif ve manalarıyla geçen havf kavramı âyetlerde geçtiği her yerlerde, insanı korkunun farklı bir boyutuyla karşı karşıya getirmekte ve hidâyet argümanı olan korkunun başka bir yönüne vurgu yapmaktadır.

⁵ Keramet Hüseyin, *a.g.e.*, I/418.

⁶ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s. 1482.

⁷ Süleyman Uludağ, “Recâ”, *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV/502.

⁸ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mucemu’l-Müfehres li Elfâzı’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Kahire, ts., s. 246-248.

Lügat anlamı itibariyle kavram değişik şekillerde tanımlanmakla beraber bazı bilginler havf kavramını nas çerçevesinde açıklamaya çalışmışlardır. Bu manada genellikle havf'a verilen anlam, âyet bağlamında, âyetin kelimeye yüklediği anlamla⁹ sınırlı bırakılmıştır.

Havf kavramının Kur'ân'da geçen değişik kullanımlarının yarısına yakını dünyevi endişe ve korkuları ihtiva etmektedir.¹⁰ Diğerleri ise Allah korkusu, azap kaygısı, âhîret kaygısı, günah işleme endişesi gibi dinî kaynaklı kaygıları dile getirmektedir. Türkçe meallerde ise havf, genellikle korku kelimesi ile ifade edilmektedir.

1.1.1.2. Havfin Istılah Manası

Dinî literatürde "havf" kavramı, daha çok Allah korkusu ve âhîret hayatıyla ilgili ağır endişeler için bir terim olarak kullanılır. İnsanın Allah katındaki durumu hakkında hissettiği korku ve endişeleri, havf terimiyle ifade edilir. Bazı bilginlere göre havf, "isyanlardan ve günahlardan dolayı hayâ ve elem duymaktır."¹¹

Havf kavramı, Kur'ân-ı Kerim'de, gelecekte gerçekleşmesi muhtemel olumsuz olayların insanlar üzerindeki etkilerinin anlatıldığı yerlerde korku ve endişe anlamlarında da kullanılmaktadır.¹² *"Andolsun ki sen, öldürmek için bana elini uzatsan (bile) ben sana, öldürmek için el uzatacak değilim. Ben, âlemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım."*¹³ *"De ki: Ben, Rabbim'e isyan edersem gerçekten büyük bir günün (kıyametin) azabından korkarım."*¹⁴ Havf ve aynı kökten türetilen kelimeler, geçtiği 124 âyet içerisinde en çok az önce belirttiğimiz anlamlarda kullanılmıştır.¹⁵

Allah, âhîret azabından kaygı duyanlar için ibretler olduğunu buyurmaktadır. Bu durum, o gün Allah'a inanmayıp iyi işler yapmayanların cezalandırılacağıının

⁹ M. Sait Kavşut, "İnsan: Teolojik Antropoloji," *Düşünce Dünyası*, 4, Ankara, 2011, s. 240.

¹⁰ Uludağ, a.g.e., a.y.

¹¹ Erol Göka, "Hümanistik Psikoloji Açısından Kaygı Sorunsalı ve Kendini Gerçekleştirme Kavramı," *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 6, Ankara, 1999, s. 173.

¹² Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî (ö. 333/944), *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, İstanbul, 2006, VII/157.

¹³ Mâide, 5/28.

¹⁴ En'am, 6/15.

¹⁵ Örneğin bkz. En'am, 6/48; Yunus, 10/62; Hûd 11/84-103; İbrahim, 14/14; Meryem, 19/45; Ahkaf, 46/13; Rahman, 55/46.

gerçek olduğunun en açık habercisidir.¹⁶ Ve o gün mutlaka gelecektir ve bütün insanlar onun için toplanacaktır.¹⁷ Allah dostlarının, geleceği muhakkak olan bu günden ve azaptan korkuları yoktur. Çünkü onlar dosdoğru bir hayat sürmelerinin neticesi olarak korku ve üzüntü duygularını yaşamayacaktır.¹⁸ Kur’ân’da geçen bu ifadelerde korku dürtüsü daha çok havf terimi ile karşılanmıştır.

Mutasavvıflara göre havfin, haşyet ve heybet gibi mertebeleri vardır. Bu mertebelerin ilki olan havf, imanın; son mertebesi olan heybet ise, marifetin şartı¹⁹ olarak kabul edilir.

Yine Kur’ân’da geçen ve adeta bu kelimenin eşanlamlısı gibi telakki edilen et-takva/التقوى, el-haşyet/الخشية er-ru’b/الرعب, “el-feza’/الفرع, er-rahbet/الرهبه”, “el-işfak/الاشفاق”, “el-vecel/الوجل”, gibi kelimeler de vardır.²⁰ Bu kelimeler ifade ettikleri anlamlar ve âyetlerdeki siyak-sibaka göre Kur’ân’da teknik bir üslupla kullanılmıştır.

Sadedinde olduğumuz havf kavramı, geçtiği âyetlerde ve işaret ettiği konuya göre değişik anlamlar yüklenir. Bu manada havf, Türkçe’de kullandığımız mücerred ‘korku’ anlamından uzaklaşarak spesifik bağlamda geçtiği âyetlerde, genel anlamda da Kur’ân konteksti içinde yeni bir semantik anlam kazanır.

Toshihiko İzutsu bu meseleye eğilerek, Kur’ân’da geçen kelimelerin anlamlarının doğru olarak tespit edilebilmesi ve anlamı tam manasıyla anlaşılmayan bu kelimelerin anlamlarının açığa kavuşturulmasının gerekliliğine inanmaktadır. İzutsu, “bu kelimelerin eşanlamlı diye bilinen diğer kelimelerle karşılaştırılması ve birbirleriyle kıyaslanması lüzumuna²¹ vurgu yapmaktadır. Bunun sonucunda da bu kelimelerin anlam bakımından birbirlerine benzeyip benzemediklerinin ortaya çıkarılması lazım. Bu şekildeki bir çalışma metodunda, eğer var ise, zıt anlamlarının da belirlenmesi lazımdır. Bunlarla beraber, azami oranda dikkat edilip, bu anlamlara

¹⁶Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi’t-Tenzil*, Beyrût, 1995, II/428.

¹⁷ Hûd, 11/103.

¹⁸ En’am, 6/48.

¹⁹ Ebü’l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), *er-Risaletu’l-Kuşeyriyye*, Beyrût, 1997, s. 125.

²⁰ Ali Galip Gezzin, “Eşanlamlılık Bağlamında Kur’an’da ‘Korku’ İfade Eden Kelimeler Üzerine Analitik Bir Değerlendirme”, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, XVI-1, 2003, s. 39.

²¹ Toshihiko İzutsu (ö. 1993), *Kur’an’da Dînî ve Ahlakî Kavramlar*, (Trc.: Selâhattin Ayaz), İstanbul, 1991, s.62.

tekabül eden diğer kelimeler de bulunmalıdır. Daha sonra bu kelimeler bir düzen içinde değerlendirilmeli ve siyak sibakına da bakılarak anlamlandırılmalıdır.

Yine dikkat edilmelidir ki Arapça'da bazı kelimeler muhataplarının zihinlerindeki tasavvuruyla aynı şekilde bulunarak hiçbir anlam değişmesine uğramadan kalırken, bazıları ise Kur'ân'daki bağlamı (siyak-sibak) ve semantik alanı nedeniyle içerikleri zenginleştirilmiştir. Birçok filolog tarafından da ifade edildiği gibi, Kur'ân'la beraber, Arapça kelimeler, Kur'ân'dan önce bilinmeyen yeni anlamlar kazanmıştır ki, bütün bunlara “İslamî/Şer’î” anlam denir. Kelimelerin esas anlamlarını tespit etmek için Kur'ân öncesine ve Kur'ân'ın nüzulü sırasında kullanıldıkları anlamları bilmek ne kadar önemli ise Kur'ân siyakındaki anlamlarını bilmek de o kadar önemlidir.

Bütün bu şartlar ve gereklilikleri göz önüne alarak biz de havf kelimesinin Kur'ân'da hangi anlamlar muvacehesinde kullanıldığını ve Kur'ân kontekstindeki manaları üzerinde durmak istiyoruz.

1.1.1.3.Havfın Kur'ân Kontekstindeki Manaları

1.1.1.3.1.Havfın Emn'in Zıddı Olarak Kullanılması

الخوف/Korku, Kur'ânî nas açısından امن/emn/güven'in zıddı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum âyetlerde de açık bir şekilde görülebilmektedir.²²

Havf'ı güven duygusunun karşıtı olarak kabul eden Fîruzâbâdî'ye göre kalp, günah ve iyilikler karşısında Allah'ın vereceği ceza ve mükâfattan haberdardır. Bu bilgi insanı sükûnet, gönül huzuru ve güven duygusundan uzaklaştırır. Çünkü insan kötülük yaptığı takdirde tüm işlerinin boşa çıkacağını bilir. Korku tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. İnsanın her an teyakkuzda olmasını, yapıp ettiklerini sorgulamasını, kendine çeki düzen vermesini sağlamaktadır.²³ Dolayısıyla kalbin hissettiği korku, kişiyi arzulan güvenden uzaklaştırır.²⁴ Bir noktada güven ve korku, ters bir orantı ilişkisi içinde olup biri ne kadar var ise diğerrinin de o oranda olmamasını gerektirir.

Taberî havf'ı emn'in zıddı olarak yorumlamaktadır. Tefsirinde, zikrettiğimiz âyeti, “yani onlar güven ve emniyet içindedirler”²⁵ şeklinde yorumlayarak korkunun zıddı olarak ‘emniyet içinde olma’ tabirini kullanmaktadır.

Kurtûbîye göre korku, sadece büyük bir olaydan veya şeyden dolayı değil, bazen de küçük bir yenilgi ile insanları dehşete düşürebilir. Kurtûbî, Nîsa suresî 83. âyetin yorumunda, havf'ı emn içinde olmanın zıddı olarak görür. Âyet şu şekildedir: “وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِّنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ” **“Onlara güven veya korkuya dair bir haber gelince...”**²⁶ burada havf, emn'in zıddı olarak kullanılmıştır.²⁷

أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللَّهِ فَلَا يَأْمَنُ مَكْرَ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ **“...Allah'ın azabından emin mi oldular? Fakat ziyana uğrayan topluluktan başkası, Allah'ın (böyle) mühlet**

²² Havf'ın güvenin karşıtı olarak ifade edildiği âyetler için bkz. Nisa, 4/83, Kasas 28/31, Kureys 106/4.

²³ Fîruzâbâdî, a.g.e., II/577; Ayrıca bkz. Gezgin, a.g.m., s. 240.

²⁴ Nasıruddin Ebû Said Abdullah b. Ömer eş-Şîrazî el-Beydavî (ö. 685/1286), *Envaru't Tenzîl ve Esraru't Te'vîl*, (Thk.: Muhammed Abdurrahman), Beyrût, 1418, II/87.

²⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî (ö. 310/923), *Camîu'l Beyan an Tevîli'l Ayi'l Kur'an*, Beyrût, 1994, I/144.

²⁶ Nisa, 4/83.

²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273), *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrût, 1985, V/291.

vermesinden emin olamaz”²⁸ bu âyette “emn” içinde olma durumunun karşısı havftır. Nitekim “Allah’a karşı korku içinde olan insanlar emniyet içinde bulunur”²⁹ denilmiştir.

يَا مُوسَى أَقْبِلْ وَلَا تَخَفْ إِنَّكَ مِنَ الْآمِنِينَ *“Ey Musa! Beri gel, korkma. Çünkü sen emniyette olanlardansın” (buyuruldu).*”³⁰ Diğer bir âyette yine الَّذِي أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ *“Kendilerini açlıktan doyuran ve korkudan emin kılan.”*³¹ Bu âyetlerde havf, emn’in zıddı olarak anlamlandırılıyor. Nitekim esasına uzanan Hz. Musa, esasının bir yılanı dönüştüğünü görünce, ani bir refleksle elini âsadan çekiyor. Bu aynı zamanda kendini emniyete alma hareketidir. Âyette Hz. Musa’nın bu anî ve insanî hareketi korku, korkmaması gerekliliği de ‘emniyet’ olarak nitelendirilmiştir.

1.1.1.3.2. Havfın Takva Anlamında Kullanılması

Müfessirler arasında dini bir mefhum olarak korku kavramı takva kelimesiyle de ifade edilmektedir. Süyûtî’nin Celaleyn adlı tefsirinde, bu konuyla alakalı şöyle bir açıklama yapılmaktadır: “İttika/takva, ilahi ceza ile kendiniz arasına ibadet kalkanını koyarak kendinizi cezaya karşı korumanız anlamına gelmektedir.”³²

Diğer taraftan geleceğe ait olaylar karşısında duyulan tedirginlik olarak tanımlanan havf³³, geçtiği başka bazı âyetlerde takva anlamında kullanılmıştır. Nitekim havfi ele alan müfessirler ve İslâm bilginleri, bazı âyetlerde geçen havf kavramını takva ile aynı anlamda kullanmışlardır³⁴.

Takva az önce naklettiğimiz anlamından başka ‘isyandan ve günah işlemekten kendini alıkoyarak rabbine karşı sakınmak’ anlamında kullanılmıştır. Ki bu tanım, daha çok takva teriminin tanımı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu manada Rağib el-İsfahanî, “Allah’a karşı havf” denildiğinde insanın herhangi bir aslandan korkması gibi bir korku akla gelmemelidir” demektedir. Ona göre ‘Allah’a karşı havf’ demek, “İsyandan, O’na karşı gelmekten uzak durmak” ve

²⁸ A’raf, 7/99.

²⁹ Mâturîdî, *a.g.e.*, II/157.

³⁰ Kasas, 28/31.

³¹ Kureyş, 106/4.

³² Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfî (ö. 911/1505) -Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Mahallî (ö. 864/1459), *Tefsirü’l-Celâleyn*, Beyrût, ts. s. 165.

³³ el-Cevherî, *a.g.e.*, IV/1358-1359; Gazzalî, *a.g.e.*, III/427.

³⁴ İsfahanî, *a.g.e.*, s. 530.

“itaati seçmek olarak bilinmelidir.”³⁵ Bu noktada “takva” kelimesi ile “havf” kelimesi anlam bakımından örtüşür. Yani bu bakımdan havf ve takva kelimeleri “Allah’a karşı gelmekten sakınma” olarak anlam birlikteliğinde buluşurlar. Nitekim Yunus Suresinde bu durum daha net bir şekilde ifade edilmiştir. **“Ne zaman sen bir işte bulunsan, ne zaman Kur’ân’dan bir şey okusan ve siz ne zaman bir iş yaparsanız, o işe daldığınız zaman biz mutlaka üstünüzde şahidizdir. Ne yerde ne gökte zerre ağırlığınca bir şey Rabbinden uzak (ve gizli) kalmaz. Bundan daha küçüğü ve daha büyüğü yoktur ki apaçık kitapta (levh-i mahfuzda) bulunmasın”**.³⁶

Bu âyet-i kerimede Allah Teâla’nın ilminden hiçbir şeyin gizli kalmayacağı,³⁷ dolayısıyla insanların bütün yaptıklarını ve yapacaklarını bildiği ifade edilmekte, binaenaleyh itaatkâr kullar sevindirilmekte, asiler ise sakındırılmaktadır.

Söz konusu geçen âyette korku anlamı “havf” veya başka bir kavramla verilmek yerine âyetin genel anlamından sezinlenmektedir. Nitekim aynı âyet, kendinden sonraki iki âyete bir hazırlık mahiyetinde gibidir. Zira bir sonraki âyette **“bilesiniz ki, Allah’ın dostlarına korku yoktur; onlar üzülmeyecekler de”**³⁸ denilerek kullar, sakınılması gerekli olan nehiyler noktasında uyarılmıştır. Devamında Yunus Sûresinin 63. âyeti “havf”ın “takva” ile olan bağlantısının ve anlam bakımından örtüştüğünün ortaya çıktığı nokta olarak görebiliriz: **“Onlar, iman edip de takvâya ermiş olanlardır.”**³⁹

İbn Kesîr, Yunus suresi’nin 61. âyetindeki havf kelimesini açıklama sadedinde “Allah’ın dostlarına ileride karşılara çıkacak olan kıyametin korkularından hiç bir korku olmayacak. Ve onlar, dünyada arkalarında bıraktıklarına mahzun da olacak değillerdir”⁴⁰ şeklinde bir yorum getirmektedir. Sonraki âyette ‘onlara hiçbir korku yoktur’ denilen zümrenin bir vasfı olarak aynı sürenin 63. âyetinde geçen ‘takva’ kelimesi zikredilmiştir.

³⁵ İsfahanî, a.g.e., s. 161.

³⁶ Yunus, 10/61.

³⁷ Taberî, a.g.e., IV/435.

³⁸ Yunus, 10/62.

³⁹ Yunus, 10/63.

⁴⁰ Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav’ b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 774/1373), *Tefsiru’l Kur’ani’l Azim*, (Thk.: Muhammed Ali es-Sabûnî), Beyrût, 1996, II/322.

Yukarıda zikrettiğimiz âyet, bir önceki âyette geçen “Allah dostları”nın (evliyaullahın), Allah’ın kendilerine böylesine mukaddes bir ünvan vermesini sağlayan özelliklerini iki kelimedede özetlemiştir: İman ve takva. Çünkü iman, bütün batıl ve yanlış inançlardan sıyrılarak gerçeğe, hakka ulaşmış olmanın, takva ise her türlü sapık ve kötü yollardan, başıboş ve hayvani yaşama tarzından arınarak, kalbi Allah’a teslim etmenin ifadesidir. İşte Allah dostları, iman ile ma’rifetullah’a; takva ile de üstün ahlaka ulaşmış olduklarından, 62. âyette de buyurulduğu gibi, her türlü korkudan, kederden ve yeisten kurtulmuşlardır. Çünkü onlar, en üstün kudret olan Allah’ın dostluğunu ve himayesini kazanmışlardır.

Takva veya kökü itibariyle v-k-y/و-ق-ي kelimesi, ileriki bölümlerde detaylı işleneceğinden burada ön bilgi olarak bu kadarıyla iktifa ediyoruz.

1.1.1.3.3.Havfin Savaş/(Ölüm/Öldürülme) Korkusu Anlamında

Kullanılması

Havf, bu manasıyla bazı âyetlerde zikredilmekle beraber en bariz şekliyle şu âyette geçmektedir: **“Onlara güven veya korkuya dair bir haber gelince hemen onu yayarlar; hâlbuki onu, Resûl’e veya aralarında yetki sahibi kimselere götürselerdi...”**⁴¹

İslâm bilginleri, bu âyeti genelde münafıkların durumunu anlatmak veya yol yordam bilmeyen Müslümanlarla alakalı bir zaafiyeti anlatan âyet olarak yorumlamışlardır⁴². Nitekim âyetin nüzul sebebi hakkındaki görüşlere de bakılınca âyetteki havf kavramının daha çok katl/ölüm anlamını yüklediği anlaşılabacaktır: Münafıklar fırsat buldukça düzmece şeyleri ve uydurdukları kötü yalanları yayıyorlardı. Müslümanların zayıflarından bir grup da müfrezelerin durumlarıyla ilgili iyi veya kötü herhangi bir haber işittikleri zaman, doğruluğunu ve yanlışlığını araştırmadan, ne öncesini, ne de neticesini hesaba katmadan doğrudan doğruya yaymaya kalkışıyorlardı. Ve bu gibi saygısızlıklardan bazı fitneler meydana gelirdi. Tefsircilerin çoğu, bu âyetin bundan dolayı indiğini açıklamışlardır ki, bu şekilde âyetin iniş sebebi, savaş ve askerî durumlarla alakalıdır.⁴³ Nitekim bizim konumuzla

⁴¹ Nîsa, 4/83.

⁴² Ebû’l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (ö. 710/1310), *Medariku’t-Tenzil ve Hakaiku’t-Te’vil*, (Thk.: Yusuf Ali Bedyuvî), Beyrût, 1998, I/378.

⁴³ Elmalılı M. Hamdi Yazır (1878-1942), *Hak Dini Kuran Dili*, İstanbul, 1979, II/1403.

alakalı olan durumu, hemen hemen bütün tefsirlerde aynı şekilde anlaşılmıştır ki o da havfın savaş yerine kullanılması meselesidir. Nitekim tefsirciler de bu âyetteki havf kelimesini “...korkuya dair bir haber..”⁴⁴, “savaşta yenilgi”⁴⁵, “öldürülme korkusu”⁴⁶, “cephede kargaşa”⁴⁷ “gevşeyip tetikte durmaktan vazgeçme”⁴⁸ “savaş haberi”⁴⁹ gibi değişik şekillerde yorumlamışlardır. Ancak görüldüğü gibi bütün bu yorumlarda havf kelimesinden anlaşılan mana katl/savaş, yani ölme-öldürülme durumudur.

Bu konudaki diğer bir âyet: ...وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ... **“Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla... sınavacağız”**⁵⁰ Yine bu âyetle de sözkonusu edilen korku, savaş hali korkusudur. Kurtûbî buradaki havfı düşmana karşı savaşta hissedilen korku olarak yorumlamaktadır.⁵¹ Yine İbn Abbas’ın rivâyetine göre de sözkonusu buradaki havf, düşmana karşı duyulan havf’tır.⁵²

Fahrüddîn Razî bu konuya değinirken, Yüce Allah’ın özellikle havfa değindiğini, çünkü Ahzab savaşını gören Arapların bunu çok daha iyi idrak ettiklerini söyler.⁵³

Havf kelimesi, Ahzab Sûresinin 18. âyetinde de savaş kelimesini açıkça gösterecek şekilde kullanılmıştır: “... فَإِذَا جَاءَ الْخَوْفُ رَأَيْتَهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ تَتَوَّرُّ أَعْيُنُهُمْ..” **“Hele korku/savaş korkusu gelip çattı mı, üzerine ölüm baygınlığı çökmüş gibi gözleri dönerek sana baktıklarını görürsün...”**⁵⁴ Âyet, dikkatli şekilde incelendiğinde, onun anlam içeriğinin savaş olduğu anlaşılır. Nitekim bu âyetten önceki âyete bakıldığında söz kousu âyetteki savaş anlamı daha da belirginleşmektedir: **“Allah, içinizden (savaştan) alıkoyanları ve yandaşlarına: "Bize katılın" diyenleri gerçekten biliyor. Zaten bunların pek azı savaşa gelir.”**⁵⁵

⁴⁴ Nîsa, 4/83.

⁴⁵ Kurtûbî, a.g.e., V/291.

⁴⁶ Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971), *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, İstanbul, 1964, II/181.

⁴⁷ Seyyid Kutûb b. İbrâhîm b. Hüseyin eş-Şâzilî (1906-1966), *Fî Zilâli'l-Kur'an*, Beyrût, 1967, III/83.

⁴⁸ Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî (ö. 1979), *Tefhîmu'l-Kur'ân*, (Çev.: Muhammed Han Kayani vd.), İstanbul, 1989, III/231.

⁴⁹ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, Kahire, h.1383, VI/170.

⁵⁰ Ahzab, 33/98.

⁵¹ Kurtûbî, a.g.e., II/183.

⁵² Ebü'l-Abbâs b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib el-Kureşî (ö. 68/687-88), *Tenviru'l Mekabis Min Tefsiri-l İbn-İ Abbas*, Beyrût, 1992, s. 22.

⁵³ Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberîstânî (ö.606/1210), *Mefatihü'l Ğayb*, Beyrût, 1420, IV/129.

⁵⁴ Ahzab, 33/19.

⁵⁵ Ahzab, 33/18.

Savaşın onlara hatırlattığı şey, korkudur. Yüce Allah onlara savaşı hatırlatarak korkutur ve bu şekilde onları şükretmeye yöneltir. Bu, aynı zamanda münafıkların ruh hali hakkında da bilgiler vermektedir. Çünkü onlar için savaş ölüm anlamındadır ki bu durum onları korkutmaktadır. Kur'an'da onların gizlemiş oldukları bu iç huzursuzluklarını dışa vurarak savaş kelimesi yerine korku kelimesini kullanmıştır.

1.1.1.3.4.Havfin İlim veya Zann-ı Galip Anlamında Kullanılması

Kur'an-ı Kerim'de *havf* 'ın anlam alanlarından bir diğeri de ilimdir.⁵⁶ İmam Mâturîdî, “أَنْ لَا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ إِيَّيْ أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمِ الْبَيْمِ” *“Allah’tan başkasına ibadet etmeyin. Doğrusu ben sizin adınıza elem dolu bir günün azabından kaygı duyuyorum”*⁵⁷ mealindeki âyeti açıklarken, havfin *bilmek* anlamına geldiğini ifade eder.

Havf bir başka âyette ilim anlamında şu şekilde yer almaktadır: “فَمَنْ خَافَ مِنْ” *“her kim, vasiyet edenin haksızlığa yahut günaha meyletmesinden endişe eder de ilgili kimselerin aralarını bulursa...”*⁵⁸ âyette geçen خَاف kelimesi âyet içinde şu şekilde anlamlandırılmıştır: ‘Vasiyet anında, vasiyet edenin yanında bulunanlar, vasiyet edenin hataya düşüp haksızlığa kaymasını veya günaha girmesini sezinleyip endişe ederlerse, vasiyet edenle vasiyet edilenlerin aralarını bulmalarında bir vebal yoktur.’ Fahrüddîn Razîye göre, sözkonusu âyetteki havf, ‘günaha meyletmeden endişe etme *bilgisi* veya *zann-ı galib*⁵⁹ anlamındadır.

Nitekim Neseî, Medarik adlı tefsirinde bu konuyu daha açık bir şekilde dile getirmektedir: “Âyette geçen فَمَنْ خَاف kelimesi bildi (bilmek) manasınadır. Bu ifâde genelde Araplar arasında yaygın olarak kullanılır. Nitekim Arap şiirinde geçen bir beyitte havf kelimesi bu manada kullanılmıştır: “Neredeyse yağmurun yağmasını göğün halinden bildim(tehavvufin)”, denilmiştir. Buradaki *Tehavvufin* kelimesi bilme yerine kullanılmıştır.⁶⁰

⁵⁶ Bu anlamda geçen ayetler için bkz. Nisa, 4/3–35, Bakara, 2/182–229, Hûd, 11/26.

⁵⁷ Hûd, 11/26.

⁵⁸ Bakara, 2/182.

⁵⁹ Razî, *a.g.e.*, V/57.

⁶⁰ Neseî, *a.g.e.*, I/157.

Taberî, tefsirinde bu konuyla alakalı bazı âlimlerin görüşlerini serdederken Abdullah b. Abbas'ın da bu konudaki yorumunu şöyle nakleder: “Abdullah b. Abbas, Katade, Rebi' b. Enes ve İbrahim en-Nehaî bu âyeti şöyle izah etmişlerdir: Vasiyet eden ölünün velileri veya Müslümanların idarecisi, vasiyet eden ölünün vasiyetinde yanlış bir iş yaptığını veya tarafgir davrandığını *bilip hissederlerse* vasiyet edilen kimselerle mirasçıların aralarını bulmalarında bir mahzur yoktur. Bu da vasiyeti meşru hale getirmeleriyle mümkün olur.”⁶¹ Burada da yine Taberî'nin nakline göre ismi zikredilen âlimlerin خَاف kelimesi hakkındaki genel görüşleri korkmaktan öte “bilip, zann-ı galip” sahibi olmaları şeklindedir.⁶²

Bu konudaki bir diğer âyet de yine Bakara suresindedir:

فَإِنْ جُفَّتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا ***...Şâyet siz de onlar gibi, onların Allah'ın koyduğu hudutlarda (evlilik hukukuna riâyet edemeyeceklerinden dolayı) duramayacaklarını (bilip) endişe ederseniz, bu durumda kadının, ayrılmak için meşrû çerçevede hakkından bir şey vermesinde, her ikisi için de bir vebal yoktur.***⁶³

Buna bağlı olarak Fahrüddin Razî, korkunun hususi bir zandan ibaret olduğunu söyler. Ona göre ilim ile zan arasında birçok bakımdan benzerlik vardır. Bu nedenle bahse konu olan kelimelerden her biri diğerinin yerine kullanılmıştır. Bu durumda âyet şu şekilde anlamlandırılabilir: “Ölen kişi vasiyetinde hata edip veya vasiyetinde kısmen zulüm eğiliminde olduğu zaman, bunun böyle olduğunu *bilen* kimse için, bunu değiştirmesi ve ölen kişinin ölümünden sonra vasiyeti düzeltmesinde herhangi bir günah yoktur.”⁶⁴ Nitekim Muhammed Esed de tefsirinde havf kelimesi yerine özellikle *bilgi* kelimesini kullanmaktadır.⁶⁵

Dikkat edilirse burada da خَاف kelimesi bildiğimiz sözlük anlamında kullanılmamıştır. Eğer âyeti biraz daha açarak yorumunu âyetin ruhuna göre yaparsak anlaşılacak ki asıl işaret edilmek istenenen durumun korkmak değil

⁶¹ Taberî, *a.g.e.*, II/399.

⁶² Taberî, *a.g.e.*, a.y.

⁶³ Bakara, 2/182.

⁶⁴ Razî, *a.g.e.*, V/57.

⁶⁵ Bkz. Muhammed Esed (ö. 1992), *Kur'an Mesajı*, (Trc.: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), İstanbul, 1999, Bakara Suresi, 182. Ayet tercümesi.

“Allah’ın koyduğu hudutlarda duramayacaklarından (evlilik hukukuna riâyet edemeyeceklerinden) duyulan ön bilgi” dir.

Yine konunun başında zikrettiğimiz âyette Hz. Muhammed müşrikleri uyarmakta ve onlar adına kaygı duymaktadır. Bu kaygı duygusu müşriklerin karşı karşıya kalacağı azabın Allah Resulu tarafından bilindiğini göstermektedir. Resûlullah’ın azabı bilmesi ve azabın onlarda uyandırdığı korku aynı kelimeyle yani ‘خَافَ’ kelimesiyle ifade edilmiştir.

1.1.1.3.5.Havfın Tüketme veya Noksanlaştırma Anlamlarında

Kullanılması

Havf kelimesinin Kur’ân’da geçen bir başka anlamı da naks/noksanlaştırmadır.⁶⁶ Kelime, bu anlamıyla, şu âyette geçmektedir:

أَوْ يَأْخُذْهُمْ عَلَى تَخَوُّفٍ “*Yahut da kendilerini korkuta korkuta, eksilte eksilte alıvermesinden emin mi oldular?*”⁶⁷

Âyette geçen تَخَوُّفٍ kelimesinin “tenakus”, “azar azar tüketme, azaltma” anlamına geldiği tefsirlerde sıkça bahsedilen bir mevzudur. Konuyla alakalı şu rivâyet birçok tefsirde değişik veçheleriyle geçmektedir: Hz. Ömer bir gün minberde hutbe okurken تَخَوُّفٍ kelimesinin anlamını bilmediğini söyler bunun içinde bu kelimenin anlamını oradakilere sorar. Lakin kimseden bir cevap alamaz. Daha sonra Huzeyl kabilesinden bir zat kalkarak şöyle der: “Bu kelime, bizim dilimizde tenakus anlamındadır. Hz. Ömer de adama: “Bunu şiirlerinde kullanan bir Arap biliyor musun?” diye sorar. Yaşlı adam “evet” der ve “şairimiz şöyle okudu” diyerek şu şiiri okur:

“Yolculuk o deveyi azar azar yiyip bitirdi(tehavvufin)

Aynı eğenin yay ağacını azar azar yemesi gibi”

Bunun üzerine Hz. Ömer orada bulunanlara şöyle söyler: “Ey insanlar divanınıza sahip çıkın ve sapıtmayın.” Oradakiler şöyle sordular: “Divanımız nedir

⁶⁶ Gezgin, a.g.m., s.44.

⁶⁷ Nahl, 16/47.

Ya Ömer?” Hz. Ömer şöyle der: “Cahiliye şiiridir. Şüphesiz cahiliye şiirinde kitabınızın tefsiri vardır.”⁶⁸

Razî, âyette geçen تَخَوُّفٍ kelimesinin “tedricen eksiltmek” olduğunu söylemekte, Razî, âyeti şu şekilde yorumlamaktadır: “...Allah Teâla şöyle buyurmaktadır: “Şimdi yeryüzüne gelip onu uçlarından eksilttiğimizi görmüyorlar mı?” Buna göre âyet şu şekilde anlamlandırılabilir: “Allah Teâla onlara azap etmede acele etmez. Onların beldelerinin etrafında komşu belde ve köylere varıncaya kadar eksiltir. Dolayısıyla sıra onlara gelir ve onları helak eder.”⁶⁹

“Böylece Yüce Allah, onların mallarını, canlarını azar azar eksilterek, sonunda hepsini bu şekilde yok etmesi de mümkündür.”⁷⁰ Yorumunu yapan başka İslâm bilginlerine göre de havf bu âyette azar azar eksiltmek anlamındadır.

⁶⁸ Bkz. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ’ (ö.207/822), *Meanî’l Kur’an*, (Thk.: Muhammed Ali en-Neccar-Ahmed Yusuf Necati-Abdulfettah İsmail Şelebî), ts., II/101; Taberî, *a.g.e.*, XIII/149-151; el-Cevherî, *es-Sihah*, IV/1359; Zemahşerî, *Esasu’l Belağa*, II/411.

⁶⁹ Razî, *a.g.e.*, XX/32.

⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II/607.

1.1.2. RECÂ

1.1.2.1. Recâ'nın Lugat Manası

Arapça'da, “et-tam'u/الطمع”, lafzıyla da karşılanan bu kelime, genel manada, ümitsizliğin zıddı olan durumu ifade eder. Daha çok, istek ve arzu duyulan bir şeye ilişkin insanın iç dünyasında ortaya çıkan mücadeleyi anlatır. Bu manada recâ/ümit, bir konuda hırslı, istekli ve beklenti içerisinde olmaktır. Bu, insanın iyiliğe kavuşabileceği⁷¹ düşüncesine sahip olması halidir.

Recâ, kök anlamı yönüyle bir şeyin kenarı, yan tarafı anlamına da gelir. Örneğin belli bir kuyunun kenarı için “racâ'l-bi'r” tabiri kullanılır. Yavrulama vakti gelen deve için “erceti'n-nâka” denir. Deve sahibi, yavrunun doğmasına ilişkin ümit beslemeye başladığı için böyle bir ifade kullanılır. Ümîdin rahatlık vermesi gibi, insanı rahatlatması dolayısıyla kırmızı renge ‘ercuvân’⁷² denmiştir.

Türkçe'ye, umut, ümit, umulan şey, ummanın verdiği rahatlık, ummaktan doğan duygu ve güven duygusu gibi anlamlarda kullanılan recâ, ümit beslemek, bir şeyin olabileceğine inanmak veya gerçekleşebileceğini beklemektir.⁷³ Recâ, aynı zamanda sonunda kavuşma duygusu olan bir şeyin meydana gelmesini gerekli gören zandır.⁷⁴

Recâ'nın lugatlerdeki ilk anlamları bunlar olmakla beraber, beklenti ve emel şeklinde de ele alınabilir. Recâ, beraberinde ‘umut edilen şeye kavuşamama ihtimalini’ barındırdığı için bazı durumlarda korku anlamını da ihtiva eder.

1.1.2.2. Recâ'nın Istılah Manası

Gelecek adına emellerle dolu olma ve arzu edilen şeylerin elde edilebileceği ümidiyle yaşama ma'nâlarına gelen recâ, İslâm bilginlerince: “Gönülden istenen bir

⁷¹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, VIII/239-240; er-Râgıb el-İsfahanî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, s. 307; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm (Abdiddâim) el-Halebî (ö. 756/1355), *Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*, Beyrût, 1993, II/481.

⁷² İbn Manzûr, *a.g.e.*, XIV/309-312; el-İsfahanî, *a.g.e.*, s. 190-191; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö.817/1415), *Besâiru Zevi't-Temyîz*, Beyrût, ts., III/45; el-Halebî, *a.g.e.*, II/84-85.

⁷³ MEB, *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2000, IV/2975-2975-3011; TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 1998, II/2282-2308.

⁷⁴ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur'ân'da Ümit-İman İlişkisi”, *Tasavvuf Dergisi*, VIII, 2007, s. 156.

şeyin tahakkuk etmesi inancıyla meydana geleceğini ümit etme ve bekleme”⁷⁵ şeklinde tarif edilmiştir. Bu itibarla, hasenât adına bir şeyi işleyip kabulünü beklemek, kezâ ma’siyetten tevbe edip hüsn-ü kabul göreceği mülâhazasıyla ümitlenmek birer recâdır.

Recâ, bir temennî değildir; temennî, herhangi bir tasavvur ve düşüncenin meydana gelmesi mevzuunda kat’iyyet bulunmayan, dolayısıyla da ümit va’detmeyen bir beklenti olmasına mukabil⁷⁶, recâ; matlûba ulaştıracak bütün vesileleri değerlendirip, rahmeti ihtizaza getirme yolunda peygamberâne bir basîret ve şuurla bütün iltica kapılarını zorlamanın adı ve ünvanıdır.

Bir diğer ifade ile recâ; ilim, kudret ve irade sıfatları gibi, rahmet ve affediciliğin de ihata ve şümûlüne inanıp, ehadiyet sırrıyla bir kısım teveccühlere muntazır olmak demektir.

Kur’ân-ı Kerim’de geçen “rahmetin herşeyi aştığı”⁷⁷ âyeti ile bir kudsî hadîste geçen “*ilâhî rahmetin her zaman gazabın önünde bulunduğu*”⁷⁸ ifadeleri yukarıda zikredilen Yüce Allah’a ait sıfatlarla örtüşmektedir.

Recâ, Kur’ân literatüründe genelde saygı bekleme⁷⁹, Allah’a kavuşma⁸⁰, rahmet ümidi içinde bulunma⁸¹ ve hakkında yapılacak bir muamele beklentisi içinde olma⁸² anlamlarında kullanılır. Kur’ân, ümit bağlamında zaman zaman insanın dünyada yaptığı iyi işler ve onlara verilecek cennet nimetlerini dile getirmiş ve bununla muhatabını iyi amele, güzel ahlâka sevk etmeyi amaçlamıştır.

Kur’ân’da ümit anlamında kullanılan et-tama’/الطمع ise, haram işleme⁸³, Allah’ın mal vermesi⁸⁴, sâlihlerden olma⁸⁵, cennete girme⁸⁶ ve bulutlardan yağmur

⁷⁵ İbn Manzûr, *a.g.e.*, XIV/309-312; el-İsfahanî, *a.g.e.*, s. 190-191; Fîrûzâbâdî, *a.g.e.*, III/45; el-Halebî, *a.g.e.*, II/84-85.

⁷⁶ Abdulfettah Şahin, *Kalbin Zümriit Tepelerinde*, İstanbul, 2006, s. 64.

⁷⁷ A’râf, 7/156.

⁷⁸ Buhârî, Bedü’l-halk, 1, Tevhid, 55; Müslim, Tevbe, 14-16.

⁷⁹ Nûh, 71/13.

⁸⁰ Kehf, 18/110; Ankebût, 29/5.

⁸¹ Bakara, 2/218; Nisâ, 4/104.

⁸² Tevbe, 9/106.

⁸³ Ahzâb, 33/32.

⁸⁴ Müddessir, 74/15.

⁸⁵ A’râf, 7/46; Meâric, 70/38.

⁸⁶ Maide, 5/84.

yağma beklentisi içinde olma⁸⁷ ile rahmet ve bağışlanma⁸⁸, recâ ve ümit gibi hususlarda kullanılmaktadır. Bundan dolayı bu kelime, Kur'ân'da sözlük anlamında olduğu gibi, beklenti ve ümit içinde olma gibi istilahî anlamıyla da ifade edilmektedir.⁸⁹

Yine “الطمع” kelimesi, bir şeyi ümit etmek, o şeyin gerçekleşeceği beklentisi içerisinde olmak anlamında kullanılmıştır. Bu kelime bir âyette, işveli ve edalı kadın sesine gösterilen cinsî eğilimi dile getirir.⁹⁰ Başka bir âyette, mal artırmaya ilişkin tamah ve açgözlülüğü ifade eder. Bu anlamlar kelimenin kökünde hazza yönelme eğiliminin bulunduğunu göstermektedir.⁹¹

Gazali recâ'yı, insanın gücü yettiğinde ibadetlerini yerine getirdikten sonra Allah'tan ümit kesmemesi olarak tarif etmektedir. Ona göre daima ümit içinde olmak gereklidir. Ümit duygusu olan insanın Allah'ın yasaklarından uzak durması gerekmektedir. Hem günah işleyip hem de ümit dolu olmak ahlakî açıdan doğru görülmez.⁹² Allah'ın merhameti de ancak sakınarak rahmetini umanlara olacaktır: ***“Benim merhametim her şeyi kuşatmıştır. Onu sakınıp zekât verenler, âyetlerimize inananlar için göstereceğim.”***⁹³

Bununla beraber ümit ismi ancak içinde tereddüt olan şeye verilir. Zira kesin olan bir şeye bu isim verilmez. Çünkü malum olan şey umulmaz. Güneşin doğuş zamanında güneşin ‘doğuşunu ümit ediyorum’, batış zamanında da ‘batışını ümit ediyorum’ denilmez. Çünkü doğuş ve batış kesindir.⁹⁴

Bu nedenle ümit, ancak gerçekleşmesi için kulun ihtiyarına giren bütün sebepleri hazırlanmış, geriye sadece kulun ihtiyarı altına girmeyen sebepler kalmış olan bir isteğin gelmesini beklemeye denir ki, artık onun gerçekleşmesi engellerin bertaraf edilmesinden sonra Allah'ın bir lütfudur. Hakiki bir ümit, ölünceye kadar

⁸⁷ Ra'd, 13/12; Rûm, 30/2.

⁸⁸ A'râf, 7/56; Secde, 32/16.

⁸⁹ Yazır, a.g.e., V/3579.

⁹⁰ Ahzâb, 33/32.

⁹¹ Kasapoğlu, a.g.m., s. 150.

⁹² Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî (ö.505/1111), *Zübdetü'l-İhya*, (Thk.: Muhammed Cemaleddin el-Kasımî-Çev.: Ali Özek), İstanbul, 1973, s. 161.

⁹³ Â'raf, 7/156.

⁹⁴ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/1122), *İhyau't-Turas Mealimu't-Tenzîl fî Tefsiri'l Kur'an*, (Thk.: Abdurrezzak el-Mehdî), Beyrût, 1420, II/238; Gazzalî, *İhya*, V/525.

mağfiret sebeplerini tamamlamaya, imanın gereklerini yapıp, o yolda devamı bir saiktir.⁹⁵ Kur'ân'da da ümitli olmanın ancak gerekli sebepleri yerine getirdikten sonra kayda değer bir anlamı olacağına dikkat çekilmektedir: ***"Ancak iman edenler, Allah yolunda hicret ve cihatta bulunanlar Allah'ın rahmetini ümit(percûne) ederler."***⁹⁶

Buna göre ümitli olmak hak edilecek bir duygudur. Allah'ın kitabını okumak, namazı dostdoğru kılmak ve kendisine verilenlerden yardımda bulunmak güzel şeyler umabilmek⁹⁷ için gerekçelerdir. Çünkü Allah Teâla günahkâr kavmin tevbe etmesi için rahmetini azabına aşkın şeklinde murad buyurmuştur.⁹⁸ Ümit ettiği şeyin gereklerini yapmayan insanın istekleri ise boş bir temenniden başka bir şey değildir.

Genel anlamda recâ ye'sin zıddı olarak kullanılmıştır. Öyleki tanımlarına bakıldığında da iki terim arasındaki zıtlık anlaşılır. Recâ, bir şeyin gerçekleşeceği beklentisi içerisinde olmak anlamındayken; Ye'ste, arzu edilen şeyden uzaklaşmak, istek ve arzunun tükenmesi, ümitsizlik, umudun kalmaması anlamındadır.⁹⁹ Bundan dolayıdır ki Kur'ân âyetlerinde bu iki kavramla alakalı olan izahlar iman eden ile iman etmeyen kişiler arasında belirgin bir özellik olarak anlatılır.

Nitekim iman etmeyenlerin, özellikle ölümden sonra gördükleri gerçek karşısında artık bir ümitleri kalmaz. Dünyaya bir daha dönmelerinin imkânı da yoktur. Karşılaştıkları kötü sonucu başlarından kimse savamaz.¹⁰⁰ Bu manada Allah Teâla şöyle buyurur: ***"Ey iman edenler! Allah'ın kendilerine gazap ettiği bir kavmi velî (dost ve müttefik) edinmeyin ki onlar, kâfir olanların kabirlerdeki kilerden (onların dirilmesinden, kurtuluştan) ümit kesmeleri gibi âhiretten ümit kesmişlerdir."***¹⁰¹

Bir âyette recâdan yoksunluk, bir küfür alameti olarak dile getirilmiştir. Böylesine bir ümitsizlik kimileri için şirk, kimileri için de büyük günahdır. Konuya ilişkin olarak Kur'ân şöyle diyor: ***"Oğullarım, gidin de Yusuf ve kardeşinden bir haber getirin ve Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü kâfirler***

⁹⁵ Gazzalî, a.g.e., V / 525.

⁹⁶ Bakara, 2/218.

⁹⁷ Fâtır, 35/29.

⁹⁸ A'râf, 7/156.

⁹⁹ el-Halebî, a.g.e., II/84-85.

¹⁰⁰ Kasapoğlu, a.g.m., s. 159.

¹⁰¹ Mümtetine, 60/13.

topluluğundan başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez."¹⁰² Başka bir âyette de ümitsizlik yani, recânın yokluğu, sapıklık olarak anlatılmıştır: ***"De ki: 'Sapıklar dışında Rabbinin rahmetinden kim ümit keser.'***"¹⁰³

Bu ve buna benzer âyetlerde recâ, literal anlamlarıyla kullanıldığı gibi beklenti ve ümit içinde olmayı ifade edecek şekilde ıstilah anlamıyla da kullanılmıştır. Nitekim sadedinde olduğumuz terimin lügat ve ıstilahî manaları arasındaki anlamsal ilişki birbirinden uzak değildir. Dolayısıyla Kur'ânî kullanımlardaki anlam da gerçek anlamdan bağımsız olamaz.

Recâ kelimesinin Kur'anî kullanımlarının dışındaki kullanımları daha çok gerçekleşmesi istenen şeyler hakkında duyulan ve düşünülen durumu dile getirir.¹⁰⁴ Ancak her iki durumda da (dünyevî ve uhrevî kullanım) birbirlerinin yerine kullanılmaya engel bir durumu da haiz değildir.

Recâ kelimesinin lügat anlamını verdiğimizde dile getirdiğimiz açıklamalar, recânın ıstilah anlamından uzak değildir: İnsan bir kuyunun başına geldiğinde henüz suya ulaşmamış olsa da, ulaşma beklentisi ve inancı oldukça artar. Yavrulama vakti gelen deve, henüz yavrusunu dünyaya getirmemiş olsa da, getirmesi neredeyse kesin gibidir.

Bütün bu yaklaşımları gözönüne aldığımızda, recâ'nın ıstilahî anlamı şu şekilde özetlenebilir: Kalbin sevip istediği bir şeyi ilerde elde edeceği düşüncesidir. Recâ kelimesi Kur'ân âyetlerinde rahmet lafzıyla beraber kullanıldığında bu mana daha da belirginleşir.

1.1.2.3. Recâ'nın Kur'ân Kontekstindeki Manaları

1.1.2.3.1. Recâ'nın Saygı Bekleme Anlamında Kullanılması

مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا ***"Size ne oluyor ki, Allah'a büyüklüğü yakıştıramıyorsunuz?"***¹⁰⁵

Zikredilen âyette geçen تَرْجُونَ kelimesi ر-ج-ي/ر-ج-ي filinin müzari muhatab formudur. Bu kelime birebir ve ıstilahî anlamıyla tercüme edildiğinde vereceği anlam

¹⁰² Yusuf, 12/87.

¹⁰³ Hicr, 15/50.

¹⁰⁴ Benedictus Baruch Spinoza, *Etika*, (Çev.: Hilmi Ziya Ülken), Ankara, 2004, s. 145; Paul Foulquie, *Pedagoji Sözlüğü*, (Çev.: Cenap Karakaya), İstanbul, 1994, s. 519; Özcan Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, İstanbul, 1982, s. 65-70; Özcan Köknel- Kurban Özuğurlu, *Tıpta Ruhbilim*, İstanbul, 1983, s. 99.

¹⁰⁵ Nuh, 71/13.

“Allah’a büyüklüğü ve saygıyı yakıştırmak” yerine, “Allah’a saygıyı ummak” gibi âyetin ruhuna uymayan bir anlam ifade edecektir. Nitekim kelimelerin Kur’ân’da siyak ve sibak cihetiyle yüklendikleri anlam, her zaman gerçek anlamla aynı olamayabilir. Bu âyette de kelime, lügavî anlamından uzaklaşarak yeni bir mana olan “saygı bekleme” anlamını almıştır.¹⁰⁶

İbn Kesir, **“ne oluyorsunuz ki siz, büyüklüğü Allah’a yakıştıramıyorsunuz?”** âyetini yorumlarken, burada Yüce Allah’ın vakar ve azameti ön plana alarak kullarını uyardığını söyler. İbn Abbâs, Mücâhid ve Dahhâk şöyle demişlerdir: Allah’ı lâîk olduğu azametle niçin ta’zîm etmiyorsunuz? Azabından korkup, intikamından sakınmıyorsunuz? Halbuki O, sizi merhalelerden geçirerek yaratmıştır. Bunun mânâsı; önce nutfе, sonra alaka, sonra da bir çiğnem et olarak yaratmıştır. Hal böyleyken O, sizi nimetlerine gark etmişken neden O’na karşı saygıda kusur ediyorsunuz?”¹⁰⁷

Âyetteki تَرْجُونَ kelimesini hem kendi anlamı hem de saygı bekleme anlamlarıyla karşılaştırarak değerlendiren Elmalılı Hamdi şöyle der: “Niye siz Allah için bir vakar ummazsınız? Vakar, hafifliğin zıddı olarak ağırlık, yumuşak huyluluk, ağırbaşlılık ve ululuk mânâlarına gelir. Nitekim bu kökten türetilen “توقير”/tevqîr, "ululamak" demektir. Tevkir, “تَرْجُونَ” fiilinin failini açıklamaktadır. Yani, "siz niçin Allah’tan korkmuyorsunuz, yüce Allah’ın yumuşaklığıyla beraber bir ululuk ve yüceliği bulunduğu inanmıyor ve onu saymayanın neticede yok olacağına ihtimal vermiyor, inanmıyorsunuz da ona saygısızlık ediyor, putlara tapıyorsunuz?" Bu mânâyâ göre söz, sırf tehdit ve korkutma ifade eder. Ama eğer, "niçin siz Yüce Allah’ın size ileride bir vakar ve onur lütfederek size değer vermesini, yükseltip neticede büyük mertebe ve sevaba erdirmesini ümit etmiyorsunuz da iman ile onun yoluna gitmiyor, onu inkâr edip putlara taparak zelillik yolunu seçiyorsunuz?" şeklinde yorumlanırsa, bu durumda korkutmadan çok saygı beklemeye teşvik olmuş olur”¹⁰⁸ demektedir.

¹⁰⁶ Kasapoğlu, a.g.m., a.y.

¹⁰⁷ İbn Kesir, *Tefsir*, III/550.

¹⁰⁸ Yazar, *a.g.e.*, VIII/5373.

1.1.2.3.2. Recâ'nın Korku Anlamında Kullanılması

Recânın bazı âyetlerdeki kullanımı “korku” anlamını da ihtiva eder. Nitekim “وَالْيَٰ مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَارْجُوا الْيَوْمَ الْآخِرَ وَلَا تَعْتَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ” *“Medyen’e de kardeşleri Şuayb’ı gönderdik: “Ey kavmim”, dedi, “Allah’a kulluk edin, âhiret gününü umun, yeryüzünde karışıklık çıkarıp bozgunculuk yapmayın!”*¹⁰⁹ âyetinde geçen “recâ” kavramı hakkında Zemahşerî, “ümit, beklenti mânâsına gelebileceği gibi, korku anlamında da kullanılmış olabilir” demektedir. Kendi manasında kullanılması ile korku anlamında kullanılmasını karşılaştıran Zemahşerî, “ümit anlamında kullanıldığında âhiret gününün sevabını ummak, korku manasında kullanıldığında ise kıyamet gününün çetinliğinden ve Allah’ın cezalandırmasından korkmak anlamına gelir”¹¹⁰ şeklinde açıklamaktadır.

Yine şu âyetlerde de recâ kelimesi korku anlamında kullanılmaktadır:

*“Kim Allah’a kavuşmayı ümit ediyorsa (yani, kim ölümden sonra diriltilmekten haşyet duyuyorsa), sâlih bir amel işlesin”.*¹¹¹

*“Kim Allah’a kavuşmayı ümit ediyorsa, şüphesiz Allah’ın belirlediği ecel (yani, kim ölümden sonra diriltilmekten haşyet duyuyorsa, şüphesiz Kıyamet Günü) gelecektir.”*¹¹²

*“Muhakkak ki, Bizim liqâmızı recâ’ etmeyenler (yani, ölümden sonra diriltilmekten haşyet duymayanlar)...”*¹¹³ *“Çünkü onlar hiçbir hesâb ummuyorlardı (yani, hesâbtan haşyet duymuyorlardı).”*¹¹⁴ *“O (düşman) topluluğu takip etmekte gevşeklik göstermeyin. Eğer siz acı çekiyorsanız onlar da, sizin çektiğiniz gibi acı çekmektedirler. Üstelik siz Allah’tan, onların ümit etmedikleri şeyleri umuyorsunuz. Allah ilim ve hikmet sahibidir.”*¹¹⁵

¹⁰⁹ Ankebût, 29/36.

¹¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/439.

¹¹¹ Kehf, 18/110.

¹¹² Ankebût, 29/5.

¹¹³ Yûnus, 10/7.

¹¹⁴ Nebe, 78/27.

¹¹⁵ Nisa, 4/ 104.

Âyetlerdeki manaya dikkat çeken İslâm âlimleri bu âyetlerde ümit anlamında kullanılan ‘recâ’ kelimesinin daha çok ‘havf’ yerine gelebilecek şekilde kullanıldığını söylemektedirler. Nitekim İslâm bilginlerine göre recâda asl olan mana, ‘kesintisiz ve olabileceğine dair ümit beslemek’ duygusu var. Ayrıca, ‘Bununla beraber her recâda mutlaka havf duygusu da vardır’ denilmiştir.¹¹⁶

Zikrettiğimiz âyetlere ilk bakışta çıkarılabilecek sonuç, genel olarak şu şekilde olabilir: Hz. Şuayb, halkına bazı nasihatler vermiştir. Allah’a samimiyetle ibadet etmelerini ve âhiret gününden ümitvar olmalarını istemiştir. Nitekim âhiretten ümitvar olma da şu şekilde anlaşılabilir: Âhiret günündeki kötü sondan kurtulabilmek ümîdiyle iyi davranışlarda bulunmak ya da o günkü cezadan korkmaktır. Hz. Şuayb, insanları, karşılığında sevap ve iyi sonuç umabilecekleri davranışlar yapmaya çağırmıştır. Bu çağrısını ‘ahiret gününü umun’ şeklinde yaparak onların kendileri için korku dolu olabilecek o güne hazırlanmalarını istemiştir.

1.1.2.3.3. Recâ’nın Tehir Etme Anlamında Kullanılması

Recâ, Kur’ân’ın bazı âyetlerinde tehir etme anlamında kullanılmıştır. Bu yönüyle kavram, Türkçe meallerde daha çok ‘geri bırakılmak’ olarak anlamlandırılmıştır:

“وَأَخْرُونَ مُرْجُونَ لَأَمْرٍ اللَّهِ إِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَإِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ”

“Savaşa katılmayanlardan diğer bir kısmının affı da Allah’ın emrini beklemek için geri bırakılmıştır. Ya kendilerini cezalandırır ya da tevbelerini kabul eder. Allah alîmdir, hakîmdir”.¹¹⁷

Taberî ve diğer müfessirlerin rivâyet ettiğine göre bu âyet, savaşa katılmayan ve diğer grubun yaptığı gibi günahlarını itirafa yanaşmayan, pişmanlıklarını ve tevbelerini beyan etmeyen Müslümanlar hakkında nazil olmuştur.¹¹⁸

Âyette nifak veya samimiyet konusunda durumları netlik kazanmayan Müslümanlardan bir kesime işaret edilmektedir ki âyete göre bu kişilerin durumları tehir edilmiştir. Toplumda buna sıkça rastlamak mümkündür. Bu gibi insanlar

¹¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San’ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *Fethu’l Kadir el- Camiu Beyne Fenney Rivayeti ve’d-Dirayeti ve min İlmi’t-Tefsir*, Beyrût, ts., I/589.

¹¹⁷ Tevbe, 9/106.

¹¹⁸ Taberî, *a.g.e.*, XII/53.

hakkında, onlar herhangi bir günah açığa vurmadıkları ve zararlı ya da kötü bir tavır içinde bulunmadıkları sürece, durumları tamamen açık olmasa bile aceleci olmamak gerekir. Âyet bu hususa güzel ve hikmetli bir şekilde işarette bulunmaktadır.¹¹⁹

Genel olarak ümit anlamı verdiğimiz ر-ج-ي/ر-ج-ي kelimesi, bu âyette farklı bir tasrifle مُرْجُونَ şeklinde zikredilmiş ve “tehir etmek” anlamında kullanılmıştır.¹²⁰ Hemen bütün tefsirlerde kelimeye bu anlam verilirken bazı tefsirlerde “tehir edilen” şeyin ne olduğu konusu üzerinde de yorumlar yapılmıştır. Bu anlamda bu tehirin, iddia edildiği gibi savaştan geri kalma olmayıp; ‘kendileri hakkındaki hükmün sonraya bırakılması anlamında olduğu’ söylenmiştir.¹²¹

Elmalılı konuya biraz daha geniş yer ayırarak kelimenin anlamı üzerinde değişik izahlarda bulunmuştur: “*İrca* tehir etmek demektir ki bu, tevbelerin kabulüne kesin gözüyle bakılmayanlar için kullanılmıştır. Tarihte yaptıkları hataları anlayıp geri dönen ve daha sonrada siyasi bir mezhebe dönüşen “Tevvabun” fırkasına aynı zamanda “Mürchie” denilmesi de bundandır. مُرْجُونَ kelimesinin aslı ر-ج-ي dir. Nitekim İbn Kesîr, Ebu Amr, İbn Âmir, Asım, Ebubekir Şube ve Yakub kırâetlerinde bu anlamı verecek şekilde okunur. Mücahid'den rivâyet olunduğuna göre tevbe eden bu zatlar, Kâ'b b. Mâlik, Mürare b. Rebî', Hilâl b. Ümeyye idi. Bunlar yukarıda da geçtiği üzere kendilerini Mescid-i Nebî'nin direklerine bağlayan Ebu Lübâbe ve arkadaşları gibi pişmanlık gösterip tevbe ve özür dilemede acele etmemişlerdi. Hâlbuki Bedir'e iştirak etmişler ve Bedir Ashabı'ndan idiler. Hz. Peygamber bunlara ait hükmü tehir eylemiş ve ashabını onlarla konuşmaktan engellemişti. Bunlar irca' olunmuşlardı ve bu “irca” işinde Allah'ın hikmetleri vardır.”¹²²

Recâ kelimenin bu tarz kullanımı, Kur’ân’ın “recâ” ile anlatmaya çalıştığı ümitli olma durumunun, daha çok kulun Allah’a karşı olan tutumunu anlattığını göz ardı ettirmez. Çünkü tehir edilen durumda, beklenti içinde olan ve Allah’ın rahmetini recâ eden kişiler vardır. Bu durum Kur’ân’da üç sahabinin durumunun dile getirildiği âyette zikredilmiştir. Nitekim recâ kelimesinin bu âyetteki kullanımı “tehir etmek”

¹¹⁹ Derveze, *a.g.e.*, IX/530.

¹²⁰ Tевbe, 9/106.

¹²¹ Razi, *a.g.e.*, XVI/144-145.

¹²² Yazır, *a.g.e.*, IV/2615.

anlamındadır. Ancak bu anlamda kullanılması kavramın “recâ etmek” anlamından tamamen uzaklaştığı anlamını da berberinde getirmez.

1.1.2.3.4. Recâ’nın Bir Şeyin Kenarında Bulunma anlamında

Kullanılması

Recâ kelimesinden türetilen ve bir âyette “أَرْجَائِهَا” diye geçen ifâde, bir şeyin kenarında bulunmayı anlatır:

“وَالْمَلَكُ عَلَى أَرْجَائِهَا وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ”

*“Melekler de göğün kenarında bulunurlar. O gün Rabbinin arşını, sekiz melek taşır.”*¹²³

Kurtûbî âyetin tefsirini yaparken mezkûr kelime üzerinde durur. Ona göre, *“melekler de göğün kenarında bulunurlar...”* âyetin kısmının manası şudur: “Sema yarılp çatlayacağı vakit melekler semanın etrafında olacaklar. Çünkü sema onların mekânıdır.”¹²⁴

Arap bedevilerinin kelimeyi hangi anlamda kullandıklarına dikkat çeken Razîye göre ارجاء kelimesi, Huzeyl lehçesinde taraflar, köşe bucaklar, kenarlar anlamındadır. Nitekim bu tabir kabir ve kuyuların kenarı¹²⁵ için de kullanılmaktadır.

Taberî, tefsirinde âyette geçen *“melekler göğün etrafındadırlar”* ifadesini izah sadedinde şöyle demektedir: ارجاء kelimesinden kasıt, “gök yarıldığında meleklerin göğün çevresinde bulunmalarıdır. Nitkim Dahhak bu âyeti şöyle izah etmiştir: “Kıyamet gelince Allah, dünya semasına ve orada bulunanlara emredecek, orada bulunan melekler inip yeryüzünü ve orada bulunanları kuşatacaklardır.”¹²⁶

Bu âyette kullanılan ارجاء kelimesinin recâ ile ilişkisi, ر-ج-ي’nin burada kenar anlamında kullanılmasından dolayıdır. Zira recâ da *bir şeyin kenarında olma* anlamında kullanılabilmektedir.¹²⁷

¹²³ Hakka, 69/17.

¹²⁴ Kurtûbî, a.g.e., XVII/265-266.

¹²⁵ Razî, a.g.e., XXX/625; Kurtûbî, a.g.e., a.y.

¹²⁶ Taberî, a.g.e., XXIII/581.

¹²⁷ el-Halebî, a.g.e., II/84-85.

1.2.FARKLI DİSİPLİNLERE GÖRE HAVF VE RECÂ

1.2.1. HADİSLERDE HAVF VE RECÂ

1.2.1.1. Hadislerde Havf

Allah Resulü'nün 'Kur'ân karşısındaki konumunu'¹²⁸ tanımlayan el-Kurtubî, tefsirinin mukaddimesinde, İslâm bilginlerinin ekseriyetinin fikirlerine tercüman olarak, sünnetin Kur'ân karşısında iki fonksiyon icra ettiğini belirtmektedir. Bunlardan biri sünnetin, açıklanması gereken Kur'ânî nassları tefsir etmesidir ki buna beyân; diğeri de bazen helâl ve haram noktasında bazen de değişik konularda Kur'ân'da yer almayan bir hükmü koymasındır ki, buna da teşri' (hüküm koyma) fonksiyonu denilmektedir.¹²⁹ Sünnetin Kur'ân'ı tefsir etmesi, onun mutlakını takyid, müphemini beyân, mücmelini tafsil, müşkilini te'lif ve umûmunu tahsis etmekten ibarettir.¹³⁰

Bu manada Allah Resulünün Kur'ânî kavramları hadislerde açıklaması genellikle bu ana kural çerçevesinde değerlendirilmiştir. Mesela Yusuf 87. âyette Allah'ın rahmetinden ancak kâfir bir topluluğun ümidini kesebileceği dile getirilir. Zira Allah'ın sonsuz rahmeti karşısında ümitsizlik Rabbe karşı nankörlük cümlesindendir:

“...Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü kâfir topluluğundan başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez.”¹³¹

Recâ, ümit; havf ise korku¹³² kelimesinin karşılığıdır. Recâ, bir şeyde son derece istekli ve ümitli olmaktır. Bunun karşısında olan havf ise bir şeyden son derece çekinmektir. Ümit ve korku hali, mümin için vazgeçilmez iki denge ahlâkıdır. Bu iki duygu sayesinde Hak yolunda yol alınır, amel yapılır ve ameller korunur.

İbadetteki havf ve recâ dengesi konusunda Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

¹²⁸ Tabir, değişik zamanlarda ortaya çıkan ve Allah Resulü'nün hadislerine eleştirel bir bakışağısından öte hadisleri değersizleştirme amacı güden ricalle aittir.

¹²⁹ Kurtubî, *a.g.e.*, I/39.

¹³⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820), *er-Risale*, (Thk.: Muhammed Seyyid Geylani), İstanbul, 1388, s. 52; İbn Hazm, *a.g.e.*, 1/114.

¹³¹ Yûsuf, 12/87.

¹³² Fîrûzabadî, *a.g.e.*, III/579; İbn Faris, *a.g.e.*, II/230.

***“Onlar, korku ve ümit içinde Rablerine dua ederler.”*¹³³**

***“Onlar âhiretten çekinir ve Rabbinin rahmetini umarlar.”*¹³⁴**

Âyetlerde havf ve recâ arasındaki dengeye dikkat çekilerek anlatılan bu kavramlar Allah Resulünün hadislerini incelediğimizde de karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Allah Resulüne göre de Mümin daima korku ve ümit arasında bulunmalıdır. Çünkü fazla korkudan ümitsizlik, korkusuz ümitten de gaflet doğar. Mümin, Rabbinin büyüklüğünü ve azabının çetinliğini bilerek O’ndan korkar. Çünkü Allah’tan en çok korkan, O’nu en çok bilendir. Bu sebeple Allah Resulü, *“Allah’a yemin ederim ki, Allah’tan en çok korkanınız, O’ndan en fazla sakınanınız benim”*¹³⁵ buyuruyor.

Resulullah (s.a.v)’ın anlayışında Allah’a karşı duyulan havf ve ittika, kişinin zararlı bir yaratıktan korkması şeklinde anlaşılmamalıdır. Çünkü Allah korkusunda bilinç düzeyinde bir sakınma; yaratıklardan korkmada ise psikolojik bir refleksle yaşama mücadelesi vardır. Ve işte tam bu noktada Allah Resulünün *“...O’ndan en fazla sakınanınız benim”*¹³⁶ hadisi sakınma ve korkmanın bilinç düzeyine ve ‘tanıma’ gerekliliğine dikkat çeker. Bir inanan için bu bilinç düzeyi de, Allah için kullanılan ‘korku’ kelimesinin her geçtiği yerde aynı anlamda olmasıdır ki bu da “O’nun emirlerine uyma ve nehyettiklerinden kaçmadır”¹³⁷.

Havf kelimesi, hadislerde sıkça geçmektedir. Hz. Peygamber, ümmeti için birer tehlike olarak gördüğü şirk, fitne, Deccâl, dünyevîleşme, dünya tutkusu, zenginlik gibi mânevî tehlikelerle ilgili korku ve kaygılarını çoğu zaman ‘havf’ kelimesiyle ifade etmiştir.

*“Eğer ümmetimin, zâlime, ‘Sen zâlimsin!’ demekten korktuğunu(havf) görürsen, bil ki onun varlığı ile yokluğu birdir.”*¹³⁸

*“Aman dikkat edin! Halk korkusu/halktan çekinme, kişiyi hakkı söylemekten alıkoymasın.”*¹³⁹

¹³³ Secde, 32/16.

¹³⁴ Zümer, 39/9.

¹³⁵ Buhârî, *Tefsir*, 3254.

¹³⁶ Buhârî, *Edeb*, 72; Müslim, *Fedâil*, 127, 128.

¹³⁷ Gazzalî, *a.g.e.*, s. 161.

¹³⁸ Ebû Dâvud, *Fiten* 1; Tirmizî, *Fiten* 51.

¹³⁹ Müslim, *Fezâil*, 127-128

Hadisle alakalı açıklamalar sadedinde İbrahîm Canan, “İslâm, insanı korku vasıtasıyla zalimlere esir olmaktan kurtarabilmek için Allah'tan korkmayı esas almış, ruhlarda onu tesbit etmeye çalışmıştır. Bu korkunun gerçek manada girdiği kalplerde insanlardan korkma olmaz. Böylelerinde dünyevî korkular, hakikî değil, mecâzîdir, bir nevi tedbirdir, daha öteye geçmez”¹⁴⁰ demektedir.

Bu manada havf, varlığın sahibine karşı duyulunca ‘gerçek havf’ cümlesinden sayılır. Nitekim Kur’ân da havfı sadece Aallah’a karşı hissedilmesi gerekli bir amel sayar:

“**Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetlerimi hatırlayın, bana verdiğiniz sözünü yerine getirin ki, ben de size vâdettiklerimi vereyim. Yalnızca benden korkun.**”¹⁴¹

Yine başka bir hadiste Allah Resulü şöyle demektedir: “Sizden kimse nefsinin hakîr görmesin.” ‘Ey Allah’ın rasûlü, kişi nefsinin nasıl hakîr görür?’ “Allah için üzerine söz terettüp eden fena bir durum görür, fakat hiç ağzını açmaz. Cenâb-ı Hak kıyâmet günü kendisine sorar: ‘Şu falanca şey hakkında gerçeği söylemekten seni ne alıkoymuştu?’ O kul cevap verir: ‘Halk korkusu!/Halktan çekinme!’ Allah o zaman şöyle der: ‘Asıl Benden korkman gerekirdi.’”¹⁴²

“Ebû Hüreyre (r.a) anlatıyor: "Resûlullah (s.a.v) buyurdular ki: "Kim korkarsa akşam karanlığında yol alır. Kim akşam karanlığında yol alırsa hedefine varır. Haberinizi olsun Allah'ın malı pahalıdır, haberinizi olsun Allah'ın malı cennettir.”¹⁴³

İslâm âlimleri, bu hadiste Resûlullah (s.a.v)'in âhiret yolcusu için bir misal getirdiğini belirterek şöyle derler: ‘Bu temsilde şeytan, mevzubahis kişinin yolunu kesmiş, kişinin nefsinin ve boş hayallerini de kendisinin yardımcısı haline getirmiştir. Bu yolcu sefer esnâsında uyanık davranır ve işlerinde halis niyetten ayrılmazsa şeytan ve hilesinden emin olur. Şeytan avaneleriyle kimin de yolunu keserek âhiret yolunda yürümenin zor, âhireti elde etmenin çetin bir iş olduğunu telkin ederse, o kimse azıcık bir gayret bile gösteremez.’ Bunun yanında hadisin başka bir konuya da

¹⁴⁰ Canan, a.g.e., VI/448.

¹⁴¹ Bakara, 2/40.

¹⁴² Tirmizî, Zühd 9, (2313); İbn Mâce, Zühd 19, (4190).

¹⁴³ Tirmizî, Kıyâmet, 19, (2452).

temas ettiği belirtilmiştir. Buna göre Resûlullah (s.a.v.)'in burada mevzubahis ettiği korku, seher vaktinde düşmanın baskın yapma korkusudur. Çünkü umumiyetle baskınlar sabah vakti olmakta idi.¹⁴⁴ Dolayısıyla insanlara verilen korku hissi onları dünya ve âhiret hayatlarında mutsuz ve huzursuz etmek anlamında alınmamalıdır. Havf duygusu hem dünya hem de âhirette rüsvay olmamak için verilen bir uyarı mekanizması mesabesindedir.

Başka bir hadiste Allah Resulü ümmetin korkması ve korkmaması gereken durumları beyan ederek şöyle buyurur: *“Allah’a yemin ederim ki sizin hakkınızda fakirlikten korkmuyorum. Fakat sizden önceki (ümmet)lere dünyanın açılıp din yönünden ziyana uğramaları ve birbirlerini kıskanmalarından dolayı helâke uğramaları gibi, sizin de aynı duruma düşüp helâki hak etmenizden korkuyorum.”*¹⁴⁵

Aynı korkuların anlatıldığı başka bir hadisi Ebû Said el-Hudrî rivâyet ediyor: *“Rasûlullah (s.a.v.) minbere oturdu; biz de etrafına oturduk. Sonra şöyle buyurdu: “Benden sonra sizin hakkınızda korktuklarımın başında, dünya süslerinin size açılıp sizin bu ziynetlere gönlünüzü kaptırmanız gelir. Sizin için bundan endişe ediyorum.”*¹⁴⁶

Allah Resulünün bazı hadislerinde de havf kavramı Türkçe’de ‘korku’ diye tanımladığımız gerçek anlamıyla kullanılmıştır:

*“Bir Müslümana, bir başka Müslümanı korkutması helâl olmaz.”*¹⁴⁷

*“Allah’ım! Korkaklıktan Sana sığınırım.”*¹⁴⁸

Bazı hadislerinde korku ve ümidin dengesine vurgu yapan Hz. Peygamber, kulun kalbinde taşıması gereken havf ve recâ duygularından ne kadar nasipdar olması gerektiğine vurgu yapar: “Hz. Enes (r.a.) anlatıyor: Rasûlullah (s.a.v.) ölmek üzere olan bir gencin yanına girmişti. Hemen sordu: *“Kendini nasıl buluyorsun?”* Hasta: ‘Ey Allah’ın Resulü, Allah’tan ümidim var; ancak günahlarımdan korkuyorum’ diye cevap verdi. Rasûlullah (s.a.v.) da şu açıklamayı yaptı: *“Bu*

¹⁴⁴ Canan, *a.g.e.*, VI/348-350.

¹⁴⁵ Buhârî, Edeb, 342; Ebu'l-Hüseyin b. el-Haccâc, Müslim, *es-Sahih*, (Thk.: Muhammed Fuâd Abdülbâki), Beyrût, 1955, Tefsir, 214.

¹⁴⁶ Buhârî, İbadet, 2341; Müslim, Salat, 3241.

¹⁴⁷ Ebû Dâvûd, Edeb, 93; Canan, *a.g.e.*, XV/213.

¹⁴⁸ Müslim, istiska, 7/188.

durumda olan bir kulun kalbinde (ümit ve korku) birleşti mi Allah, o kulun ümid ettiği şeyi mutlaka verir ve korktuğu şeyden de onu emin kılar.”¹⁴⁹

Bu gibi hadislerle havf ve recâ arasındaki dengeye de işaret eden Allah Resulü, korkunun insanda var olmasını adeta bir gereklilik olarak görmektedir. Öyleki korku duygusunu tam idrak edememiş insanların bazı temrinlerle bu duygularını uyandırmaları gerekliliğine de işaret buyurmuştur.

Allah Resulü Sa'd b. Ebî Vakkas (r.a.)'tan rivâyet edilen bir hadiste şöyle buyurmaktadır: “...ağlayınız. Eğer ağlamanız gelmezse, ağlamak için kendinizi zorlayınız.”¹⁵⁰

Bu hadise benzer başka bir hadiste de şöyle buyrulmuştur: “*Allah korkusundan dolayı karasinek başı kadar (ufak) bile olsa iki gözünden yaşlar çıkıp da yanak yumrusunun bir yerine değen hiç bir mümin kul yoktur ki, Allah onu ateşe haram etmesin.*”¹⁵¹

1.2.1.2. Hadislerde Recâ

Recâ, içinde bir sevincin veya mutluluk sebebinin bulunacağı bir şeyin, bir olayın meydana gelmesini gerektiren bir zandır. İsfahanî bu tanıma ‘recâ’nın bir belirtiden hareketle iyi, hoş bir şeyin olacağını beklemek, ummak’¹⁵² anlamını da eklemektedir.

Allah Te’ala’nın rahmetini anlatan hadisler Kur’ân’da recâyı anlatan âyetlerin tefsiri ve destekleyicisi mahiyetindedir ki bu hadislerin ortak yönü Allah’ın rahmetinin enginliğini anlatmak ve müminlerin recâdan uzaklaşmamalarını sağlamaktır. Şimdi bu hadislerden birkaçını burada zikretmek istiyoruz:

Ebu Said (r.a.) anlatıyor: "Resûlullah (s.a.v.) buyurdular ki: *"Sizden önce yaşayanlar arasında doksan dokuz kişiyi öldüren bir adam vardı. Bir ara yeryüzünün en bilgin kişisini sordu. Kendisine bir râhib tarif edildi. Ona kadar gidip, doksan*

¹⁴⁹ Tirmizî, Cenâiz, 11, 983; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni (ö. 273/887), *Sünenü İbn Mâce*, (Thk.: Muhammed Fuâd Abdülbakî), Beyrût, ts., Zühd 31, 4261; Canan, a.g.e., VI/351.

¹⁵⁰ İbn Mâce, zühd, 10/467.

¹⁵¹ İbn Mâce, zühd, 10/469.

¹⁵² İsfahanî, a.g.e., s. 605.

dokuz kişi öldürdüğünü, kendisi için bir tevbe imkânının olup olmadığını sordu. Râhib: "Hayır yoktur!" dedi. Adam onu da öldürüp cinâyetini yüze tamamladı.

Adamcağız, yeryüzünün en bilginini sormaya devam etti. Kendisine âlim bir kişi tarif edildi. Ona gelip yüz kişi öldürdüğünü, kendisi için bir tevbe imkânı olup olmadığını sordu. Âlim: "Evet, vardır, seninle tevben arasına kim perde olabilir?" dedi. Ve ilâve etti: "Ancak, falan memlekete gitmelisin. Zira orada Allah'a ibadet eden kimseler var. Sen de onlarla Allah'a ibadet edeceksin ve bir daha kendi memleketine dönmeyeceksin. Zira memleketin kötü bir yer."

Adam yola çıktı. Giderken yarı yola varır varmaz ölüm meleği gelip ruhunu kabzetti. Rahmet ve azab melekleri onun hakkında ihtilâfa düştüler. Rahmet melekleri: "Bu adam tevbekâr olarak geldi. Kalben Allah'a yönelmişti" dediler. Azab melekleri de: "Bu adam hiçbir hayır işlemedi" dediler.

Onlar böyle çekişirken insan suretinde bir başka melek, yanlarına geldi. Melekler onu aralarında hakem yaptılar. Hakem onlara: "Onun çıktığı yerle, gitmekte olduğu yer arasını ölçün, hangi tarafa daha yakınsa ona teslim edin" dedi. Ölçtüler, gördüler ki, gitmeyi arzu ettiği (iyiler diyarına) bir karış daha yakın. Onu hemen rahmet melekleri aldılar."¹⁵³

Yüce Allah'ın rahmetinin enginliğine dikkat çeken bu hadis, aynı zamanda insanları Allah'a karşı recâ duygularıyla yaşamaya yönlendirmektedir. Zira insanları günah çukurlarına sürükleyen en büyük etkenlerden biri günahların affolmayacağına dair yanlış zan ve yeis düşüncesidir.

Başka bir hadiste Allah Resulü yine Allah (c.c)'ın affına işaret ederek kişileri umutla Allaha karşı tevbeyle sevk ediyor:

"Ebu Hüreyre (r.a) anlatıyor: "Resulullah (s.a.v) (bir hadis-i kudsî'de) Rabbinden naklen buyururlar ki: "Bir kul günah işledi ve "Ya Rabbi günahımı affet!" dedi. Hak Teâlâ da: "Kulum bir günah işledi; arkadan bildi ki günahları affeden veya günah sebebiyle cezalandıran bir Rabbi vardır." Sonra kul dönüp tekrar günah işler ve "Ey Rabbim günahımı affet!" der. Yüce Allah da: "Kulum bir günah işledi ve bildi ki, günahı affeden veya günah sebebiyle cezalandıran bir Rabbi vardır." Sonra

¹⁵³ Buhârî, Enbiya 50; Müslim, Tevbe 46, (2766); İbn Mâce, Diyât 2, 2621.

kul dönüp tekrar günah işler ve: "Ey Rabbim beni affeyle!" der. Allah Teâlâ da: "Kulum günah işledi ve bildi ki, günahı affeden veya günah sebebiyle muâheze eden bir Rabbi olduğunu bildi. Ben seni affettim!" buyurdu."¹⁵⁴

Bu hadisin açıklaması sadedinde Kurtûbî şöyle der: "Bu hadisten elde edilen fayda şudur: 'Günaha tekrar bulaşmaya yönelmek, tevbeyle bozmuş olması haysiyetiyle ikinci sefer işlenen günah her ne kadar yeni başlamaktan daha kötü ise de, tevbeyle avdet, onu ilk defa yapmaktan daha iyidir, çünkü tevbeyle ikinci kere meyil, Kerim olan Allah'tan talebe devam ve istediğinde ısrar ve O'ndan başka affedicinin olmadığını' itirafır." İmam Nevevî de şunu söyler: "Hadiste şu hüküm vardır: 'Günahlar, yüz kere, hatta bin ve daha çok tekrar edilse de kişi her seferinde tevbe etmişse tevbesi makbuldür.' Veya bütün günahlardan bir tek tevbe ile tevbe etse yine de tevbesi sahihtir."¹⁵⁵

Peygamberimiz (s.a.v.) *"Allah, kulunun tevbesini, canı boğazına gelmediği müddetçe kabul eder"*¹⁵⁶ buyurarak tevbe kapılarının açık olduğunu dolayısıyla ye'se düşüp Allah'a karşı recâ duygularını kaybetmenin yersizliğine işaret eder.

Bir hadis-i kudsîde bu engin af şu şekilde ifadesini bulmuştur:

*"Ey kullarım! Sizler gece ve gündüz hata işliyorsunuz. Ben ise bütün günahları affederim. Öyleyse benden mağfîret talep edin de sizleri bağışlayayım."*¹⁵⁷ Bir diğer hadis-i kudsî de şöyle çağrı yapıyor: *"Ey Âdemoğlu muhakkak sen Bana duâ ettiğin ve Ben'den ümit ettiğin sürece senden meydana gelen günahlara rağmen seni affederim. Günahlarına aldırmam. Ey Âdemoğlu şâyet günahların semadaki bulutlara ulaşsa, sonra Bana istiğfar etsen; seni bağışlarım. Günahlarına aldırış etmem. Ey Âdemoğlu şâyet sen Bana yerler dolusu hatalarla gelsen, sonra Bana hiçbir şeyi şirk koşmadan gelsen, sana yer dolusu istiğfarla gelirim."*¹⁵⁸ *"Akıllı kimse, nefsinin keyfine göre yaşayıp Allah'tan güzel şeyler bekleyendir."*¹⁵⁹

¹⁵⁴ Buhârî, Tevhid 35; Müslim, Tevbe 29, (2758).

¹⁵⁵ Canan, a.g.e., a.y.

¹⁵⁶ İbn Hanbel, II/132-153, III/425, V/362; Tirmizî, De'avât, 13, 98; İbn Mâce, Zühd 13, 30.

¹⁵⁷ Müslim, Birr 55, (2577); Tirmizî, Kıyamet 49, (2497).

¹⁵⁸ Nevevî, Riyazü's-Sâlihîn, 6/278-279.

¹⁵⁹ İbn Mâce, Tevbe, 21, 11.

Son olarak korku saikiyle rabbine iltica eden bir adamın durumunu ‘recâ’ adına yerinde bir örnek olarak vermek istiyoruz:

Ebu Hüreyre (r.a) anlatıyor: *"Resulullah (s.a.v.) buyurdular ki: "Bir adam vardı, (günah işleyerek nefesine zulmetmekte) çok ileri idi. Ölüm gelip çatınca oğullarına dedi ki: "Ben ölünce, cesedimi yakın, külümü iyice öğütün ve rüzgârın önünde saçın, Allah'a yemin olsun, eğer Rabbim beni bir yakalarsa hiç kimseye vermediği azabı verir!"*

*Ölünce, bu söylediği ona yapıldı. Allah da arza emrederek: "Sende ondan ne varsa bana toplayıver!" dedi. Arz da topladı. Adam ayakta duruyordu. "Sen böyle bir vasiyeti niye yaptın?" diye Allah Teâla sordu: "Senden korktuğum için ey Rabbim!" cevabını verdi. Yüce Allah bu cevap üzerine onu affetti."*¹⁶⁰

¹⁶⁰ Muvatta, Cenâiz 51, (1, 240); Nesâî, Cenâiz 117, (4, 113); Buhârî, Tevhid 35, Enbiya 50; Müslim, Tevbe 25, (2756); Muvatta, Cenâiz 51, (1, 240); Nesâî, Cenâiz 117, (4, 113).

1.2.2.TASAVVUFTA HAVF VE RECÂ

1.2.2.1. Tasavvufta Havf

İslâm'ın ahlâkî boyutunu öne çıkaran tasavvuf disiplini, pratikte din ile birlikte ortaya çıkmış; ancak diğer din bilimleri gibi müstakil bir disiplin olarak teşekkül etmesi zaman içinde gerçekleşmiştir. Sonraki dönemlerde dinî düşüncenin teşekkülüne ve olgunlaşmasına önemli katkısı olan bu disiplinin oluşum ve gelişim sürecinde, erken dönem tasavvuf klasikleri başta olmak üzere çok sayıda eser telif edilmiştir.

Klasik dönem tasavvuf kitaplarının karakteristik bir özelliği olarak sûfiler genellikle keşf ve şuhûd yoluyla elde ettiklerine inandıkları ve ma'rifet, ilm-i bâtın ve ilm-i ledün gibi adlarla nitelendirdikleri bilgileri kullanarak, metinlere tasavvûfî anlamlar yüklemişlerdir. Geliştirdikleri tasavvufî terimleri ve onlara yükledikleri anlamları kuvvetlendirmek için hemen her İslâmî disiplinde olduğu gibi âyet ve hadisleri kendi bakış açılarına göre değerlendirmişlerdir.¹⁶¹ Ele aldıkları âyet ve hadisleri keşf, îşarî veya batînî ilim muvacehesinde tevil etmişlerdir. Bununla beraber yaptıkları yorumların dinin evamirine aykırı olmamasına özen göstermişlerdir.

Mutasavvıflar bir tasavvuf terimi olarak ele aldıkları *havf* ve *recâ* terimlerini kendi meşreplerine göre yoruma tabi tutmuşlardır. Bu manada tasavvuf ehli âlimler bu iki kavramı kendi kitaplarında ele almışlardır. En nihâyetinde bu kavramlar farklı mutasavvıflarca farklı tanımlamalarla vüzuha kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Buna göre korku ve ümit, özel deyimiyle havf ve recâ tasavvufta iki hal ve makamı belirtir. Mutasavvıfın nefsini arındırmasına (tezkiye) bağlı olarak doğrudan Allah'ın bağıışı sonucu gerçekleşen havf ve recâ başlangıçta geçicidir. Bu aşamada havf ve recâ birer hal olarak anılırlar. Ancak mutasavvıf manevi yolculukta ilerledikçe, mertebesi yükseldikçe havf ve recâ yerleşerek birer makam durumuna gelir. Havf ve recâ, ruhun sıkışması demek olan *kabz* ve ruhun rahatlaması demek

¹⁶¹ Necmettin Şeker, "Hadislerle Temellendirilen Tasavvufî Hâller", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, Iğdır, 2012, s. 121-122.

olan *bast* haliyle ilgilidir. Kabz halindeki mutasavvıf *havf*; bu manada *bast* durumundaki mutasavvıf da *recâ* duyguları içindedir.¹⁶²

Havf, istenilmeyen bir şeyin başa gelmesi veya sevilen bir şeyin kaybedilmesi endişesi içinde olmaktır. Havf, emniyet ve güven kelimelerinin zıddı¹⁶³ olarak tanımlanmakla beraber tasavvuf erbabınca yorumlanarak tanımlanmıştır. Bu manada *havf*, Allah korkusunun karşılığı olarak ele alınmış bir Tasavvuf terimi olarak *havfullah* ve *haşyetullah* kelimeleriyle vüzuha kavuşturulmuştur. Bununla birlikte Tasavvufta *havf* kelimesi, yalın olarak “Allah korkusu”¹⁶⁴ anlamında da kullanılmaktadır.

Mutasavvıflara göre korkunun üç derecesi vardır. Korkunun birinci derecesi Havf adını alır ve bu korku imanın şartlarından biridir:

إِنَّمَا دَلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُوا اللَّهَ إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

"İşte o şeytan, ancak kendi dostlarını korkutur. Şu halde, eğer iman etmiş kimseler iseniz onlardan korkmayın, benden korkun"¹⁶⁵ âyetinin işaret ettiği bu korku tüm mü'minler için farzdır. Korkunun ikinci derecesi *haşyet*'tir. Haşyet, ilmin şartlarından biridir: "... إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ " **"Kulları içinde ancak bilginler Allah'tan (gereğince) korkar"**¹⁶⁶ âyeti korkunun bu derecesini belirtir. Üçüncü derecede korku *heybet* adını alır. Takvayı dile getiren heybet de marifetin şartlarından biridir. "... وَيُخَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَاللَّهُ الْمَصِيرُ..." **"Allah sizi kendisin(in emirlerine karşı gelmek)den sakındırır. Varış Allah'adır"**¹⁶⁷ âyeti de korkunun üçüncü derecesine işaret eder.¹⁶⁸

Mutasavvıflar aynı zamanda *recâ*'nın da üç çeşidinden söz ederler. *Recâ*'nın birinci çeşidi insanın güzel bir amel işleyerek bu amelin kabulünü Allah'tan

¹⁶² Gazzalî, *a.g.e.*, IV/138; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Ḳutû'l-Kulûb*, Kahire 1961, V, 225, 432; M. Mansur Gökcan, "Tasavvufta Allah Korkusu", *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV-2, Temmuz-Aralık, Çorum, 2004, s. 253.

¹⁶³ İbn Manzûr, *a.g.e.*, II/1290; Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrezzâk, *ez-Zebîdîel-Bilgrâmîel-Hüseynî* (ö. 1205/1791), *Tacu'l Arûs*, Daru'l Hidâye, Beyrût, 1986, XXIII/288-289; Halil Cur, *Larûs*, Mektebetü'l Larûs, Paris 1973, s. 477; Abdullah Bustânî, *el-Bustân*, Beyrût, 1992, s. 31; Abdullah Davud, vd., *el-Mu'cemü'l Arabiyyi'l Esâsî*, Alecco, 1989, s. 428.

¹⁶⁴ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1991, s. 213.

¹⁶⁵ Âli imran, 3/175.

¹⁶⁶ Fatır, 35/28.

¹⁶⁷ Âli İmran, 3/28.

¹⁶⁸ et-Tûsî, *a.g.e.*, s. 97.

ummasıdır. İnsanın kötü bir iş yaptıktan sonra tövbe ederek Allah'tan bağışlanmayı umması da recâ'nın ikinci bir çeşididir. Recâ'nın üçüncü çeşidi kuru bir kuruntudan başka birşey değildir. Bu çeşit recâ insanın bir yandan günah işlemeyi sürdürürken diğer yandan Allah'ın kendisini bağışlayacağını ummasıdır.¹⁶⁹ Mutasavvıflara göre böyle davranan bir kişi yalancıdır ve böyle bir recâ insanı felakete sürükler.¹⁷⁰ Tasavvufta havf, ilim, hal ve amelden oluşur. Havf'ta ilim, kişinin korkulan şeyi ve ona sürükleyen nedenleri bilmesidir. Bu bilgi tüm varlığını sararak kişinin kötülüklerden sakınmasına, kendisini düzeltmesine, iyi davranışlar içine girmesine neden olacaktır.¹⁷¹

Kötülüklere, günahlara karşı duyulan iğrenme, nefsanî zevk ve isteklerden uzaklaşma, havfin ortaya çıkardığı bir haldir. Bu halin sonucu da mutasavvıfın Allah'ın emir ve yasaklarına uyması, şüpheli şeylerden kaçınmasıdır. Bu da havfin insanın amellerindeki yansımasıdır.

Korkunun şiddeti, vereceği zararın şiddeti ile orantılıdır. Beklenen zarar ne kadar çok ise, korku da o oranda çok olacaktır. Bu genel korku, bütün insanların hatta bütün mahlûkâtın ortak paydasıdır ve buna ilave olarak, inanan insanlarda 'Yaratıcı korkusu' vardır.¹⁷²

Yaratıcı korkusu O'nun zatından (kendisinden) veya vereceği cezadandır. Böyle bir korkuyu her dinde görmek mümkündür. Tasavvufta havfin esasını oluşturan korku da budur. Allah korkusu, insanda mevcut olan genel korkunun bir türüdür. Kişinin doğuştan itibaren sahip olduğu bu duygu, Allah korkusunu kazanmada kolaylaştırıcı bir unsurdur.¹⁷³

Allah korkusu, ister O'nun zatından ister azabından olsun, diğer korkulardan çok farklıdır. Kişi korktuğu şeyden, zarar görmemek için uzaklaşır. Fakat Allah korkusu, bütün korkulan şeylerin hilafına, insanı Allah'tan uzaklaştırmayıp O'na yaklaştırır.

¹⁶⁹ Ferîdüddin Attâr, Tezkiretü'l-Evliyâ (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1991, s. 386.

¹⁷⁰ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 125.

¹⁷¹ Ahmet Özalp, "Korku" *Şamil İ.A.*, İstanbul, V/241.

¹⁷² Gökcan, *a.g.m.*, s. 253.

¹⁷³ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 318.

Bu manda Allah'tan korkan kimsenin Allah'tan kaçması imkânsızdır. **“Biz ona şah damarından daha yakınız”**¹⁷⁴ **“nerede olursanız Allah sizinle beraberdir,”**¹⁷⁵ **“nereye yönelirseniz Allah oradadır”**¹⁷⁶ gibi âyetler Allah'tan kaçılmayacağını göstermektedir.

Kuşeyrî, “havf, gelecekteki bir şeyle ilgilidir. Çünkü insan, ya başına hoşlanmadığı bir şeyin gelmesinden veya arzu ettiği bir şeyi elde edememekten korkar. Allah Teâla'dan olan korku, kulun, ‘Allah beni ya dünyada ya da âhirette cezalandıracak’ diye korkması şeklinde olur”¹⁷⁷ diyerek, havfin gelecekle ilgili bir endişe olduğunu ifâde etmiştir. Bu endişe, azap göreceği veya cennetteki nîmetlere ulaşamayacağı kaygısının neticesidir.

İmam Gazâlî, “havf, beklenen, hoş gitmeyen bir şey ondan dolayı da kalpte bir elem hâsıl olursa, ona havf adı verilir”¹⁷⁸ şeklinde tanımlamış, böylece havfin sebebinin hoş gitmeyen bir netice kaygısı olduğunu ve bu kaygının kalpte acı meydana getirdiğini, sahibini de üzüntüye sevk ettiğini¹⁷⁹ ifade etmiştir.

Gelecekte meydana gelecek kötü bir olaydan korkarak kalbin yanması ve elem duyması şeklinde de tanımlanan havfin alâmetini Şah Şucâ Kirmânî, “sürekli hüzn”¹⁸⁰ olarak dile getirmiştir.

Tasavvuf boyutuyla *havf* denilince akla gelen ilk isimlerden biri Hasan-ı Basrî'dir. Bunun için Hasan-ı Basrî'den bahsedilince şöyle denilmiştir: “O, Allah'tan o kadar korkardı ki, sanki cellâdın elinde ölüme götürülen kimse gibi melûl ve mahzun idi, hayatında güldüğü görülmemiştir.”¹⁸¹ “Esir gibi oturur, ateşe atılacak kimse gibi konuşurdu.”¹⁸² “Sanki cehennem ateşi yalnız onun için yaratılmıştı.”¹⁸³ Dönemin mutasavvıflarından Seriyî's-Sakatî, Hasan-ı Basrî'nin vefatı üzerine:

¹⁷⁴ Beled, 90/16.

¹⁷⁵ Hadîd, 57/74.

¹⁷⁶ Bakara, 2/115.

¹⁷⁷ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 125.

¹⁷⁸ Gazzâlî, *a.g.e.*, VIII/427.

¹⁷⁹ Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, İstanbul, 1992, s. 404.

¹⁸⁰ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁸¹ Ebû Hâmid Ferîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nisâbü'rî (ö. 618/1221), *Tezkiret'ül Evliya*, İstanbul, 1983, s. 21-26.

¹⁸² Ebû'l-Mevâhib (Ebû Abdîrrahmân) Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-Şa'rânî el-Mısırî (ö. 973/1565), *Tabakât*, Mısır, ts. I/26.

¹⁸³ Annemarie Schimmel, *Tasavvuf'un Mistik Boyutları*, (Çev.: Ender Gürol), İstanbul, 1982, s. 39.

“Bugün yeryüzünden hüzn gitti”¹⁸⁴ demiştir. Korkunun alâmeti olan sürekli hüzn, yarından emin olmama endişesini taşıyan Hasan-ı Basrî’de en üst seviyede görülmekteydi. Onun bu özelliği de haleflerine örnek teşkil etmiştir.

Ömer b. Abdülaziz, “Allah korkusundan akan bir damla gözyaşını, bin altın sadaka vermekten daha çok severim”¹⁸⁵ diyerek, havfın değerini ifade etmek istemiştir. Bu manada Hz. Peygamber: “*Süt çıktığı memeye girmedikçe, Allah korkusundan ağlayan kimse cehenneme girmez*”¹⁸⁶ diyerek, Allah korkusu sebebiyle ağlamanın önemine dikkat çekmiştir. Gülmek sevincin, gözyaşı da üzüntünün eseridir. Üzüntünün sebebinin ilâhî olması gözyaşını önemli kılmaktadır. Bundan dolayıdır ki Tasavvuf ehli meşreplerinde varolan havf duygularını hüzn ve gözyaşı şeklinde ortaya koymuşlardır.

Bunun yanında Tasavvufta havf duygusu bir amaç olarak da ele alınmamıştır.¹⁸⁷ Bu manada havf, bir salikin günaha düşmesini engelleyen bir etkiye sahip olmasıyla beraber bazen de bu duygunun aşırıya kaçması aksi bir duruma sebep olabilir. Bu durumda kişiyi ümitsizliğe sevkedecek aşırı korku makbul sayılmaz. Övülen ve beğenilen havf, kulu günaha düşmekten sakındıran, taate teşvik eden kâmil manadaki havftır.

İnsanın, Allah'ın hükmüne korku ve ümide razı olmak ve O'nu koruyucu ve vekil olarak görmekle gönül huzuruna ulaşabileceğini düşünen ve kulun aşırı karamsarlık ve gevşekliliğe düşmemesi için ne havfa ne de recâya ağırlık vermemesi, bu konuda bir seviye tutturulması gerektiği görüşünde olan İbn Ata, havf ve recâ kavramları ***"kullarıma benim çok bağışlayıcı ve pek esirgeyici olduğumu haber ver. Benim azabımın elem verici bir azap olduğunu da bildir"***¹⁸⁸ âyetlerinin tefsirinde ele almış ve kulların havf ve recâ arasında bir denge tutturması¹⁸⁹ gerektiğini ifade etmiştir.

¹⁸⁴ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, 1998, s. 111.

¹⁸⁵ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzalî, *Kimyâ-yı Saadet*, (Çev.: Mehmed A. Müftüoğlu), İstanbul, 1981, s. 574.

¹⁸⁶ Tirmîzî, *Zühd*, 8; İbn Hanbel, *el-Müsned*, II/505.

¹⁸⁷ H. Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 1994, s. 222.

¹⁸⁸ Hicr, 15/49-50.

¹⁸⁹ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Sehl b. Atâ' el-Edemî (ö. 309/922), *Tefsir* (Nusûs Süfiyye Gayru Menşûre de), (Nşr.: Paul Nwyia), Beyrût, 1986, s. 72.

Yahya b. Muaz, “insanoğlu ne kadar zavallıdır! Fakirlikten korktuğu kadar cehennemden korksaydı, cennete girebilirdi”¹⁹⁰ diyerek cehennemden korkulması gerektiğini ifade etmiştir.

Buna bağlı olarak Tasavvufta Allah korkusu ile Allah’ın azabından korkmak, adeta sûfilîğin bir anlayış, duyuş ve yaşayış algısı olarak anlaşılmalıdır. Bu manada Allah korkusu, Allah’ın azabından da korkmayı gerektirir ve böylece kişiyi bu azaptan kurtarır.

Cehennem korkusu, her mü’minde var olan genel bir korkudur. Allah’ın zatından korkmak ise; Allah’ı bilen, O’na yakın olan, O’nu görüyormuş gibi kulluk eden, O’nun huzurunda yasaklarını işlemekten utanan, O’ndan çeken, saygısından dolayı yasaklarına yönelmeyen kişinin korkusudur. Cehennem korkusu da, Allah’ın zatından korkmak da Allah korkusudur. Birincisi insanların genelinde bulunmakla beraber asıl hedef, Allah’ın zatından korkmak olmalıdır. Bu hedefe ne kadar yaklaşırsa Allah korkusu o kadar mükemmel olur.

Bu iki korkuyu Gazâlî şu şekilde izah etmektedir: “Basiretli insanların korkusu akıbet korkusudur. Allah’tan celâl sıfatı sebebiyle olan korku, kendi günahı sebebiyle olan korkuya nispetle kâmilidir. Zira celâl sıfatı sebebiyle olan korku, asla gönülden çıkmaz. Ama gûnahtan ötürü olan korku, bazen olur ki gönülden çıkar. Gûnahtan vazgeçtim, niçin korkayım deyip mağrur olur.”¹⁹¹ “Korkan, cehennemden korkar, cennetten mahrum olmaktan korkar. Ârifler ise, Allah’a karşı mahcup olmaktan, O’ndan ve cemalinden ayrı kalmaktan korkarlar. Bu, rûtbe bakımından en yüce olanıdır.”¹⁹²

Son olarak sûfilerde havfin asıl sebebi üzerinde durmak istiyoruz. Allah’a yakın olmak tasavvufta önemli bir hedeftir. O’ndan uzak kalmak her sûfî için en büyük korku ve tehlikedir. Allah’a, ancak Allah sayesinde yaklaşılr. O’nun razı olduğu farz ve nâfileleri yapmakla yaklaşılr. O istemezse bu yakınlaşma gerçekleşemez. Hz. Peygamber’in; “Allah’ım, bana seni sevmeyi ve seni seveni

¹⁹⁰ Kuşeyrî, a.g.e., 126.

¹⁹¹ Gazzalî, *Kimyâ-yı Saadet*, s. 577.

¹⁹² Gazzalî, *İhyâ*, IX/15-16; Gökcan, a.g.m., s. 261.

sevmeyi ve beni sana yaklaştıracak işleri sevmeyi lutfeyle”¹⁹³ şeklindeki duasında, Allah’a yakın olmanın yolu ve önemi vurgulanmaktadır.

Tasavvuf büyükleri, “Büyükler mahrum olmaktan korkarlar, küçükler cezâdan. Büyüklerin korkusu daha keskindir. Kişide nefse özgü kalıntılardan bir kısmı bulunduğu sürece o kişi tamamıyla teslim ve tevekkül içinde olsa bile ihsan makamında değildir”¹⁹⁴ diyerek Allah korkusunun insanı ihsan makamına ulaştırdığını belirtmişlerdir.

Tasavvuf, kökenini zühd hareketinden alır. Ana hedef Allah rızası ve ubudiyettir. Bu yolda yapılan çalışmalar cihad cümlesinden sayılmış ve çekilen çileler ve ızdıraplar bu minvalde örgülenmiştir. Bundan dolayı da sûfinin girdiği yoldan inhıraf etmemesi için korku faktörü göz önüne alınmıştır. Ancak mutasavvıflarda havf yerine havfullah ve haşyetullah kavramları kullanılmış olup salık için bu kavramlar amaç değil tasavvuf mertebeleri için bir araçtır.

1.2.2.2. Tasavvufta Recâ

Kuranî kavramlar olarak ele aldığımız havf ve recâ, farklı disiplinlere bağlı İslâm âlimleri tarafından birlikte değerlendirilmeye tabi tutularak aralarındaki dengeye dikkat çekilmiştir.

Tasavvuf literatüründe korku ve ümit, birlikte ele alınan ve birlikte düşünülen kavramlardır. Çünkü tasavvufî eğitimde, olgun bir kişiliğin oluşmasında korku ve ümit duygularının birlikte, dengeli bir şekilde gelişmesi esastır. İnsanın geçmişle ilgili düşüncelerine hatıra, yaşadığı anla ilgili düşüncelerine zevk ve duygu, gelecekle ilgili olanlarına ise beklenti denir. Eğer insanın beklentileri hoşagitmeyecek türden ise buna havf, hoşagiden türden ise recâ denir. Bireyin istediği bir şeyin yok olacağı endişesinden ya da istemediği bir şeyin gerçekleşeceği düşüncesinden korku meydana gelir. İstemediği bir şeyin yok olmasına veya arzu duyduğu şeyin gerçekleşmesine yönelik beklentisinden de recâ ortaya çıkar. Her iki

¹⁹³ Tirmizî, Daavât, 72.

¹⁹⁴ Ebû Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed es-Serrâc et-Tûsî (ö. 378/988), *el-Lûma*, Beyrût, 2001, s. 56.

duygu da geleceğe yöneliktir. Kişide Allah'ın iyiliğine kavuşma düşüncesi recâ duygusunun ortaya çıkmasına, tersi ise korkuya sebep olur.¹⁹⁵

Tasavvuf anlayışına göre, nefsin/kişiliğin gelişim evrelerinde ilerleyen kişinin, birbirine zıt iki durum olan korku ve recâ ile karşılaşması kaçınılmazdır. Bu iki duygu, sözü edilen gelişim adayını harekete geçirir, o da bu yolda ilerler. Aday (sâlik) için iki türlü bakış vardır; birincisi sâlikin kendine bakışıdır. Bu bakış ona Yüce Allah'ın sonsuz cömertlik ve iyiliğine giden korku kapısını açar. İkinci bakış ise, "Allah'ın rahmetinin genişliğine bakış" demek olan recâdır.¹⁹⁶

Gelecek adına emellerle dopdolu olma ve arzu edilen şeylerin elde edilebileceği ümidiyle yaşama ma'nâlarına gelen recâ, mutasavvıflarca, "gönülden istenen bir şeyin tahakkuk etmesi inancıyla meydana geleceğini ümit etme ve bekleme"¹⁹⁷ şeklinde tarif edilmiştir. Bu itibarla, hasenât adına bir şeyi işleyip kabulünü beklemek, kezâ ma'siyetten tevbe edip hüsn-ü kabul göreceği mülâhazasıyla ümitlenmek birer recâdır.

Ümit inanca eşlik eden bir ruh hâlidir. Ümitlilik hâli olmaksızın inancın ayakta durması imkânsızlaşır. Ümit, inanç temeli üzerinde kaybolmadan kalabilir. Ümit inancın meyvesidir. İnanç ilham kaynağının kapılarını açarken, ümit ise istek ve özlemin itici gücünü kuvvetlendirir:

”إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ“

“Onlar ki inandılar, göç ettiler, Allah yolunda savaştılar; işte onlar, Allah'ın rahmetini umarlar. Allah, çok bağışlayan, çok merhamet edendir.”¹⁹⁸

İmanlarında kararlılık gösterenler, Allah yolunda O'nun dininin başarısı ve yücelmesi için hicret edenler yâni ailelerini, vatanlarını terk edenler, ilâhî amaç ve hedefler uğruna bütün gayretlerini ortaya koyanlar, Allah'ın rahmetini ve iyiliğini umarlar. Mü'minler, bütün bu tutum ve davranışlarını Allah'ın rahmetini umarak sergilemişlerdir.

¹⁹⁵ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 1984, s. 97; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 430; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara, 1997, s. 589.

¹⁹⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *Medâricü's-Sâlikîn Beyne Menâzili İyyake Na'büdü ve İyyake Nesteîn*, (Thk.: Ahmed Fahrî er-Rufâî-İslâm Fâris el-Horosânî), Beyrût, ts., s. 30-31.

¹⁹⁷ Şahin, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁹⁸ Bakara, 2/218.

İnsanın Allah katındaki durumu, ölüm ve ölümden sonraki hayatı, uhrevî sorumluluğu, cehennem azabı gibi hususlarla ilgili âyet ve hadisler, ilk dönemlerden itibaren özellikle dinî hassâsiyeti gelişmiş sûfiler diyebileceğimiz Müslümanlar üzerinde derin etkiler bırakmış; Ebu'd-Derdâ, Ebû Zer el-Gıfârî, Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Huzeyfe b. Yemân gibi sahâbîler, başta Hasan-ı Basrî olmak üzere Âmir b. Abdullah, Herim b. Hayyân, Üveys el-Karanî gibi tâbiîn ileri gelenleri hayatlarını, Allah korkusuyla âhiret kaygısının ruhlarında meydana getirdiği derin tesirlerle şekillendirmeye çalışmışlardır. Bilhassa Hasan-ı Basrî ve zamanla onun etrafında toplanan âbid ve zâhidler, korku ve hüznü halini dinî hayatlarının temel belirleyicisi olarak algılamışlardır. Abdullah b. Mes'ûd (r.a), Kur'ân ehlinin hüznü olması ve gözyaşı dökmesi gerektiğini söylemiştir.

Ebû Zer el-Gıfârî, “Allah'ın haklarını yerine getirme yolundaki çabalarım, etrafımda dost; hesap gününden duyduğum korku, bedenimde et bırakmadı” diyordu. Ebû Mûsâ el-Eş'arî, vali olarak gittiği Basra'da halka yaptığı bir konuşmada, “üzücü sıkıntılardan ve ayak sesleri duyulan fitneden başka, dünyadan ne beklenebilir!” diyor, âhiret azabından bahsediyor ve Müslümanlardan ağlamalarını istiyordu.¹⁹⁹ Böylece cehennemden korkup gözyaşı dökmek, kulluğun ve zühdün alâmeti olarak görülüyordu.

Recâ'da ilim, mutasavvıfın Allah'ın hoşnutluğuna, bağışlamasına neden olacak şeyleri bilmesidir. Bu bilgi de onu benliğini arındırmaya, iyi amellerle yaşamaya götürecektir. Dolayısıyla recâ kendisini insanın ruhî yapısında ve davranışlarında gösteren bir haldir. Eğer bir salikte bu tür duygular yoksa bu durumda nefsini bilmek, rabbini tanımak ve dini ilim tahsil etmek için bir gayret sarfetmez. Nefsin safâsı için dünyalık kazanmaya meyledip kendini mal toplamaya verir. Dünyanın, âhiretin tarlası olduğunu hatırlamaz. Mal, makam ve evlat sevgisi ile dolu olur. Böyle bir kimse, son nefesinde kelime-i şهادet getirmeye de muvaffak olamayabilir.

İnsan, belli zaafırlara sahip olarak yaratılmıştır. Dînî boyutuyla açıklayacak olursak; insan, kötüye de iyiye de kullanabileceği hasselerle yaratılmıştır. Mesela neslin devamı için verilen şehvet, eğer helal yoldan kullanılmazsa insanın

¹⁹⁹ Ebû Nuaym, *a.g.e.* I/263.

Cehenneme gitmesine sebep olabilecek zina günahına sebebiyet verebilir. Nefsin korunması ve cihad için verilen kuvvet, eğer bu yollarda kullanılmazsa cinâyet ve katle neden olabilir. Bu tür örnekler çoğaltılabilir.

Bu manada mutasavvıfların meseleye yaklaşımı şu minvaldedir: Nefs-i emmare mertebesindeki sâlik, fırsatını bulduğunda günah işleyebilme yeteneğine sahiptir.²⁰⁰ Ancak akabinde derhal pişman olup tövbe ve istiğfar etmesi gerekir.

Recâ makamındaki salık, aynı zamanda Nefs-i levvame makamındadır da. Bu mertebedeki salık, “*Allah şüphesiz daima tövbe edenleri sever*”²⁰¹ âyeti ile “Günahtan tövbe eden günahsız kimse gibidir”²⁰² hadisini tefekkür edip, söz ve fiillerini şer-i şerife uygun olarak yapmaya gayret eder. İbadetlerini havf ve recâ ile yapar. Kabir azabı, sırat, mizan, mahşer ve cehennem korkusundan emin olmak ister.²⁰³ Bu durum salikin mertebeden mertebeye geçişine sebebiyet verebilir.

Tasavvufta hâl, dinî his ve heyecan anlamına gelir.²⁰⁴ Günaha girerken kaybettiği maneviyat ile sevap işlerken kazandığı feyz onda kendini göstermeye başlar. Tasavvufta insanın irâdesi ve çabası olmadan kalbe gelen ma'nâ feyz, bereket, mârifet, his ve heyecan olarak tanımlanır.²⁰⁵ Allah vergisi olan haller sabit değil, sürekli değişken kabul edilir.²⁰⁶ Bütün tasavvufî ilimleri hallere ait bilgiler olarak kabul eden meşhur mutasavvıf Kelâbâzî, halleri, amellerin meyvesi ve neticesi olarak değerlendirir. Amellerin sağlıklı olmasının şartı, ona göre hâl ilmini öğrenmektir. Bu durum saliki sürekli bir çabaya sevk eder. Bu çabada asıl saik, salikin Rabbine karşı hissettiği korkudur.²⁰⁷

Sûfilerdeki bütün bu cehd ve gayretler Hakk nazarında gerçek bir mü'min olmak içindir. Ancak tasavvuftaki mertebeler, seyr-i sülûk, çileler ve buna benzer zühd hareketleri, zaman geçtikçe salıklar tarafından az görülmeye başlanmıştır. Bu

²⁰⁰ Ramazan Uslu, a.g.m., s. 34.

²⁰¹ Bakara, 2/222.

²⁰² İbn Mâce, Zühd, 30.

²⁰³ Uslu, a.g.m., s. 34-35.

²⁰⁴ İbn Manzûr, a.g.e., 14/194; Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-Hücvîrî (ö. 465/1072, *Keşful Mahcup*, (Çev.: Süleyman Uludağ), İstanbul, 1992, s. 284-291; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2005, s. 245.

²⁰⁵ Cebecioğlu, a.g.e., a.y.

²⁰⁶ Kuşeyrî, a.g.e., s. 195.

²⁰⁷ Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî el-Kelâbâzî (ö. 398/1008), *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't- Tasavvuf*, s. 129-130.

ibadetlerin az görülmesi, zamanla sâliklerde ‘korku’ durumunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Aşırı korku ye’sে sebep olabilme tehlikesini de beraberinde getirebilir.

Mesela: Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî bu konuda şu hadise yer verir: “Bir gün Hanzale b. Amir: "Hanzale münâfık oldu, Hanzale münâfık oldu" diyerek Hz. Ebû Bekir’in evine gelir. Hz. Ebû Bekir neden öyle düşündüğünü sorunca şu cevabı verir: "Ey Ebû Bekir, ben Hz. Peygamber’in (s.a.v) yanında aldığım imanın tadını başka yerde alamıyorum. Acaba ben münâfıklardan mı oldum diye korkuyorum" deyince Hz. Ebû Bekir de ağlamaya başlar ve "ben de senin gibiyim, O'nun yanında iken aldığım imanın tadını dışarıda alamıyorum, acaba ben de mi münâfıklardan oldum?" der. Karşılıklı dertleştikten sonra Hz. Peygamber’in yanına gidip durumu izah etmeye ve kendilerine yol göstermesini istemeye karar verirler. Peygamberimiz, iki sahâbenin de imanlarından şüphe ederek ağladıklarını görünce onlara: *"Eğer siz benim yanımdayken imandan aldığınız tadı başka yerde de alsaydınız çarşıda meleklerle görüşüp-konuşurdunuz"*²⁰⁸ buyurur ve böylece ikisini de teselli eder.

Manevî bir eğitim sürecinden sonra ilâhî bir mevhibe olarak elde edildiğine inanılan havf ve recâ gibi tasavvufî hâller, örneklerde de görüldüğü gibi Hz. Peygamber’in ve sahâbenin söylem ve eylemlerine dayandırılmıştır. Sufî psikolojisi veya mistik durumlar olarak nitelendirebileceğimiz değişken hâller, insan fitratının değişmez özelliğidir.²⁰⁹ Zira insanlardaki hasseler hem günah işleme hem de sevap işleme kabiliyetine sahiptir. Günaha düşmenin verdiği ağır yük, Peygamberimizin de ashabını teselli ettiği gibi ancak recâ/ümit duygularının harekete geçirilmesiyle aşılabilir.

Sonuç olarak sûfîlerde recâ daha çok korku ve gözyaşının zaman içinde ye’s hastalığına dönüşmemesi için, bir denge unsuru olarak korkuyla beraber yaşanmaya çalışılmıştır. Bu da duygusal boyuttan çok Kur’ânî ve ilmî temellendirmelerle hayata geçirilmiştir.

²⁰⁸ Müslim, *Sahih*, Tevbe, 12; Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö. 279/892), *Sünen*, İstanbul, 1992, Kıyamet, 59.

²⁰⁹ Şeker, *a.g.e.*, s. 124.

1.2.3.PSİKOLOJİDE HAVF VE RECÂ

1.2.3.1. Psikolojide Havf

Kişinin sahip olduğu dinsel inançlar, onun tüm yaşam alanlarını kuşatması sebebiyle önemli bir alana sahiptir. Bu nedenle dinin öznel bir formu olarak bireyin benlik ve kişilik yapısıyla da çok yakın ilgisi olan dindarlık olgusu ile psikolojik sağlık arasında anlamlı psiko-teolojik ilişkiler söz konusudur. Özellikle kalıcı kayıp olarak yakın ölümü, doğal afet olarak deprem vb. güç yetmez tabiat olayları karşısında, insan bir kez daha acziyetinin farkına varır, kendisini çaresiz hissederek kutsal bir güce sığınma ihtiyacı duyabilir.²¹⁰ Böylelikle dinsel inanç ve pratikler, bireylerin gündelik yaşamlarındaki stres, kaygı ve depresyonun yanı sıra umutsuzluk duygularıyla da başa çıkmalarında önemli birer teolojik referans olabilmektedir.

Bu manada Psikoloji disiplini açısından *korku*, “gerçek ya da beklenen bir tehlike ile yoğun bir acı karşısında uyanan ve coşku, beniz sararması, ağız kuruması, yürek ve solunum hızlanması gibi belirtileri olan ya da daha karmaşık fizyolojik değişmelerle kendini gösteren duygudur”²¹¹ şeklinde tanımlanmıştır.

Böyle bir tanıma rağmen psikologların korkunun tanımı, muhtevası ve çeşitleri üzerinde fikir birlikleri yoktur. Ancak onların korkunun belirlenmesine yönelik bazı temel noktalarda birleştiklerini görmekteyiz.

Öncelikle korkunun psikolojik ve fizyolojik cephelerinin bulunduğunu belirtmemiz gerekir. Psikolojik anlamıyla ‘korku, bir insanın bir acı ve olası bir kötülükten daha çok kişinin sürekli olarak iç tasarımından doğan duygusal tepkisinden oluşur.’²¹² Korkunun hem bireyin iç dünyasından kaynaklanan bir yönü, hem de dışsal etkilere kaynaklanan ikinci bir yönü vardır ve kişi kaçınılmaz bir şekilde bu duyguyla yüzleşmek durumunda kalır.’

Sevgide olduğu gibi korkunun da dini duygunun temeli olarak görüldüğü bazı görüşler var olmuştur.²¹³ İslâm âlimlerince kabul görmeyen bu görüş sahiplerinin

²¹⁰ Mustafa Koç, “Diasporada Dindarlık Ve Umutsuzluk”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39, Erzurum 2013, s. 416.

²¹¹ Murat Enç, *Ruh Bilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay. Korku Mad.

²¹² Halis Ayhan, *Eğitime Giriş ve İslamiyetin Eğitime Getirdiği Değerler*, Damla Yay., İstanbul 1986, s.75.

²¹³ Bovet, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, s.21.

başında gelen ismi Freud'dur. Freud, 'yanılsama teorisi'nde, dinin büyük oranda insanın doğa ve toplum karşısındaki acziyet ve korkusundan kaynaklandığını²¹⁴ belirtir. İnsanın gücünü aşan, onu acz ve çaresizlik içerisinde bırakan tehlikeler ve felaketler karşısında çoğu insanda tabiatüstü bir kurtarıcı ve ilahi yardıma başvurma eğilimi kendiliğinden uyanır. Böylesi durumlarda, ilkel ya da medenî çoğu insan dualar ve adaklar vasıtasıyla bütün insani sıkıntılarını tanrılara, ruhlara, Allah'a veya Allah nezdinde tasarrufta bulunmaya yetkili kılınmış olduğuna inanılan kimselere açarlar. Bu evrensel davranış tarzı psikologları dini davranışın temelde bir 'psikolojik kendiliğindenlik'ten kaynaklandığını²¹⁵ ileri sürmeye sevk etmektedir. Bununla birlikte korku, dini doğuran bir faktör olarak ele alınsın veya alınmasın, her dini heyecanda bulunabilir.²¹⁶ Çünkü aşamalı bir şekilde gelişen korku, hayatın ilerleyen dönemlerinde hürmet, hayranlık, minnettarlık gibi duyguların yolunu açar.

Kur'ân'da korku anlamında 'havf' sözcüğü kullanılır ve bundan kastedilen korku kalbin duymuş olduğu yakıcı bir ızdırap şeklinde insanın içinde beliren, ruhu rahatsız eden, kişiyi devamlı teyakkuz halinde tutan, dış belirtilerine nispetle daha çok gönülde tesirini gösteren bir duygu olarak geçer.²¹⁷ Bu yönüyle korkunun, dini duygunun belirli bir yönünü temsil ettiği söylenebilir. Fakat Kur'ân'ın korkuya yaklaşımının dine kaynaklık eden bir korku değil, daha ziyade dine yöneltici bir korku olduğu söylenebilir. Bu bakış açısının insanların dini hayatlarını etkileme derecesinin, özellikle sekülerleşme ve dünyevileşmeye dayanan modern hayat ve eğitim tarzı düşünüldüğünde, tarihsel hâkimiyetini koruduğu net bir şekilde söylenemez.²¹⁸ Dolayısıyla din olgusuna korku'nun bir sonucu gözüyle bakmak doğru gözükmemektedir.

Deprem, kaos ve kriz durumlarında insanların dine karşı ilgi gösterdikleri gözlemlense de, bu ilginin büyük oranda geçici olduğu bilinmektedir.²¹⁹ Ayrıca yine yukarıda belirttiğimiz nedenlerden dolayı insanların bu tür korku durumlarının dini davranışlara yol açtığını söylemek güç görünmektedir. Çünkü özellikle de

²¹⁴ Freud, *a.g.e.*, s. 68.

²¹⁵ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara 1993, s.87.

²¹⁶ Özbaydar, *a.g.e.*, s.6.

²¹⁷ Gezgin, *a.g.m.*, s. 67.

²¹⁸ Cemil Oruç, "Okul Öncesi Dönemde Dini Duygunun Kökenleri Ve Gelişimi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, X-3, 2010, s. 75-96.

²¹⁹ Ejder Okumuş, "Tabii Afetler, Din ve Toplum-Marmara Depremi Örneği", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 15, Ankara, 2002, s. 339-373.

günümüzün değişen şartları Freud'un öncülüğünü yaptığı korkunun dini duyguyu yönlendirdiği tezini ciddi anlamda zayıflatmaktadır. Geçmişte 'her şey Allah'ın iradesi ve istemesiyle oluşur' şeklindeki önermeye karşın, günümüzde bu olayların birtakım çeşitli tabii güçler yoluyla, örneğin ekonomik, sosyal, siyasi, psikolojik ve fizyolojik nedenler sonucu ortaya çıktığı savunulmaktadır. Bu anlayışın bir sonucu olarak artık hayat, Allah'ın Rezzak (rızkı verici) sıfatı yerine, hayat sigortası; hastalıklardan kurtulmak için dua yerine, ilaçların önerildiği bir dünyada yaşanmaktadır ve bu şekilde bir eğitim alınmaktadır. Tabiat olayları karşısında gelişen böyle bir paradigma din duygusunun korkudan kaynaklandığı tezini büyük oranda geçersiz kılmaktadır. Özellikle Kur'an bağlamında düşünüldüğünde korku, 'insanın günahlardan uzaklaşması ve dine yaklaşması' çerçevesinde ele alınmakta ve yönlendirici, geliştirici, saygı ve hürmet duygularına yol açan bir duygu olarak değerlendirilmektedir.²²⁰

Psikoloji açısından korku, kişinin kendi düşüncelerinin sebep olduğu bir duygudur. Bu düşüncelerin içeriğinde "tehlike" olduğu için korku reaksiyonu verilir. Bu nedenle aynı durumla karşılaşan değişik kişiler, farklı düşünceleri neticesinde farklı reaksiyonlar verebilirler. Ancak çoğu zaman korkuyu yaşayan kişiler bunun kendi düşüncelerinden kaynaklandığını bilmedikleri için etkili bir çözüm üretme yoluna gitmezler ve çaresizlik yaşayarak, korkularını kriz boyutlarına taşıyabilirler. Yaşanan bu krizler de kaçınma davranışlarını arttırarak hayattan zevk alma potansiyelini azaltırlar. Dolayısıyla korku, içinde bulunduğumuz duruma değil, bu durum için geliştirdiğimiz düşüncelerimize verdiğimiz bir reaksiyondur.²²¹

Beynin korkuyu anlamlandırması ve algılaması bu şekilde iken; vücudun, bir manada da ruhun algılaması, kendini koruma içgüdüsüne bağlı olarak gelişen duygu olarak görülür veya görülmeyen tehlikelere karşı gösterdiği bir tür tepki olarak ortaya çıkar.²²² Korkan kimse, ya korktuğu olay veya nesneden çekinmeye çalışarak kaçır ya da olduğu yerde siner. Korku hissi insanın benliğini sarınca, önüne çıkan

²²⁰ Oruç, a.g.m., 75-96.

²²¹ Tülin Gençöz, "Korku: Sebepleri, Sonuçları Ve Başetme Yolları", *Kriz Dergisi*, 6, s. 6.

²²² Özcan Köknel, *Ailede ve Toplumda Ruh Sağlığı*, İstanbul, 1981, s. 274.

tehlikeye ve kötülüğe karşı çıkma gücünü gösteremez. Dili tuludur, adaleleri gevşer. Bu manada kişinin kötülüğe karşı koyabilmesi için korkuyu atmış olması gerekir.²²³

Psikoloji literatüründe, “fobi” kavramıyla ifadesini bulan korku, bireylerde, bireyin gereksizliğini bilmesine rağmen, önleyemediği ve denetleyemediği bir durumdur. Meydan korkusu, bayılma korkusu, kapalı yer korkusu, kızarmaktan korkma, hastalık korkusu gibi fobi türlerinden bahsedilir.²²⁴

Seküler psikolojinin korkuya yaklaşımı bu şekildeyken Kur’ân, geniş anlamıyla İslâm, insanın bütün karakter yapılarını da göz önüne alarak onun genel psikolojik yapılarını göz önüne serer. Bu manada bir insan karakteri olarak *korkaklık* zem edilmiş ancak bir savunma mekanizması olması yönüyle de bağışlanmıştır.

Korkaklık bu kimsede, sebatsızlık, tembellik, aşağılık kompleksi, arsızlık meydana getirir. İşte İslâm, bu manada korkaklığı ahlâkî açıdan olumsuz bir karakter olarak değerlendirir. Peygamberimiz (sav) de, “Allah'ım! Korkaklıktan San'a sığınırım...”²²⁵ buyurur.

Kur’ân ahlâkında Allah korkusu ne kadar övgüye layıksa, insanlardan korkmak da o kadar yerilmiştir. Kur’ân insanın korkaklıktan, zayıflıktan kurtulup güçlü bir şahsiyet kazanmasını, zorluklara karşı direnme gücüne sahip olmasını ister.²²⁶

Kur’ân-ı Kerim, korkaklığı ahlâkî açıdan olumsuz bir karakter olarak değerlendirdiği yerde insanın bu karakterine karşılık, ölçüsü ve gayesi belli “cesaret”i önerir. Cesaret karşılaşılan tehlikelerin harekete geçireceği heyecan, korku, endişe tereddüt gibi duyguları bastıran, onları yok eden psikolojik bir haldir. Gerektiği yerde şiddet ve tehlikeye karşı yürümeyi, kalbin yılmamasını ifade eder. Cesaret, kalpte oluşan bir kuvvet, iradede meydana gelen bir sebatır.²²⁷

Korku hissi insan tabiatında, diğer birçok hislere ve hatta zıddı olan ümit hissine oranla daha kuvvetlidir. Bundan dolayı Ku’ân-ı Kerim, bu hissi bilhassa muhatap almış ve hakiki mevkiine oturtmaya gayret etmiştir.

²²³ Kınalızade Ali Efendi, *Ahlâk-i Alâ’î*, İstanbul, ts. s. 203.

²²⁴ Hayrani Altıntaş, *İnsan ve Psikoloji*, Ankara, 1989, s. 207.

²²⁵ Buhârî, Daavât, 37; Cihad, 74, Zikir, 49-51.

²²⁶ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur’an’da Ahlak Psikolojisi*, İstanbul, 1997, s. 5-6.

²²⁷ A. Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri*, İstanbul, 1968, s. 162.

Kur'ân-ı kerimde korku ve türevlerini anlatan âyetlerin sayısı azımsanmayacak boyuttadır. Kur'ân'ın korku hissine ağırlık veren bu hususiyeti, müsteşrikler tarafından bir eksiklik olarak değerlendirilmiştir. Onların tesirinde kalan bazı bilginler de böyle bir hususiyeti bir eksiklik sayarak, Kur'ân-ı Kerim'in, korkuya söylendiği kadar ağırlık vermediğini iddia etmişlerdir.²²⁸ Hâlbuki 'korku' mefhumunun Kur'ân'da var olma gayeleri üzerinde derinlemesine bir analiz ve yorum yaptığımızda göreceğiz ki bu kavramın varlığı bir faydaya binaendir. Bu manada âyetlerde anlatılan korkuya "olumlu korku" diyebiliriz. Çünkü korku, insan hayatındaki önemli reaksiyonlardandır. Korkunun faydası, sadece kişiyi dünya hayatını tehdit eden tehlikelerden korumaya yönelik değildir. Korkunun en önemli faydası, mü'mini âhirette Allah'ın azâbından sakınmaya yönlendirecek şekilde dünyasını da güzelleştirmesidir. Allah'ın cezalandırmasından korkmak, mü'mini günahlara düşmekten korumaya, onu takvâya yapışmaya, ibâdetleri düzenli bir şekilde ifa etmeye ve Allah'ın râzı olacağı fiilleri işlemeye sevk eder.

Kur'ân'ın emrine göre mü'minler, yalnız Allah'tan ve O'nun azâbından; yani kıyâmet gününün dehşetinden, cehennem azâbından korkmalıdır.²²⁹ Buna karşılık, sözgelimi insanlardan,²³⁰ düşman eline geçmekten,²³¹ kâfirlerin hile ve düzenlerinden,²³² özetle Allah'tan başka hiçbir kimse ve nesneden²³³ korkulmamalıdır. Kur'ân'ın öngördüğü Allah korkusu, insanı pasifliğe, hareketsizliğe itme amacı gütmeyiz. Tam tersine, insanı korkunun nedenlerini ortadan kaldıracak tutum ve davranışlara yöneltmek amacı taşır. Meselâ Allah'ın gazabına, cehennem azâbına neden olacak davranış ve eylemlerden sakındırır, Allah'ın emirlerine uymaya yönlendirir. Bu yöneliş, kişiyi yalnızca korkuya neden olacak eylemlerden uzaklaştırmakla kalmayacak, ona gerçek anlamda iyi ve olgun bir mü'min olmanın yollarını açacaktır.

²²⁸ Faruk Gürbüz, *Kur'an'da Denge*, İstanbul, 1997, s. 182-191.

²²⁹ Bakara, 2/212; Âl-i İmrân, 3/175; Mâide, 5/57.

²³⁰ Ahzâb, 33/37.

²³¹ Tâhâ, 20/77.

²³² Tâhâ, 20/65-68.

²³³ Nahl, 16/51-52.

1.2.3.2. Psikolojide Recâ/Ümit

Psikolojî ilmi açısından *ümit*, kısaca “iyi olma duygusu veren ve kişiyi harekete geçirmek için güdüleyen bir özellik” olarak tanımlanmaktadır. Başka bir ifadeyle umut, “ummaktan doğan güven duygusu” olarak tanımlanır ve geleceğe yönelik olarak olumlu beklentilere sahip olma duygusunu belirtir. Bu sayede ümit insana gelecekte karşılaşılabileceği olumsuz yaşantılarla baş edebileceği duygusunu vererek, ruh sağlığını olumlu etkiler.²³⁴

Bir disiplin olarak psikoloji, ruh ve bedenle ilgilenir ancak onların ilişkileriyle ilgili bir çalışmayla da sınırlı değildir. İnsanın sinir sisteminin fizyolojik yönlerini ihmal etmemekle birlikte, psikolojinin, insanın çevresine verdiği içgüdüsel ve duygusal tepkilerle ilgili ne tam olarak objektif bir inceleme ne de biyolojik bir çalışma olmadığı açıktır. Psikoloji, insan iradesine yönelik bir çalışma olarak değerlendirilirse, insanın ulaşmak için çabaladığı ve insanı çeken ‘son’un değerlendirilmesini gerektirmekle kalmaz, aynı zamanda saf pratik doğadan daha fazlasını o ‘son’a bahşeden değerlerin felsefi olarak incelemesini de gerektirir. Ayrıca psikoloji, insanın her zaman aynı bilinç düzeyinde yaşamadığını göstermektedir.²³⁵ Normal olağan bilinçlilik düzeyi vardır ancak bu bilinçlilik, sürekli olarak dikkatin dağılması, unutkanlık, hayal kurma, aşırı yorgunluk, hafızanın aniden dağılması ve bunların duygusal ilişkileri gibi genel tecrübelerden sürekli olarak etkilenir.

Psikolojiye göre ümit insan için varoluşsal bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyaç insanın doğasından kaynaklanır. Etkisiz olan ve bu etkisizliğinin bilincinde olan insan için ümit dürtüsü, olmazsa olmaz bir nimet mesabesindedir. Bununla birlikte ümit, temel erdemlerden birisidir, belki de içlerinde en önemli ve etkili olanıdır.²³⁶

²³⁴ Erkorkmaz Çelikel, “Üniversite Öğrencilerinde Depresif Belirtiler Ve Umutsuzluk Düzeyleri İle İlişkili Etmenler”, *Nöropsikiyatri Arşivi*, XXXV-4, 2008, s. 125.

²³⁵ Demir Tercanlı - Vildan Nurgül “Umutsuzluk Ölçeği”, *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, I-7, İstanbul, 2012, s. 35.

²³⁶ Kasapoğlu, a.g.m., 156.

Genel psikolojik yaklaşımlara göre umudun en büyük özelliği, olumsuz gelişmelerle beraber, bir çıkış yolu olduğuna ilişkin inanç ve planların başarılabacağı öngörüsüdür.²³⁷

Marcel'e göre ümit, akıl yürütme yoluyla kavranabilecek olan bir fikir değildir. Ümit, hepimizin aşına olduğu bir tecrübe olsa da, onun yapısını belirleyebilmek oldukça güçtür. Buna rağmen Marcel, umudun insan tecrübesinin ontolojik yapısıyla ilgili olduğunu gösterebilmek amacındadır. Umudun kişisel ben'in ötesine uzandığını ve intersübjektif olduğunu ifade eden Marcel'e göre, bu durumda umudun yapısını belirleyebilmek ya da taslağını oluşturabilmek, bir yandan somut insan davranışlarının intersübjektif bağlantılarını gözden kaçırmaksızın kavrayabilmeye, diğer yandan ise, insan için umutsuzluğun ne anlama geldiğini fark edebilmeye bağlıdır.²³⁸

Son yıllarda umutla ilgili yapılan çalışmalarda umudun psikolojik ve fiziksel açıdan sağlıklı bireylerde bulunması gereken bir yapı olduğu genel bir kanı olarak ortaya çıkmış ve ümit yoksunluğunun psikososyal açıdan çeşitli problemlere yol açtığı saptanmıştır. Ayrıca birçok araştırmada ümit kavramının stres, depresyon ile negatif; benlik saygısı problemleriyle daha etkili başa çıkma genel yaşam doyumu, psikolojik iyi olma, iyimserlik ve yaşam kalitesi ile pozitif ilişkili olduğu görülmüştür.²³⁹

Bireyin hayatında vazgeçilmez bir yere sahip olan birçok duygu bazen dini yaşayışın kaynağı olarak görülmüş bazen de dini yaşayışın ilişkili olduğu duygular olarak ele alınmıştır. Yerine göre dini korku, sevgi, hayranlık, bağlılık, dayanma, güvenme, sığınma, teslimiyet, istek, ümit, şükür, kaçınma, sonsuzluğu arama, yüceltme ve ululama, ilahi âleme ya da ilahi kuvvete yönelme gibi duygulardan birisi dini duygunun kaynağı veya en azından dini hayatta önemli duygulardan biri olarak görülür.²⁴⁰ Freud, yukarıda da geçtiği gibi 'yanılsama teorisi'nde, dinin büyük oranda insanın doğa ve toplum karşısındaki acziyet ve korkusundan kaynaklandığını belirtir.

²³⁷ Tercanlı, vd., a.g.m., s. 29-40.

²³⁸ Çelikel, a.g.m., a.y.

²³⁹ Sait Aydoğan, *İlköğretim II. Kademe Öğrencilerinin Umut Ve Benlik Saygısı Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Konya, 2002, s. 121.

²⁴⁰ Bovet, a.g.e., s. 21.

İnsanın gücünü aşan, onu acz ve çaresizlik içerisinde bırakan tehlikeler ve felaketler karşısında çoğu insanda tabiatüstü bir kurtarıcı ve ilahi yardıma başvurma eğilimi kendiliğinden uyanır. Böylesi durumlarda, ilkel ya da medeni çoğu insan dualar ve adaklar vasıtasıyla bütün insani sıkıntılarını tanrılara, ruhlara, Allah'a veya Allah nezdinde tasarruf ta bulunmaya yetkili kılınmış olduğuna inanılan kimselere açarlar.²⁴¹

Lakin "Tanrı, korkuların çocuğudur" teorisini dile getiren bu tür iddialar, yine başka filozoflar tarafından red edilmiştir. Nitekim bu duyguların gelişimine paralel olarak bireyin dini yaşantılarında da gelişme ve ilerlemelerin olduğu, bunların belirli bir sıra içerisinde gerçekleştiği ve uygun eğitim etkinlikleriyle bireyin dini yaşantısını güçlendirdiği tezi önem kazanmıştır.²⁴² Dolayısıyla din ile korku arasındaki ilişki, 'dinin korkudan tevellüt ettiği şeklinde değil; korku, dini yaşayışa yön veren bir etkidir' şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü dindeki korku fenomeni beraberinde, Allah'ın merhametinin varlığı dolayısıyla, umudu da getirir. Ancak sırf korkuda, korkuyu dengeleyen alternatif bir çıkış yolu yoktur.

Bu yönüyle ele alındığında hayat, üç zaman diliminden geçer. Geçmiş; artık geride kalmış bir zaman dilimidir.²⁴³ Anıların kasası ve unutulmuşların mekânıdır. Yaşadığımız ve eylemlerimizi gerçekleştirdiğimiz an veya şimdiki zaman, birazdan tükenecektir. Ne yaparsak şimdi yapmalıyız. Başarı veya başarısızlık; tatmin veya tatminsizlik bugünün olgularıdır. Ancak gelecek için ümitler taşıyabiliriz; iyi şeyler bekleyebilir ve olmaları için çalışabiliriz. Hedeflerimizi gerçekleştirmek için çalışırken Yaradan'a sığınır ondan yardım ve destek bekleriz. Ümit, imanın diğer yüzüdür. Allah'ın cömertliğine, gayreti ve iyi niyeti ödüllendireceğine inanmak ibadetin bir parçasıdır.

İngilizcede, "despair", "desparation", "bleaknes" ve "hoppeless" gibi kelimelere karşılık gelen umutsuzluk ise hayata ve geleceğe bakıştaki kötümserliğin yükselmesine karşıt iyimserliğin düşmesi veya ortadan kalkmasıyla açıklanır. Gelecekte olabilecek her şeyin şimdikinden daha iyi olmayacağı ve geleceğe yönelik olumsuz bakış umutsuzluk kavramının ögesini oluşturmaktadır. Beck ve arkadaşları

²⁴¹ Oruç, a.g.m., s. 80.

²⁴² T. Arthur Jersild, *Çocuk Psikolojisi* (Çev.: Gülseren Günçe), Ankara, 1976, s. 392.

²⁴³ Bediuzzaman, a.g.e., s. 325.

umutsuzluğu “kişinin gelecek ile ilgili olumsuz beklentileri²⁴⁴” olarak tanımlamaktadırlar.

Ancak Marcel’in altını çizdiği bu anlam boşluğu ve onun beraberinde getirdiği umutsuzluk, mutsuzluk, çaresizlik, ihanet gibi olumsuzluklar olmasaydı acaba ümit, mutluluk, aşk gerçek değerini bulabilir miydi? Ya da S. Kierkegaard’ın ifadesiyle söyleyecek olursak, yaşamda olumsuzlukların ya da umutsuzluğun olması insan adına bir “avantaj mıdır yoksa bir eksiklik midir?”²⁴⁵

Kierkegaard’a göre, umutsuzluğun insan adına hem avantaj hem de eksiklik olduğu söylenebilir.²⁴⁶ Zira insan, diyalektik bir varlık olması sebebiyle, onun için “umutsuzluk kaçınılmazdır.”²⁴⁷ “....sonsuzluk ile sonlunun, geçici ile kalıcının, özgürlük ile zorunluluğun bir sentezi...”²⁴⁸ olan insan Kierkegaard’a göre, ‘kendi olma sürecini’ umutsuzluk içinde yaşar. Umutsuzluk, bir açıdan insanın tinsel yönüyle tanımlanışının farkında olmayışıdır. Umutsuzluğundan habersiz olan kişi, tinsel bir varlık olduğunun bilincinde değildir.²⁴⁹ Sonlu varlığı içine kapanan ve mutluluğu bu sonluluğunun içinde arayan insan, umutsuzluğa düşer. Bu açıdan umutsuzluk, zavallılıklarımızın yalnızca en korkuncu olmakla kalmaz, aynı zamanda mahvoluşumuzdur.²⁵⁰

Bu yönüyle umutsuzluk kendi derinliklerine yönelen bir ilişkinin sonucudur. Kendi umutsuzluğunun ve diğer insanların umutsuzluğunun bilincine varan, umutsuzluğun kaynağını Aşkın Varlıkla ilişkisinin kesilmesinde gören insan, bilinçli olarak Tanrıya inanma kararı vererek umutsuzluğunu umuda dönüştürebilme imkanına sahiptir. Dolayısıyla Kierkegaard’a göre umutsuzluk, uyumsuzluğun değil,

²⁴⁴ Durak A. Beck, “Umutsuzluk Ölçeğinin Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması”, *Türk Psikoloji Dergisi*, 9, 1994, s. 1-11.

²⁴⁵ Sören Kierkegaard, *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*, (Çev.: Mukadder Yakupoğlu), İstanbul, 1997, s.27.

²⁴⁶ Kierkegaard, *a.g.e.*, s. 27.

²⁴⁷ Kierkegaard, *a.g.e.*, s. 10.

²⁴⁸ Kierkegaard, *a.g.e.*, s. 26.

²⁴⁹ Kierkegaard, *a.g.e.*, s. 39.

²⁵⁰ Kierkegaard, *a.g.e.*, s. 27.

kendi derinliklerine yönelen bir ilişkinin sonucu olduğu için, benliğin gelişimi umutsuzluktan geçer.²⁵¹

²⁵¹ Tercanlı, vd., a.g.m., s. 40.

2. KUR'ÂN'DA HAVF

2.1. KUR'ÂN'DA HAVF YERİNE KULLANILAN TABİRLER

2.1.1. الخشية/el-Haşye

Tefsirlerde, daha çok “havf” anlamında kullanılan “haşyet” kelimesi, ‘bir şeyden korkmak, çekinmek’ anlamında kullanılmıştır. على harf-ı cerriyle kullanılması durumunda “kaygı, kaygılanmak, tedirgin olmak’ anlamlarına gelmektedir.²⁵² el-Haşye/الخشية kelimesi ح-ش-ي/h-ş-y kökünün bir türevi olup diğer türevleriyle beraber Kur’ân-ı Kerim’de 48 yerde geçmektedir.²⁵³

Kulun işlediği günahlar sebebiyle veya Allah’ın celâl sıfatlarının kendinde tecelli edeceği düşüncesiyle kalbinde duyduğu endişe²⁵⁴, saygıyla karışık bir korku olan haşyet, Fâtır Sûresinin 28. âyetindeki kullanımından anlaşılacağı üzere, bir bilgiye bağlı olarak meydana gelen korku şeklinde de anlamlandırılmıştır.²⁵⁵ Nitekim “ben Allah hakkında sizden daha çok bilgiye sahibim ve benim haşyetim sizinkinden daha fazladır” anlamındaki hadisler,²⁵⁶ Allah’ın kulları arasında O’nu en iyi bilenlerin O’ndan en çok haşyet duyanlar olduğunu ifade eden hadîs-i kudî de ²⁵⁷ haşyetle bilgi arasındaki bu ilişki özellikle vurgulanmıştır.

Gerek Kur’ân-ı Kerîm’de gerekse hadislerde haşyet kelimesi veya türevleri havf ile aynı ya da yakın anlamları ifade eden kavramlar olarak geçmektedir. Bu manada ‘haşyet’, geçtiği bazı âyetlerde havf’tan farklı anlamlar yüklenmektedir. Havf, tasvir edildiği gibi Kur’ân içerisindeki korku ifade eden bütün kelimeleri tek başına, eksiksiz bir resim olarak anlaşılmasına imkân vermez. Bu kavramların Kur’ân’da nasıl anlaşıldığını tam olarak anlayabilmek için onun daha geniş bir bağlam içinde işlenmesi icap etmektedir.

Haşyet kelimesi Kur’ân’ın bazı âyetlerinde, daha öncede belirttiğimiz gibi, bir bilgiye binaen duyulan korkuların ifade edilmesi için kullanılmıştır. Bir bilgiye

²⁵² İbn Manzûr, *a.g.e.*, (ح و ف/h-v-f) mad., XIV/228.

²⁵³ Cevherî, *a.g.e.*, (ح و ف/h-v-f) mad., VI/2327.

²⁵⁴ Mustafa Kara, “Havf (Haşyet)”, *DİA*, XVI/528-532.

²⁵⁵ Rağîb, *a.g.e.*, s. 283.

²⁵⁶ Buhârî, *Edeb*, 72; Müslim, *Fezâil*, 127, 128.

²⁵⁷ Dârimî, *Muqaddime*, 34.

dayanılarak zikredilen bu tür korkularda aynı zamanda saygı²⁵⁸ anlamı da vardır. Nitekim “...kulları içinden ancak âlimler, Allah'tan (gereğince) haşyet eder. Şüphesiz Allah, daima üstündür, çok bağışlayandır”²⁵⁹ âyetinde zikredilen "haşyet", "büyüklük karşısında duyulan heyecan ve korku, zarar görmekten değil, hakkını verememekten kaynaklanan endişe"²⁶⁰ mânasına gelmektedir.

Kâinattaki muhteşem varlıklardan hareketle akıllara durgunluk verecek incelikleri keşfetmeye yönlendiren Kur’ân’ın, bu bağlamda bilmenin değerine vurgu yapması oldukça ilginçtir. Fakat burada kullanılan ve "bilenler" şeklinde çevrilen ulemâ kelimesinin kök anlamları arasında, bir şeyi derinlemesine tanıyıp mahiyetini idrak etme, bir konuda kesin bilgiye ulaşma, bir işin hakikatine nüfuz etme’ anlamları da vardır. Bunlar göz önüne alınırsa, kendilerine gönderme yapılan ve Allah’a saygı duyma hususunda ön plana çıkarılan kişilerin, meslek olarak bilimsel faaliyet icra edenler veya bir takım bilgileri öğrenip belleklerine yerleştirmiş olanlar olmadığı anlaşılmaktadır. Bunun yerine zihnî çabalarını Allah’ın evrendeki kudret delillerinden sonuçlar çıkarabilme düzeyine yükseltebilmiş kişiler olduğu anlaşılır.

Sahabe ve tabiîn büyüklerinden birçoğundan yapılan rivâyetlerde ne kadar bilgili olurlarsa olsunlar Allah’a saygı yolunda mesafe alamamış kimselerin âlim olarak nitelenemeyecekleri belirtilmiştir.²⁶¹ Bu, Allah’ın sonsuz bilgi ve kudretiyle de ilintilidir.²⁶² Bunlar yüce Allah’ın herşeye kadir olduğunu bilen kimselerdir.

Kurtûbî, bu mevzuda şu nakilde bulunur: “Allah’tan korkmayan bir kimse alim değildir”. Mücahid de şöyle demiştir: “Âlim ancak Allah’tan korkan kimsedir.” İbn Mes’ud’un da şöyle dediği nakledilmiştir: “İlim olarak yüce Allah’tan korkmak, cahillik olarak da gurura kapılmak yeterlidir.”²⁶³

İzutsu’ya göre haşyet kelimesi, ‘anlam etkileyiciliğine’ sahip kelimeler sınıfına aittir.²⁶⁴ Kur’ân’daki kullanımları, aşırı korkudan kaynaklanan duygu coşkunluğunu ifade eder ve genellikle Allah korkusunu anlatmak için zikredilmiştir.

²⁵⁸ Gezgin, *a.g.e.*, s. 46.

²⁵⁹ Fatır, 35/28.

²⁶⁰ İsfahanî, *a.g.e.*, s. 283.

²⁶¹ Deylemî, *a.g.e.*, I/153; el-Münavi, *a.g.e.*, II/284.

²⁶² Bu anlamdaki ayetler için: Bkz. Bakara, 2/150; Maide, 5/3; Tevbe, 9/13; Ra’d, 13/21; Enbiya, 21/49.

²⁶³ Razi, *a.g.e.*, XXVI/20; Kurtûbî, *a.g.e.*, XIV/335-340.

²⁶⁴ İzutsu, *a.g.e.*, s.302.

Haşyet kelimesine “bilmek” kelimesiyle açıklık getiren Taberî, şöyle demektedir: “Allah’tan korkan O’nun azabından çekinen, ancak âlimlerdir. Çünkü Allah’ın dilediğini yapmaya gücünün yettiğini en iyi bilen yine âlimlerdir.”²⁶⁵

Yine خشى kelimesi başka bir âyette کره anlamında kullanılmıştır.²⁶⁶ “وَأَمَّا الْغُلَامُ ” فَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ فَخَشِينَا أَنْ يُرْهِقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا ” *"Erkek çocuğa gelince, onun ana-babası, mümin kimselerdi. Bunun için (çocuğun) onları azgınlık ve nankörlüğe boğmasını uygun bulmadık."*²⁶⁷ Bu âyetteki ‘فَخَشِينَا’ kelimesini uygun bulmamak diye anlamlandıran Zemahşerî, bu kelime yerine کره kelimesinin kullanılabileceğini söyler. Aynı şekilde Razî de فَخَشِينَا kelimesinin, Ahfeş’in kıraatine göre کرهنا anlamına²⁶⁸ gelebilecek şekilde okunduğunu belirtir.

Haşyet kelimesi, aynı zamanda kaygılanmak, çekinmek anlamlarında da kullanılmıştır: “قَالَ يَبْنَومُ لَا تَأْخُذْ بِلِحْيَتِي وَلَا بِرَأْسِي إِنِّي خَشِيتُ أَنْ تَقُولَ فَرَّقْتَ بَيْنَ بَنِي إِسْرَءِيلَ وَلَمْ تَرْقُبْ ” قَوْلِي ” *"(Harun:) Ey annemin oğlu! dedi, saçımı sakalımı, yolma! Ben, senin: "İsrailoğulları'nın arasına ayrılık düşürdün; sözümü tutmadın!" demenden kaygılandım."*²⁶⁹

Birbiriyle yakın anlamlı olan haşyet ve havf kelimeleri arasında anlam bakımından şu gibi farklılıklar bulunmaktadır: Havf, çirkinlik ve bu çirkinliği terk ile ilgili iken, haşyet kötülüğün bulunduğu yer ile ilgilidir. Örneğin; “*Üstlerinde Rabb’lerinin korkusunu duyarlar*”²⁷⁰ âyetinde tüm canlılar ve meleklerin Rabb’lerine verecekleri hesapta başarısız olma kaygısı ifade edilmektedir.

Bir başka âyette “*Rabb’lerine saygı gösterirler (haşyet) ve hesabın kötüsünden/kötülüğünden endişelenirler (havf)*”²⁷¹ buyrulmaktadır. Bu âyetlerde de işaret edildiği gibi havf, Allah’tan, hesap vermekten, başına kötü bir şey gelmesinden vs. duyulan kaygıyı ifade ederken, haşyet saygı duyulan varlıktan çekinme, korkma anlamı taşır. Bu anlamda Allah Kur’ân’da korkulan şeyin, kendi azabı ve va’idi olduğunu belirtirken havf kelimesini kullanmış, korkutan şeyin bizzat

²⁶⁵ Taberî, a.g.e., XXII/158.

²⁶⁶ Zemahşerî, el-Keşşaf, I/291.

²⁶⁷ Kehf, 18/80.

²⁶⁸ Razî, Tefsîrû Garibu’l Kur’ani’l Azîm, s. 545.

²⁶⁹ Tâha, 20/94.

²⁷⁰ Nahl, 16/50.

²⁷¹ Râ’d, 13/21.

kendi yüce zatı olduğunu belirtirken ise *haşyet* kelimesini kullanarak **“Benden haşyet duyun”**²⁷² buyurmuştur.

İbn Kayyim el Cevzî, havf ile haşyet arasındaki farkı açıklarken: “haşyet havfdan daha özeldir. Çünkü haşyet Allah’tan gereği gibi korkan âlimler için kullanılır. Nitekim Allah Teâla: **“Kulları içinden ancak âlimler, Allah’tan lazım geldiği tarzda korkarlar”**²⁷³ buyurur. Bu korku, bilgiyle bir arada olan bir korkudur. Nebi (s.a.v) de: “Ben Allah’tan en çok sakınan ve ondan en çok korkanınızım” buyurur.²⁷⁴ Bu da ilim-havf arasındaki bağa dikkat çekmektedir.

‘Havf harekettir’ diyen bazı bilginler, *haşyeti* ise toplanma, içine kapanma ve sükûn bulmak olarak algılamışlardır. Bu durum şu örnekle muşahhaslaştırılmıştır: Düşman ve tabîî afetleri gören kimse için iki durum söz konusudur; Birincisi: Ondan kaçmak için bir hareket ortaya koyması, ki bu havf durumudur; ikincisi de onun kendisine ulaşamayacağı bir yerde sükun ve kararlılık içinde beklemektir.²⁷⁵ Bu da haşyettir.

El-Askerî havf ile haşyet arasındaki farkı şöyle açıklar: “Havf, kötü şeyle ve onun terkiyle ilgilidir. Sen Allah’ın **“يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ”** **“Üstlerinde hükümrân olan Rablerinden korkarlar”**²⁷⁶ âyetinde buyurduğu gibi “Zeyd’den korktum” dersin. Yine Allah’ın **“وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ”** **“...pek çetin bir hesaptan korkarlar”**²⁷⁷ âyetinde olduğu gibi “hastalıktan korktum” dersin”. Haşyet ise o kötü şeyi indirenle ilgilidir. Dolayısıyla kötü bir şeyin bizzat kendisinden korkmak haşyet olarak isimlendirilmez. Bu sebeple Allah Teâla: **“وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ”** **“Rableri olan Allah’tan (Allah’ın konumundan) çekinirler ve pek çetin bir hesaptan korkarlar”**²⁷⁸ buyurur.

Yukarıdaki âyette de zikredildiği gibi havf ile haşyet arasındaki bağlantı ikisinin de korkuyu ifade etmesinden dolayıdır. Ancak çalışmamızın genelinde de görülebileceği gibi havf daha genel anlamlıdır ve korku ifade eden birçok kavram

²⁷² Bakara, 2/150.

²⁷³ Fatır, 35/28.

²⁷⁴ Buhârî, Edeb, 2/31.

²⁷⁵ Câsir Ebu Safiyye, “Kur’an’da İhbât: Semantik Bir Çalışma”, (Trc.: Hüseyin Akyüzoğlu), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV-8, Sakarya, 2001, s. 243.

²⁷⁶ Nahl, 16/50.

²⁷⁷ Ra’d, 13/21.

²⁷⁸ Ra’d, 13/21.

yerine kullanılmaya müsaittir. Misal olarak Allah, cehennem, şeytan, insan vs. korkular için havf kelimesi kullanılabilmektedir. Ancak haşyet kelimesi daha dar anlamlı bir kelime olup hedef korkular için kullanılabilmektedir. Bu manada cehennem, şeytan, insan vs. varlıklardan çok Allah Teâla'nın zatı için kullanıma müsaittir.

2.1.2. الوجل/el-Vecel

Kur'an'da 5 yerde geçen bu kelime²⁷⁹, “korkmak, kaygılanmak, kalbin ürpertiye kapılması, kaygı nedeniyle kalbin ürperti hissetmesi”²⁸⁰ anlamlarında kullanılmıştır.

Nitekim “الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ...” **“Onlar ki yanlarında Allah anıldığında kalpleri saygı ile ürperir”**²⁸¹ âyetinde “vecel”, kalbin saygıyla ürpermesi anlamındadır. Fer'î bir mastar olarak da görülen الوجل asıl itibariyle وجر fiilinden türetilmiştir. ra/ر harfi taklib yoluyla ل/lam harfine dönüşmüştür. Böylece وجر fiili وجل fiiline dönüşmüştür.²⁸² Ancak asl olan mana ise, her iki durumda da korku anlamındadır.

Askerî'ye göre aralarında anlamca yakınlık bulunan havf ve vecel kavramlarının arasında şu tür farklar bulunmaktadır: “Havf, “itmi'nan”ın (iç huzurunun) karşıtıdır. Huzursuz olan ve mutmain olmayan biri için, “وجل الرجل” (adam korktu) ifadesi kullanılmaktadır. “ان من هذا على وجل” (Ben bundan dolayı huzursuzum.) ve “ومن ذلك على طمئينية” (Şundan dolayı içim rahattır.) denilir. Oysa “على خوف في هذا الموضوع” (Bu konuda içimde bir korku var) denilmez.”

Yukarıda bahsi geçen , **“Onlar ki, Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir”**²⁸³ âyeti; Allah'ın azameti ve kudreti anıldığında, kendilerini yeterli görmedikleri için kalpleri mutmain olmaz (içleri rahat etmez) ve kusurlu olduklarını zanneder de bundan dolayı ızdırap duyarlar anlamına gelmektedir.

²⁷⁹ Kur'an'da bu kelimenin geçtiği yerlerle ilgili bkz. Enfâl 8/2, Hicr 15/52–53, Hacc, 22/35, Mü'minun, 23/60.

²⁸⁰ el-Askerî, a.g.e., s. 238; İsfahanî, a.g.e., s. 855.

²⁸¹ Hac, 22/35.

²⁸² İbn Manzûr, a.g.e., s. 1842; Keramet Hüseyin, a.g.e., I/132.

²⁸³ Enfâl, 8/2.

“خاف” kelimesi mutaaddidir. “وجل” kelimesi ise lazımdır. Çekimleri de farklı olan bu fiillerin aralarında anlam farkı bulunmaktadır.²⁸⁴

İmam Mâturîdî’ye göre “وجل”, “Allah’tan (O’nun azamet ve celalinden) şiddetle korkmak” anlamına gelmektedir.²⁸⁵ “**Rablerine dönecekleri için verdiklerini kalpleri ürpererek verenler**” âyetinde, kalp ürpermesi olarak ifade edilen *vecl* kelimesi, insanların yaptıkları yardımların Allah tarafından kabul edilip edilmeyeceği kaygısını yansıtmaktadır. Rabbe dönecek olmanın bilinmesi ise bu kaygının diğer bir sebebidir. Allah için yapıldığı söylenen iyilikler kabul edilmiş olarak mı dönecektir, yoksa tüm yapılanlar boşa mı gidecektir? Bu belirsizlik nedeniyle insan kalp ürpertisiyle beliren kaygıyı taşımaktadır. Bu nedenle “vecl”, görünür bir emaresi olmadığı halde, yalnızca içteki hatırlamadan kaynaklanan bir korku, bir ürperti halidir.²⁸⁶

Razî, Enfal Suresi’nin 2. âyetinde geçen *vecel*’i korku anlamında alır. Lakin bu korkunun oluşum şeklini de değerlendirerek korkuyu ikiye ayırır: Birincisi ikâb korkusudur ki bu, direk Cenâb-ı Hakk’ın azabından korkmak anlamındadır. İkincisi ise azamet ve celâl korkusudur. İkâb korkusu, günahkârlardan dolayı duyulan korkudur. Celâl ve azamet korkusuna gelince bu, ister mukarreb melek olsun, isterse mürsel, gönderilmiş bir nebî olsun, mahlûkatın hiçbirinin kalbinden çıkmayan korkudur. Zira Cenâb-ı Hak zâtı gereği, bütün mevcudattan müstağnidir, onlara muhtaç değildir. O’nun dışında kalan mevcûdât ise O’na muhtaçtırlar. Muhtaç olan kimse, zengin bir hükümdarın huzurunda bulunduğu anda, ondan korkar ve ürperir. Bu dehşete kapılma ve korkma, hükümdarın vereceği cezadan dolayı değildir. Aksine bu korku, muhtaç olan kimsenin, hükümdarın kendisinden zengin, kendisinin de ona muhtaç olduğunu bilmesinden kaynaklanmaktadır.²⁸⁷

Böyle bir durumda olan kişi için gönül huzuru ve itminan, ancak yakîn’in vereceği ferahlık ve manevî serinlik ile olur. Göğsün açılması, inşirah bulması ise ancak tevhîd bilgisi ile olur.²⁸⁸ Korku da, ancak ceza korkusundan dolayı meydana gelir. Şu halde bu iki durum arasında bir zıtlık bulunmamaktadır; aksine biz bu iki

²⁸⁴ Askerî, *a.g.e.*, s.360.

²⁸⁵ Mâturîdî, *a.g.e.*, X/40.

²⁸⁶ Rağîb el-İsfahanî, *İslam’ın Ahlaki İlkeleri*, (Çev.: Abdi Keskinsoy), İstanbul, 2003, s. 316.

²⁸⁷ Razî, *a.g.e.*, XIV/193.

²⁸⁸ Askerî, *a.g.e.*, s. 360.

vasfın tek bir âyette bulunduğunu söylüyoruz ki, bu âyet Cenâb-ı Hakk'ın, “... تَقْسَعُ مِنْهُ ...” *“Rablerine derin saygı göstermekte olanların ondan derileri ürperir, sonra da hem derileri hem kalpleri Allah'ın zikrine (yatışıp) yumuşar”*²⁸⁹ âyetidir. Buna göre mana, “Deriler, Allah'ın azabının korkusundan dolayı ürperir, diken diken olur.. Daha sonra da, onların derileri ve kalpleri, Allah'ın mükâfatını umduklarında yumuşar” şeklinde olur.²⁹⁰

Elmalılı, vecel’i, ‘yüreklerin hoplaması, kalbleri rahmet ümidi ve sevgi heyecanının kaplaması, muhabbetle karışık bir korku sarması, Allah'ın azamet ve ihtişamından kaynaklanan bir ürperti’ olarak anlamlandırır.²⁹¹

İbn Kesir, âyette kullanılan “vecel”i ‘Allah'ın farzlarını yerine getirmek’ şeklinde yorumlar. İbn Kesir, âyet hakkında bir hadis zikrederek meseleyi şu şekilde açıklar: “Ali İbn Ebu Talha'nın İbn Abbâs'dan rivâyetine göre o, **“mü'minler ancak onlardır ki; Allah anıldığı zaman kalbleri ürperir”** âyeti hakkında şöyle demiştir: Allah'ın farzlarının yerine getirilmesi sırasında Allah'ı zikretmekten münafıkların kalblerine hiç bir şey girmez. Onlar, Allah'ın hiç bir âyetine inanmazlar, tevekkül etmezler, yanlarında kimse olmadığı zaman, yalnız iken namaz kılmazlar, mallarının zekâtını vermezler. Allah Teâlâ, onların mü'minler olmadıklarını haber verip sonra gerçek mü'minleri şöyle niteler: **“Mü'minler, ancak onlardır ki; Allah anıldığı zaman kalbleri ürperir, (Allah'ın farzlarını yerine getirirler.) Allah'ın âyetleri kendilerine okunduğu zaman îmânları (tasdikları) artar ve Rablerine tevekkül ederler.” O'nun haricinden hiç bir kimseden şey ummazlar.**” Bu manada vecel mü'min kalbinin bir sıfatı olarak ta temayüz eder.²⁹²

Sonuç olarak vecel, Kur’ân’ın bütünlüğünde ele alındığında, Allah dostlarının, yine Allah’a olan saygı ve hürmetlerinden kaynaklanan ve kalbin ürpermesiyle gönülden hissedilen bir duygu hali olduğu anlaşılmaktadır.

Buna göre, bu kelimeyi diğer korku anlamına gelen kelimelerle aynı kategoride değerlendirmemek lazımdır. Çünkü bu kelime daha çok saygı, sevgi ve hürmetten kaynaklanan bir ürperti anlamı sezilenmektedir. Kur’an-ı Kerim’de

²⁸⁹ Zümer, 39/23.

²⁹⁰ Razi, a.g.e., XIV/194.

²⁹¹ Yazır, a.g.e., IV/2367.

²⁹² İbn Kesîr, a.g.e., II/81.

havfin yakın anlamlısı olarak zikredilen *vecel*, Allah'ın azameti ve kudreti anıldığında, kendilerini yeterli görmedikleri için kalpleri mütmain olmaz ve kusurlu olduklarını zanneder de bundan dolayı ızdırap duyarlar, anlamına gelmektedir. Dolayısıyla *vecel* klimesinde kalbî bir korkudan öte kalbi bir ızdırap ve tatmisizlik sözkonusudur.

2.1.3. الرهبة/er-Rahbe

Kur'ân'da türevleriyle beraber 12 yerde zikredilen bu kelime 'tedirginlikle karışık dehşetli korku'²⁹³ olarak tanımlanmıştır. Bu kelimenin çoğulu رهبان şeklinde gelmektedir. Kur'ân-ı Kerim'in değişik âyetlerinde bu formuyla geçen²⁹⁴ kelime, başka bir âyette²⁹⁵ رهبانية şeklinde yer almaktadır.

Aşırı dinî korku ve kaygıdan dolayı bir hücreye kapanıp kendini ibâdete veren Hristiyan keşişlere "rehbet" kökünden gelen "râhib" isminin verilmesi de yine bu manadan dolayıdır.

Rahbe, sakınma ve ızdırapla birlikte duyulan korku olarak da ifade edilmektedir.²⁹⁶ Korkunun bu türü sakınmayı da içerdiği için Yüce Allah bu kavramı şu şekilde kullanmıştır:

“Eya İsrailoğulları, size verdiğim nimetimi hatırlayın, bana verdiğiniz sözü tutun ki, ben de size verdiğim sözü tutayım ve sadece benden korkun!”²⁹⁷ Âyette Allah İsrailoğullarından sakınma duygusuna sahip olmalarını ve kendisinden bu şekilde korkmalarını istemektedir.

Münafıkların mü'minlere karşı korkusunu anlatan bir ayet de şu şekildedir:

“لَا تَنْتُمْ أَشَدَّ رَهْبَةً فِي صُدُورِهِمْ مِنَ اللَّهِ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ”

“Onların içlerinde size karşı duydukları korku, Allah'a olan korkularından daha şiddetlidir. Böyledir, çünkü onlar anlamayan bir topluluktur.”²⁹⁸

²⁹³ İsfahanî, a.g.e, s. 642.

²⁹⁴ Mâide, 5/82; Tevbe, 9/31-34

²⁹⁵ Hadid, 57/27.

²⁹⁶ İsfahanî, a.g.e., s.316.

²⁹⁷ Bakara, 2/40.

²⁹⁸ Haşr, 59/13.

Münafıkların anlatıldığı bölümlerde, onların, Allah'tan daha çok insanlardan bir kötülük geleceğine ilişkin kaygılandıkları belirtilerek içinde bulundukları sahte durum ortaya konulmaktadır. Burada, bir anlamda münafıkların, nifaklarının onları kör etmesi dolayısıyla hak ile batılı karıştırdıkları dolayısıyla korkulması gereken asıl varlığı dahi karıştırdıkları vurgulanmaktadır.

Yine bu âyetin tefsiri sadedinde İbn Kesir, Ebu'l-Âliye, Süddî, Rebî' İbn Enes ve Katâdeye dayandırdığı bir rivâyeti naklederek buradaki “وَيَايَا فَارِهِيُونَ” kelimesini korku manasına gelen “فَاخْشُونَ” kelimesiyle²⁹⁹ tefsir etmişlerdir.

İbn Abbâs bu âyetin tefsirinde şöyle der: “Bu âyet terğîbten terhîbe doğru bir geçiştir.”³⁰⁰ Çünkü nimetin anlatılması pekiştirilerek anlatılmıştır.

Rahbet, kalbin istenilen bir şeye meyletmesi anlamındaki ‘rağbet’ kelimesinin zıddı olarak bilinir.³⁰¹

Bu âyette de Allah Teâla İsrailoğulları üzerindeki bütün nimetleri saymakla âyete başlıyor. Bu yönüyle âyet bir bütün olarak ele alındığında Allah onlar üzerinde olan nimetlerini sıraladıktan sonra “terhib” dediğimiz korku boyutuna geçiyor.³⁰² Bu manada âyet şöyle okunmalıdır: “Ey Allah'ın güzide bir kuluna evlatlıkla bağlanmış olan Tevrat ehli! O size vermiş olduğum büyük nimeti düşünün, hatırlayın, yâd edin. Çünkü zikir kalb ile de olur, dil ile de. Bu hitap gösterir ki onlar, her şeyden önce nimete taliptirler. Bununla beraber şükür şöyle dursun, nimetin aslını bile unutmuşlardır. Vaktiyle olduğu gibi bilhassa şimdi üzerinize gelen büyük nimeti takdir ediniz ve benim ahdimi (bana verdiğiniz sözü) yerine getiriniz. Tâ Âdem'in yeryüzüne inmesinden bağlandığınız ve Tevrat ile söz verip anlaşma yaptığınız bir ahdin gereğince siz herhangi bir zamanda göndereceğim hidâyet sebebine uyacak, iman ve itaat edecektiniz ve Musa'nın haber verdiği peygamberlerin sonuncusuna iman edecektiniz. Benim bu ahdimi Resulüm Muhammed'e uymakla yerine getiriniz ki ahdinizi (size verdiğim sözü) yerine getireyim. Artık benden ve ancak benden korkup sakınınız.”³⁰³

²⁹⁹ İbn Kesîr, *a.g.e.*, I/56.

³⁰⁰ İbn Abbas, *a.g.e.*, s. 89.

³⁰¹ Fîrûzâbâdî, *a.g.e.*, II/545.

³⁰² İbn Kesîr, *a.g.e.*, I/56-57.

³⁰³ Yazır, *a.g.e.*, I/334.

Allah onları böylece rağbet ve tedirginlik içinde bir korkuya çağırmaktadır. Tâ ki, Hakka dönüp Rasûle ittibâ etsinler, Kur'ân'la öğüt alıp onun yasaklarından kaçınsınlar, buyruklarına uyup haberlerini tasdik etsinler.

Rahbet kelimesinin ‘tedirginlik’ anlamı içermesi durumu Hz. Musa’nın asasının yılanı çevrilmesi hadisesinde de ortaya çıkmaktadır. Mezkûr âyette Allah Hz. Musa’ya: “...وَاصْنُمِ إِلَيْكَ جَنَّاتِكَ مِنَ الرَّهْبِ...” **“Korkudan (açılan) ellerini kendine çek”**³⁰⁴ buyurarak onun içinde bulunduğu korkuyu ve dehşeti ifade etmektedir.

İbn Kesir, **“doğrusu onların kalbine korku salan; Allah’tan çok, sizlersiniz”**³⁰⁵ âyetindeki rehbet kelimesini, Nisa suresî 77. âyetindeki haşyet kelimesiyle açıklar. Yani İbn Kesire göre buradaki rahbet kelimesi haşyet anlamındadır. Yorumunu bir nassla pekiştiren İbn Kesir şu âyeti zikreder: **“Onlara sadece namaz ve zekât yüklenmiştir. Allah Teâlâ’dan kendilerine savaşmayı farz kılmasını istediler. Savaşma onlara farz kılınca da “İçlerinden bir grup, Allah’dan korkar gibi, hattâ daha şiddetli bir korku ile insanlardan korkuyorlar. Bunlar: Ey Rabbımız, üzerimize şu savaşı niye farz kıldın? Ne olurdu bizi yakın bir geleceğe —ki bu da ölümdür— kadar geri birakaydın, dediler.”**³⁰⁶

Burada dikkat çekici olan boyut, Yahudilerdeki akılsızlık durumu, onları Allah’tan korkacak yerde insanlardan korkmaya itmiştir. Bu şiddetli korku³⁰⁷ onların kendilerini sapasağlam kaleler arkasına saklamalarına sebep olmuştur.³⁰⁸ Nitekim aynı meselenin anlatıldığı Haşr suresinde, rahbet âyetinden sonra **“Onlar toplu olarak sizinle savaşamazlar, ancak, müstahkem şehirlerde yahut duvarların ardından (sizinle savaşmak isterler). Kendi aralarındaki çekişmeleri şiddetlidir. Sen onları toplu sanırsın, oysa onların kalpleri dağınıktır. Böyledir, çünkü onlar aklını kullanmayan bir topluluktur”**³⁰⁹ âyetiyle Yahudilerin korkularından dolayı sağlam kalelere sığındıkları, ancak Allah’ın azabının onları yakalayacağı Müminlere müjdelenmiştir. Dolayısıyla insanların fitratlarının aynı durumlarda yanı tepkiyi verebilecekleri mevzubahis edilirse, bu âyetteki rehbet kelimesinin haşyet olarak

³⁰⁴ Kasas, 28/32.

³⁰⁵ Haşr, 59/13.

³⁰⁶ Nisa, 4/77.

³⁰⁷ Nisa, 4/77.

³⁰⁸ Nisa, 4/78.

³⁰⁹ Haşr, 59/14.

algılanması da mümkün görünmektedir. Yine rahbet kelimesinin aynı zamanda haşyet anlamında da kullanıldığını belirten bazı İslâm alimlerine göre, ‘bundan maksat da bundan dolayı korkulan şeyin kudret ve hakimiyetini bilmekten dolayı hissedilen saygı ve büyüklük duygusunu anlatmaktır’³¹⁰ demişlerdir.

Yukarıda zikrettiğimiz âyete farklı bir açıdan yaklaşan bazı İslâm bilginlerine göre de buradaki korkunun bilgi ile de alakası vardır. Bu âlimlere göre onların sinelerinde, yani yüreklerinde Allah'tan daha ziyade insanların korkusu vardır. Onlar, gizli ve açıkta olanı bilen, her şeyi gören ve azabı şiddetli olan Allah Teâlâ'dan sakınmıyorlar, azabından korkmuyorlar ve gizlice münafıklık ediyorlar. Kimseye itaat etmeyiz deyip insanlardan çekiniyorlar ve insanlara karşı Müslümanlık iddiasında bulunuyorlar.³¹¹

Bu, yani Allah'tan ziyade Müslümanlardan korkmaları onların anlamayan bir topluluk olmalarından, Allah'ın büyüklüğünü ilim ve kudretinin genişliğini bilmemelerindendir.

Hız. Musa'nın kıssasında³¹² Firavun'un hünelerlerini göstermeleri için emrettiği büyücüler yaptıkları ile insanları dehşete düşürmüşlerdi. Yani insanları kargaşa ve kafa karışıklığı ve karışık duygularla korkutmuşlardı. Bütün bu hadislerin vuku bulduğu bir zaman diliminde Hız. Musa Tûr'a çağrılıyor. Tûrda, Hız. Musa'nın asası Allah'ın ‘onu yere at’ emriyle bir yılanı dönüşüyor. Hız. Musa, yılanın büyüklüğü, ağzının genişliği ile köpek ve azı dişlerinin birbirine çarpmasıyla beraber hızlı hareket ettiğini görünce arkasını dönüp kaçmıştır.³¹³ Zirâ beşerin tabiatı böyle bir şeyden kaçıp uzaklaşır.

Allah Teâlâ: **“Ey Mûsâ, beri gel, korkma. Çünkü sen, emniyyette olanlardansın”**³¹⁴ buyurunca, dönüp ilk makamında durdu. Sonra Allah Teâlâ ona: **“Ellerini kendine çek, korkun kalmasın”** buyurmuştur. Burada esasının yılanı dönüşmesinden sonra onu eline almaya yeltenmeyen, dolayısıyla da tedirginlik yaşayan bir insan portresi çizilmiştir. Korkunun Hız. Musa'da tecelli eden şekli

³¹⁰ el-Askerî, a.g.e., s. 327.

³¹¹ Fîruzabadi, a.g.e., I/79; İbn Manzûr, a.g.e., I/436.

³¹² Â'raf, 7/116.

³¹³ İbn Kesîr, a.g.e., I/56-57.

³¹⁴ Kasas, 28/31.

tedirginlik içerikli bir korkudur. Bu tedirginlik “*ellerini kendine çek, korkun kalmasın*”³¹⁵ ayetiyle giderilmiştir.

Rahbet kelimesinin bahsettiği konuya ve vurguladığı mesaja göre anlamlandırılması elbetteki kavramı lügat anlamından tamamiyle koparmamaktadır. Nitekim yukarıda da üzerinde durduğumuz gibi rahbette tedirginlik anlamı vardır. Bu tedirginlik, içeriğinde endişeli bir bekleyiş barındırdığı için aynı zamanda korkuyu da ifade etmektedir. Tedirginlik yaşayan kişilerin aynı zamanda tedirginliğine sebep olan durumu bilmeleri de göstermektedir ki rahbet ‘bilinç düzeyimize’ varmış tedirginlik/korku anlamındadır.

2.1.4. الاشفاق/el-İşfak

ş-f-k/ش-ف-ق kökünden türemiş olan اشفاق kelimesi, korkmak, endişe etmek, acımak ve şefkatten kaynaklanan kaygı³¹⁶ anlamlarına gelir.

Rağıb el-İsfehânî bu kelime (الاشفاق) hakkında: “Korkuyla karışık ilgidir. Zira müşfik kişi -المشفق- ilgilendiği şeyi sever ve onun başına gelecek şeylerden korkar”³¹⁷ demiştir. İşfak, bu anlamıyla Kur’ân’da kullanılmıştır.³¹⁸ “الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمُ” “(O takvâ sahipleri ki) onlar, görmedikleri halde Rablerine candan saygı gösterirler. Yine onlar, kıyametten korkan kimselerdir.”³¹⁹

el-Cevzîyye’ye göre işfâk, “ince bir havf, korkanın mülâyemet ve merhameti sebebiyle kendisi hakkında korkulan kimse için korkmaktır”³²⁰ demiştir.

Bu meyanda işfak ile havf arasındaki bağ, re’fetin rahmetle ilişkisi gibidir. Nitekim re’fet, rahmetin daha zarif ve ince olanıdır.

İşfak, aynı zamanda korku ile birlikte helecân (kalp çarpıntısı, çırpınma) içinde titremek anlamındadır. İşfak kelimesi Kur’ân’da havf/korku³²¹ anlamında

³¹⁵ Kasas, 28/32.

³¹⁶ İbn Manzûr, a.g.e., X/180; İsfahanî, *Müfredâtü’l Kur’an*, s. 810.

³¹⁷ İsfahanî, a.g.e., a.y.

³¹⁸ İsfahanî, a.g.e., a.y.

³¹⁹ Enbiya, 21/49.

³²⁰ İbn Kayyim el Cevzîyye, a.g.e., II/4.

³²¹ Meâric, 70/27.

kullanıldığı gibi, biraz daha farklı olarak “kaygı verici bir durumla karşılaşmaktan korkmak, çekinmek, ürpermek”³²² mânasında da kullanılmaktadır.

İşfakın hem korku ve hem de ümit içerdiği de belirtilir. Bu manada işfak, siddîklar, şehidler ve âşıkların *havf ve recâdaki denge makamı*³²³ olarak beyan edilmiştir.

Kur’ân-ı Kerim’de değişik anlamlarda kullanılan bu kelime, türevleri ile 10 yerde geçmektedir.³²⁴ Allah, takva sahiplerinden bahsederken onların Rablerine candan saygı gösterdiklerini ve kıyametin dehşetinden endişe duyduklarını ifade etmektedir.³²⁵ Âyette geçen “وَهُمْ مِنَ السَّاعَةِ مُتَشَفُّونَ” (*Yine onlar, kıyametten korkan kimselerdir*) ifadesi kelimenin endişe anlamını ortaya koymaktadır. Bu durum başka bir âyetle vüzuha kavuşturularak âhiretteki endişelerinin nasıl giderildiğine açıklık getirilir. Nitekim âyete göre “*dünya hayatında akıbetlerinden endişe duyan müminler ise cennet nimetlerine kavuştuklarında Allah’ın merhameti ile sevinmektedir.*”³²⁶ Onlar yaşadıkları bu kaygı nedeniyle Kur’ân’da müşfik kelimesi ile nitelendirilmektedirler.

Râzi işfak’ı haşyet’in en üst derecesi olarak görmekte ve müşfik kimsenin dünyada Allah’ın gazabından, âhirette ise azabından çok korkup böylece günahlardan olabildiğince sakınmasını bilen kişiler için kullanıldığını³²⁷ belirtmektedir.

Çoğu İslâm bilgini tarafından “havfın bir başka varyantı olarak tefsir edilmiş olan işfak kelimesi, el-Askeri tarafından korku anlamıyla kabul edilmemiştir. Zira Ona göre şefkat kalbin zaafıdır. Bir annenin çocuğuna olan şefkati de bu türdendir ve annenin rikkatinin (incelik ve yumuşaklığının) bir sonucudur. el-Askerî, kelimenin anlamının ‘korku’ veya ‘korkunun bir başka versiyonu’ olduğu fikrine karşı çıkar. O, şefkat kelimesinin havf ve haşyet türü bir kelime olmadığını vurgular.³²⁸ Delil olarakta “*onlar ki rablerine karşı olan saygılarından*” *إِنَّ الَّذِينَ هُمْ مِنْ خَشْيَةِ رَبِّهِمْ مُتَشَفُّونَ*

³²² Enbiyâ, 21/49; Şuarâ, 18, 42/22.

³²³ İbn Kayyim el Cevzîyye, *a.g.e.*, a.y.

³²⁴ Ayetlerin geçtiği yerler için bkz. Kehf, 18/49, Enbiyâ, 21/28-49, Mü’minûn, 23/57, Ahzap, 33/72, Şurâ, 42/18-22, Tûr, 52/26, Mücâdile, 58/13, Meâric, 70/27.

³²⁵ Enbiyâ, 21/49.

³²⁶ Tûr, 52/26.

³²⁷ Râzî, *a.g.e.*, XVI/437.

³²⁸ Askerî, *a.g.e.*, s. 357.

*dolayı titrerler*³²⁹ âyetini verir. Dolayısıyla kalbin rikkat ve yufka yüreklilik boyutunu anlatan bu kelime el-Askerîye göre havf anlamında kullanılamaz.³³⁰

Bazı İslâm bilginleri “ışfak”ı belli başlı bazı derecelere ayırarak açıklamaya çalışmışlardır.

Buna göre ışfak’ın birinci derecesi, nefsin inada meyiletmesinden korkmaktır. Yani nefsin koşarak arzu ve isyan yoluna gidip, kulluğa karşı çıkmasından, amelinin mahvolup yok olmasından korkmaktır. Yani amelinin, Allah’ın: **“Onların yaptıkları her işin üzerine varıp, onu (hiçbir değeri olmayan) saçılmış zerrecikler haline getirdik**”³³¹ âyetindeki amellerden olması hususunda korkar. Bu ameller Allah dışındaki şeyler için, O’nun emri ve Resulünün (s.a.v.) sünnetine uygun olmaksızın yapılan amellerdir. Aynı şekilde kişinin yaptığı iyi amellerini, gelecekte devam ettirmemek suretiyle veya günahlar sebebiyle zayi olmasından korkmasıdır.

İşfak’ın ikinci derecesini, İbn Kayyim el Cevzî şu şekilde tefsir eder: Aziz ve Celil olan Allah’la beraber huzurda bulunurken kişiyi bu huzurdan ayıran şeylerdir.³³² Bunlar bazen bir fasıla bazen bir şüphe bazen de sâliki huzurdan alıkoyan herhangi bir sebep olabilir. Bu durumda bir engelin araya girmesiyle kişi zamanını huzurda layıkıyla kullanma hususunda endişe eder.

İşfak’ın üçüncü derecesi ise, salık yaptığı ibadetlerden dolayı gururlanmaz. Gurura kapılmamak için salikin sarf ettiği gayreti kaybetmeme cehdidir.³³³

İşfak kelimesi ile bir başka âyette, zalimlerin yaptıkları kötülükler nedeniyle öteki dünyada karşılaşacakları muameleden duydukları endişe kastedilir: “تَرَى الظَّالِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا كَسَبُوا وَهُمْ وَقَعُ بِهِمْ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي رَوْضَاتِ الْجَنَّاتِ لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ” **“Yaptıkları şeyler başlarına gelirken zalimlerin, korkudan titrediklerini göreceksin. İman edip iyi işler yapanlar da cennet bahçelerindedirler. Rablerinin yanında onlara diledikleri her şey vardır. İşte büyük lütf budur.”**³³⁴

Âyette korku diye mealini verdiğimiz kelimenin aslı مُشْفِقِينَ dir. Bu âyette, zalimlerin endişelendikleri bu şeyin mutlaka başlarına geleceğini de bildirmektedir.

³²⁹ Muminun, 23/57.

³³⁰ Askerî, a.g.e., a.y.

³³¹ Furkan, 25/23.

³³² İbn Kayyim el Cevzîye, a.g.e., I/138.

³³³ İbn Kayyim el Cevzîye, a.g.e., I/573.

³³⁴ Câsir, a.g.m., 243.

Burada, işfak kelimesi havf 'ın endişe anlamını taşımaktadır. Âyete göre zalimler yaptıklarının yanlarına kâr kalmayacağını bilmelerine rağmen zalimliklerine devam etmekte ve acı bir sona doğru ilerlemektedirler. Kendi akibetlerini bilmelerine rağmen zalimliklerine devam etmelerine dikkat çekilmiştir. Âyet adeta onları nefislerine karşı şefkatli olmaya davet etmektedir. Ancak Kur'an'ın üslubu zikredilen işfak kelimesine korku anlamı hissettirecek mahiyettedir ki az önce belirttiğimiz gibi işfak korkusunda rahmet ve re'fetten izler vardır.

2.1.5. الفزع/el-Fezi'u

Kökü f-z-'a/ع-ز-ف olan bu kelime, lügat anlamı yönüyle ürkmek, korkmak, dehşete düşmek ve paniğe kapılmak anlamlarına gelmektedir.³³⁵ Bazı İslâm bilginlerine göre ise 'tedirginlik veren bir şeyden dolayı insanın hissettiği rahatsız edici korku, gam ve ye's anlamlarına gelir. Bu yönüyle de "ceza" boyutlu bir korku olarak tanımlanmıştır. Bundan dolayıdır ki *havf* yerine bu kelime kullanılarak فزعت şeklinde bir kullanım doğru kabul edilmemiştir.³³⁶ Yani bu iki kavramın âyet ve normal konuşmalardaki konumu farklıdır.

Mazi muteaddi bir fiil formunda üç, ve mastar isim olarak ta iki defa Kur'an'da geçen *fezi'a* fiili, korku'yu tanımlamak için kullanılır.³³⁷

Bu korku doğrudan Allah tarafından değil kıyamet günü vasıtasıyla gerçekleştirilecek olan bir korkudur. Nitekim bu kelime, bir örnek hariç bütün varyantlarında çok özel bir uhrevi korkuyu tarif etmek için kullanılmıştır:

”وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَفَزَع مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ وَكُلُّ أَتَوُهُ دَاخِرِينَ“

“Sur'a üfleneceği gün, Allah'ın diledikleri dışında, göklerde ve yerde bulunanların hepsi korkuya “فَزَع” kapılacaktır”³³⁸; “Kıyamet günü o kâfirler can kaygısına düştükleri zaman bir görsen! Artık kaçacak hiç bir yerleri yoktur ve Cehenneme yakın bir yerde yakalanmışlardır. وَلَوْ تَرَى إِذْ فَزَعُوا zaman bir görsen artık kurtuluş yoktur- ve onlar yakın bir yerden yakalanmışlardır”³³⁹; “O en büyük korku الْفَزَعُ onları asla tasalandırmayacak aksine melekler tarafından şu

³³⁵ İbn Manzûr, *a.g.e.*, VIII/251; Fîrûzabâdî, *a.g.e.*, III/65.

³³⁶ İsfahanî, *a.g.e.*, s. 635.

³³⁷ Mehmet Soysaldı, “Kur'an'da Semantiği açısından Takva”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV, Elazığ, 1998, s. 21-44.

³³⁸ Neml, 27/87.

³³⁹ Sebe, 34/51.

sözlerle karşılanacaklar: “İşte bu size vaat edilen gününüzdür!”³⁴⁰; ve “Kim iyilik yaparsa ona ondan daha iyisi vardır ve onlar o gün korkudan مِنْ فَرَعٍ emin kalacaklardır”³⁴¹.

Elmalılı, feza’ kelimesini, ancak Allah’ın dilediği kimseler müstesna, kimsenin emin olamadığı korkunç bir şeyden çekinme, insanda meydana gelen tutukluk ve ürkeklik, yani şiddetli korku ile sarsılıp irkilmek³⁴² şeklinde anlamlandırmaktadır.

İbn Kesîr’e göre, feza’ kelimesinin geçtiği âyetler âhiretle alakalı sahneleri ihtiva ediyor ki genellikle de o günün dehşetli korkusu anlatılmaktadır. Bu âyette ise bir başka kıyamet sahnesinin korkusu göz önüne serilmiştir ki ona göre kıyâmet zamanı üç defa Sûra üfürülecek. Birincisi, "nefha-i feza", yani dayanılmaz şiddetteki korku üfürmesi. İkincisi, "nefha-i saik" yani yok edilme üfürmesi. Üçüncüsü ise "nefha-i kıyam", yani kalkma üfürmesidir.³⁴³

Bu âyetlerde Allah Teâlâ, Sûr’un korku üfürmesi gününün dehşetini haber veriyor. O gün çok çetin olacak ki o günün korkusunun da tıpkı o gün gibi dehşetengiz olacağını yine Allah haber veriyor. O gün kıyametin dehşet verici olayları, kâfirleri sersemletip şiddetli korku ve dehşete düşürecek. Nitekim bir başka âyette, **“onlar, Allah’ın hoşnûd olduğu kimseden başkasına şefaât edemezler ve O’nun korkusundan titrerler”³⁴⁴** buyrulurken mahşerdeki insanların korkularının boşa olmadığı ve onların dehşete kapılacak kadar yalnızlık ve ihtiyaç içinde oldukları haber verilmektedir.

Feza’ şeklinde geçen korkuyu anlatan diğer bir ayet de şöyledir:

“Kıyamet günü o kâfirler can kaygısına düştükleri zaman bir görsen! Artık kaçacak hiç bir yerleri yoktur ve Cehenneme yakın bir yerde yakalanmışlardır.”³⁴⁵

Bu âyeti kendi kendini açıklayıcı bir mahiyettedir. Zira âyette korku sahnesinin dehşetli hali وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ فَرَغُوا “...can kaygısına düştükleri zaman bir görsen!” şeklinde canlandırılarak korkunun boyutları göz önüne serilmiştir. Bu, tıpkı günlük

³⁴⁰ Enbiya, 21/103.

³⁴¹ Neml, 27/89.

³⁴² Yazır, a.g.e., V/3708.

³⁴³ İbn Kesîr, a.g.e., II/682.

³⁴⁴ Enbiyâ, 21/28.

³⁴⁵ Sebe, 34/51.

hayatta da kullanageldiğimiz bir olağanüstü durumu anlatma sözcüğü gibidir. Mesela birisine olağanüstü bir şey anlatmak için “keşke görseydin” deriz. Çünkü burada asıl maksat meselenin büyüklüğünü anlatmak için kelimelerin kifayetsizliğini anlatma vardır. Bu âyette de can kaygısına düşmüş olanların durumlarının ciddiyetine vurgu yapılmıştır.

Nitekim Razî, Âyetteki, "bir görsen.," tabirini, “cevabı mahzûf bir şart cümlesidir. Bu mahzûf cevap, "enteresan birşey görmüş olurdun" şeklinde bir ifadedir”³⁴⁶ şeklinde tefsir ederek ‘*dehşetli korkunun*’ boyutlarına dikkat çekmektedir.

Dehşetli korku anlamında kullanılan *feza*’ kelimesi üzerinde değişik rivâyetleri sıralayan Kurtûbîye göre, bu korkunun dünyada ya da âhirette olması fark etmeyen bir meseledir. Eğer dünyadaki bir korkudan bahsediliyorsa, bu onlara ölümün geldiği vakittir. Yok eğer buradaki korku âhiretteki korku ise o zaman da onların kabirlerde *sayha* (kıyamet çılgılığı)’dan ötürü duyacakları korku ve dehşettir.³⁴⁷

Her hâlükârda dehşetli korku anlamına gelen *feza*’ kelimesi daha başka müfessirlerce değişik yerlerdeki korkular olarak yorumlanmıştır. Bu manada: Nakledilen bir rivâyete göre buradaki korkudan kasıt, kabirlerinden çıkacakları vakit duyacakları bir korkudur. Katade de böyle açıklamıştır. İbn Muğaffel ise şöyle demektedir: “Bu korku Kıyamet gününde Yüce Allah’ın vereceği cezayı gözleriyle görecekleri vakit ortaya çıkacaktır.”³⁴⁸

Süddî de şöyle demektedir: “Bu, meleklerin kılıçları ile boyunlarını vurduğu esnada onların Bedir günü duydukları korkudur. Bu halde iken ne kaçabildiler, ne de tevbeye geri dönebildiler.” Said b. Cübeyr de dedi ki: “Bundan kasıt, el-Beyda denilen bir yerde yerin dibine geçirilecek olan ordudur. Onlardan geriye sadece bir adam kalacak, o da insanlara arkadaşlarının karşı karşıya kaldıkları durumu haber verecek ve korkuya kapılacaklar. İşte onların korkuları bu olacaktır.”³⁴⁹

Feza’ kelimesi sadece uhrevî korkular için kullanılan bir kelime değildir. Nitekim feza’ın kullanılmasındaki tek kural dışı kelime Hz. Davud’un hukuki

³⁴⁶ Razî, *a.g.e.*, XVIII/357.

³⁴⁷ Kurtûbî, *a.g.e.*, XIV/282-283.

³⁴⁸ Kurtûbî, *a.g.e.*, a.y.

³⁴⁹ Kurtûbî, *a.g.e.*, XIV/284.

becerileriyle ilgili bir bölümü nakleden 38. surenin 22. âyetinde geçmektedir: (إِذْ دَخَلُوا) (عَلَى دَاوُدَ فَقَرَعَ مِنْهُمْ). **“Onlar Davud’a geldikleri zaman, o onlardan korktu”** Bunun üzerine onlar şöyle dediler: **“Korkma (لَا تَخَفْ) biz sadece biri diğerine haksızlık etmiş olan iki davacıyız. Şimdi sen aramızda hüküm ver”**.³⁵⁰

Burada belirtmemiz gereken en önemli mevzu havf ile feza’ arasındaki fark olacaktır ki, havf daha çok normal bir korkuyu ifade edip hem dünya hem de âhiret boyutlu bir manayı ihtiva ederken; feza’, dünyevî korkulara işaret etmekle beraber daha çok âhiretteki dehşetli ve ürpertici korkuları anlatmak için kullanılmıştır.

2.1.6. الرعب/er-Ru’b

r-‘a-b/ر-ع-ب kökünün türevi olan bu kelime Allah’tan korkma ve normal olan korkuları da ifade etmekle beraber, genellikle harekette fütur, sakınma, çarpıntı gibi yansıma ve belirtileri de olan bir korkudur. Ru’b, kalbi dolduran korku, kişinin herhangi bir harekete, işe kalkışamayacak ya da herhangi bir şeye cüret edemeyecek derecede güçten kuvvetten kesilip kalması, sultan, hüccet, bürhan ve delil³⁵¹ gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Ru’b, aynı zamanda havf, kaygı, endişe düşünceleriyle dolu olmanın verdiği ayrılma ve uzak kalma duygusu³⁵² anlamlarına da gelmektedir. Bu kelime,³⁵³ bazı yerlerde feza’ ve havf³⁵⁴ anlamlarında da kullanılmıştır.

Taberî, ru’b’daki korku anlamını kâfirlere hasrederek açıklamaya çalışır. Buna göre ru’b, Allah’ın kâfirlerin kalplerine koyduğu *ceza* ve *hele*³⁵⁵ (tedirginlik/huzursuzluk) anlamında bir kaygıdır.

سَنُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ بِمَا أَشْرَكُوا بِإِلَهِ مَا لَمْ يَنْزَلْ بِهِ سُلْطَانًا وَمَأْوِيَهُمُ النَّارُ وَبُنِىَ مَثْوًى “**Hakkında hiç bir delil indirilmediği şeyi Allah’a eş tuttuklarından dolayı küfredenlerin kalblerine korku (Ru’b) salacağız...**”³⁵⁶ âyetini açıklama sadedinde İbn Kesîr, aynı tabirin Hz. Peygamber’in hadislerinde de kullanıldığına işaret eder ki hadis şöyledir: “Bana beş şey verilmiştir, bunlar benden önceki peygamberlerden

³⁵⁰ Sad, 38/22.

³⁵¹ İsfahanî, a.g.e, s. 623; Cevherî, a.g.e., I/136; İbn Manzûr, a.g.e., I/420; Yazır, a.g.e., II/1232; Ahmet Kalkan, a.g.e., Korku Mad.

³⁵² Firûzabadî, a.g.e., I/76.

³⁵³ Ru’b’un Kur’anda bu anlamıyla geçtiği ayetler için bkz. Âl-i imran, 3/151, Enfâl, 8/12, Ahzab, 33/26, Haşr, 59/20.

³⁵⁴ Cevherî, a.g.e., I/136.

³⁵⁵ Taberî, a.g.e., IV/165.

³⁵⁶ Ali İmran, 3/151.

hiçbirine verilmemiştir: “...Ben, bir aylık mesafede olan düşmanımın içine düşen bir korku (ru’b) ile yardıma mazhar oldum.”³⁵⁷ Nitekim buradaki korku anlamı veren ru’b ile âyetle geçen ru’b kelimesi örtüşmektedir. Her ikisinin de anlamı karşıdaki düşmanda tedirginlik meydana getirip onu vazgeçiren bir korkudur.³⁵⁸

Çoğu müfessir ru’b kelimesini, ‘kalpte meydana gelen korku’ veya ‘kalbe dolan korku’³⁵⁹ manasında kullanmıştır. Öyleki bu kelime Arapça’da dolmak anlamıyla da kullanılmaktadır. Özellikle seller vasıtasıyla vadiler kumlarla dolunca “doldurucu sel” manasında سيل راعب denilmektedir. Ru’b kavramının Arapça’daki bu anlamından yola çıkarak korkuya ru’b denmesinin sebebine inebiliriz. Buna göre sellerin çukurları doldurduğu gibi korku da kalbe dolduğu için korku mefhumuna bu isim verilmiş olabilir.

Kur’ân konteksti içinde ru’b’un anlamlarına bakıldığında görülecektir ki havf yerine bu kelimenin kullanılmasında bazı nüanslar vardır. Öyleki İslâm âlimleri ru’b’un havftan farklı olan yanını belirterek açıklamışlardır.

Ru’b kavramının geçtiği bir kaç âyetle ru’b kavramının havf kelimesi ile olan mana farkı üzerinde durmak istiyoruz:

سَتَلْقَىٰ فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ **”İnkâr edenlerin kalplerine korku salacağız”**³⁶⁰

“...وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ” **“Allah, ehl-i kitaptan, onlara (müşrik ordularına) yardım edenleri kalelerinden indirdi ve kalplerine korku saldı...”**³⁶¹

“...مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ” **“...Ama Allah hiç ummadıkları yerden onları bastırdı ve kalplerine korku saldı.”**³⁶²

Bu âyetlere dikkat edilirse, kalplerine korku doldurulmuş veya salınmış olanlar, Müslümanlara karşı savaş veren veya savaş verenlere destek veren Allah’ı

³⁵⁷ Tirmizî, Menakıb 3, (3617).

³⁵⁸ İbn Kesîr, a.g.e., I/323.

³⁵⁹ Beğavî, a.g.e., II/118; Ebû’l-Leys İmâmü’l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî (ö. 373/983), *Bahru’l Ulûm*, Beyrût, ts., I/156; Razî, a.g.e., IV/165; Kurtûbî, a.g.e., IV/232.

³⁶⁰ Âli İmran, 3/151.

³⁶¹ Ahzab, 33/26.

³⁶² Haşir, 59/2.

inkâra şartlanmış inanmayanlardır. Bu manada İslâm bilginleri de yorumlarında bu farka değinmişlerdir:

Nesefî, Al-i İmran Suresinin, 151. âyetinde geçen "inkâr edenlerin kalplerine korku salacağız" ifâdesini, "burada zikredilen durum, kâfirlerin kalbine her türlü korkunun düştüğünü göstermez. Bu ifade ancak, onların kalbine bazı bakımlardan bu korkunun düşmüş olmasını gerektirir"³⁶³ şeklinde yorumlar. Nitekim Müfessirler burada zikredilen ru'b korkusunun kâfirlere has olduğu kanaatindedirler.³⁶⁴ Bazı âlimler bu âyeti zahiri manası ile almışlardır. Çünkü İslâm'a karşı olan herkesin kalbine, ya savaşırken veya Müslümanlarla tartışırken, Müslümanlara karşı bir tür korku hisseder. Bu korkunun onlara has kılınmasının sebebi de onların Allaha şirk koşmalarındandır.

Nesefî, "*Allah'a ortak koşmaları sebebiyle*" âyetini yorumlarken: "Yani; şirkleri yüzünden" şeklinde yorumlanmıştır. Kısaca kalplerine korku atılmasının nedeni, onların Allah'a ortak koşmaları, kimi şeyleri Allah'a şerik tanımalarındandır" demiştir. "*Allah'ın kendileri hakkında hiçbir delil indirmedığı..*" Yani; kendisine şerik (ortak) koşulsun diye Yüce Allah'ın haklarında hiçbir kanıt ve hüccet indirmedığı şeyleri ilâhlar olarak tanıdılar. Yani, "aslında şirk için bir delil vardır da, Allah bunlara bu konuda bir delil (hüccet) indirmedir." demek değildir. Çünkü şirkin hangi türü olursa olsun kesinlikle onun lehinde bir delilin ya da hüccetin inmesi asla söz konusu olmadığı gibi zaten doğru değildir."³⁶⁵ Dolayısıyla korkunun onların kalbine doldurulmasındaki sebeplerden biri de bu şirkleri olabilir.

Bu anlamlarıyla *ru'b* Kur'ân'da geçen ve bir tür korku duygusunu anlatan kelimelerden birisidir.³⁶⁶

Bu korku türü; Allah'a âhiret gününe ve yeniden dirilmeye inanmayan, inkâra şartlanmışların iradeleri dışında, onların kalplerine atılan, tanımı zor olan ve ancak bu duyguyu hissedenlerin bilebileceği bir korkudur. Bu kavramı diğerlerinden ayıran en önemli fark ise, Allah'a ve âhiret gününe inanmayanlar ile tevhid akidesinden

³⁶³ Nesefî, *a.g.e.*, I/200.

³⁶⁴ Razi, *a.g.e.*, IV/165-166.

³⁶⁵ Nesefî, *a.g.e.*, a.y.

³⁶⁶ Gezgin, *a.g.m.*, s. 51.

sapan ehli kitaba izafe edilen ve insanın içinden doğmayıp, Allah'ın kalplerine attığı bir korkuyu ifade etmesidir.

2.1.7. التَّقْوَى/et-Takva

Korkma, sakınma, Allah korkusuyla günahıtan kaçınma, Allah'ın emir ve yasaklarına uymakta titizlik gösterme, Allah'ın himâyesine girme, emrini tutup azabından korunma anlamlarında kullanılan bu kelime و-ق-ی/v-k-y kökünden³⁶⁷ türetilmiştir.

Bazı bilginlere göre bu kelime, muhtevasında doğrudan bir 'havf' anlamı barındırmamaktadır. Nitekim bundan dolayı da bu kelimeye sadece 'bir şeyi korumak, bir şeyi başka bir şeye karşı titizlikle korumak veya korumakta aşırıya kaçmak' gibi 'korumak'³⁶⁸ eksenli bir mana vermişlerdir.

Şüphesiz bu yaklaşım, Kur'ânî kullanımda bazı âyetlere uygunluk arz etmektedir. Ancak sözkonusu kavramı sadece bu anlamıyla ele almak, kelimenin geniş bir yelpazeye yayılmış ve değişik anlamlarda kullanılabilmesine zarar verebilir. Nitekim bazı âlimlere göre bu kelime vahiy iniş süreci ile birlikte zamanla bazı değişikliklere uğramıştır.

Buna göre, ilk zamanlarda kelimenin kullanıldığı tematik bağlamlarda belirli bir değişiklik meydana gelmektedir. Mekke döneminin başlarındaki âyetlerde takvâ kelimesi sürekli olarak tamamen eskatolojik/uhrevî bağlamlarda kullanılmaktadır. O âyetlerde takvâ, açıkça, "cehenneme atılacaklar" için durumlarına acınan kimselerin tam aksine "cennet bahçelerinin ortasında ikamet edecek" olan kimselere atfedilmektedir. Nitekim bu konuda şu gibi ifadeleri görmekteyiz: **"Korunanlar [muttakîn] cennet bahçelerinde ve pınar başlarındadırlar"**³⁶⁹; **"Korunanlar [muttakîn] cennet bahçelerinde ve mutluluk içerisinde olacaklardır"**³⁷⁰ ve **"Korunanlar [muttakîn] gölgeler altında ve çeşme başlarında olacaklardır."**³⁷¹

Takva, dini literatür manasıyla lügat manasından çok uzaklaşmamıştır. Fakat bu kavram Allah'ın azabından havf etmekle (korkmakla) sıkı bir şekilde irtibatlıdır.

³⁶⁷ İsfahanî, *el-Müfredât*, s. 530.

³⁶⁸ Zengin, a.g.m., s. 123; Lütfullah Cebeci, *Kur'an'a Göre Takva*, İstanbul, 1991, s. 32.

³⁶⁹ Zâriyât, 51/15.

³⁷⁰ Tûr, 52/17.

³⁷¹ Mürselât, 77/41.

Bu, O'nun emirlerine tabi olmak, yasaklarından kaçınmakla olur ki, bunlar Allah'a itaat ve ona isyan etmeyi terk etmektir.

Mekke döneminin sonuna kadar bu kavram tamamen ahlâkî ve dinî pratik ile bağlantılı olarak anlamlandırılmıştır.³⁷² Daha sonraki zamanlarda zühd kavramıyla da karşılanacak olan takva kavramı zamanın ilerlemesiyle beraber değişik anlamlar yüklenerek kullanılmıştır.

Bu kullanım yüzünden sık sık onu dinî pratiğin daha geniş bir anlayışı ile açıkça bağlayan âyetler görürüz:

“De ki: “Ey inanan kullarım! Rabbinizden korkun (رَبِّكُمْ تَقَوُّوا) bu dünyada iyilik yapanlara ödül vardır”³⁷³ Bu durum “sabırlı bir şekilde sebat gösteren” kimselerin karakteristik özellikleriyle bağlantılı olarak ortaya çıkan bir düşüncedir. Hz. Musa'nın halkına söylediği şu ifadeler bu anlamdadır:

“Allah'tan yardım isteyin ve sabredin. Şüphesiz ki yeryüzü Allah'ındır. Kullarından dilediğini ona vâris kılar. Sonuç Allah'tan korkanlarındır (وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ)”³⁷⁴, Yine Kur'ân'da Hz. Nuh'a hitaben şöyle denilmektedir: **“...Öyleyse sabret. Çünkü sonuç korunanlarındır (وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ)”** başka bir âyetle, **“... Bu dünyada güzel iş yapanlara güzellik vardır. Fakat âhiret yurdu daha hayırlıdır. Korunanların yurdu ne güzeldir (وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ)”³⁷⁵** buyrulmaktadır.

Takvanın bu âyetlerdeki kullanımını artık ilk dönem anlamını ihtiva etmekle beraber içtenlikle Allah'a tövbe etme, yalancı şahitlik etmeme, **“Allah'ın haram kıldığı canı haksız yere öldürmeme”³⁷⁶** ve salih ameller işleme gibi ahlâkî erdemleri de içine alacak şekilde genişlemiştir.

Böyle bir korkuyu etkileyen uhrevî temeller, ilk sûrelerde çok güçlü bir şekilde ve hemen hissedildiği için burada ikinci bir konuma indirilmiştir. Korku anlamındaki takva, artık sadece uhrevî veya metafizik uyarıların sebep olduğu psikolojik bir durum değildir. Daha ziyade müminler tarafından geliştirilecek ahlâkî bir erdem olarak ifade edilmektedir.

³⁷² İzutsu, a.g.e., s. 134.

³⁷³ Zümer, 39/10.

³⁷⁴ A'râf, 7/128.

³⁷⁵ Nahl, 16/30.

³⁷⁶ Furkân, 25/68.

Takvadaki semantik genişlemenin en belirgin olduğu yer Medine dönemi sûrelerindedir. Allah’a ve O’nun iradesine aktif ve bilinçli bağlılık ve hürmet anlamında “dindarlık” olarak anlaşılan takvâ kavramının tam olarak tekâmül etmesi bu dönemde olmuştur.³⁷⁷

Medine dönemi âyetlerinde “dindar” mü’minlere geniş bir atıfta bulunulur. O artık daima özel olarak uhrevî korkularla bağlantılı değildir.³⁷⁸

Bundan başka hukûkî, ahlâkî, ibadetle ilgili, ruhsal ve hatta oldukça gündelik kaygıları kapsayacak şekilde geniştir. Genellikle Medenî sûrelerin akışına uygun olarak takvâ Müslümanın hem genel hem de özel hayatında tamamen devreye girer. O özünde günlük hayatın zorluklarıyla ve onlar vasıtasıyla elde edilebilecek ahlâkî bir nitelik haline gelir.

Takvâ Kur’ân âyetlerinde genellikle Allah ile kulları arasında arabuluculuk yapan³⁷⁹ bir nitelik olarak ifade edilmektedir. Bu, sık sık tekrarlanan “**şüphesiz Allah korunanları sever**” âyetleriyle de ortaya konmuştur. Bu manaya gelen âyetlerin en belirgin kullanımı aşağıdaki âyetlerdir:

“**Ey iman edenler! Allah’tan, O’ndan korkulması gerektiği gibi korkun** (اَتَّقُوا) **ve ancak Müslümanlar olarak (islâm) ölün**”.³⁸⁰; “**Ey inananlar! Allah’tan korkun** (اَتَّقُوا اللَّهَ) **ve O’na yaklaştırmaya yol arayın. Ve O’nun yolunda cihat edin ki kurtuluşa eresiniz**”³⁸¹

İzutsu, kronolojik olarak takvânın ilahî cezalandırmanın uhrevî bir korkusunu gösteren havf anlamındaki kullanımından “dindar kimsenin Allah’tan korkması” ve nihâyet saf ve halis “dindarlık” anlamına gelmesine³⁸² kadarki sürecini anlatır. Bu kelimenin bu süreç içinde ilahî iradeye kendini toptan teslim etme, tevazu, sabır, ürperme, korku ve gösterişten sakınma ile ilişkilendirilmiş temel erdemlerle câhiliyedeki Arabın hayatında somutlaşan kıymetli kavramlarla kafa kafaya çarpışan, “temel ahlâkî tutum”un bir temsilcisi³⁸³ olarak görmektedir.

³⁷⁷ İzutsu, a.g.e., 136.

³⁷⁸ Gezgin, a.g.m., s.51-52.

³⁷⁹ Câsir, a.g.m., s. 249.

³⁸⁰ Âli İmrân, 3/102.

³⁸¹ Mâide, 5/35.

³⁸² İzutsu, a.g.e., 136.

³⁸³ İzutsu, a.g.e., 136-138.

Bu konuda şu âyeti görmekteyiz: **“Ona, “Allah’tan kork!” (...) dense, cehalet kendisini günaha sürükler; cehennem ona yeter, gerçekten ne kötü bir yataktır orası.”** ilk Müslümanlar için kıyamet günü ve o günün Rabbinden korkma bu yeni dinin en temel gücüdür, bütün açılarıyla her şeyin temelini teşkil eder ve kendi temel ruhunu belirler. Çünkü Allah’a inanmak kısaca O’ndan korkmak anlamına gelmektedir.

Gerek vahiy sürecinde gerekse korku kavramının İslâm toplumu içinde anlamlandırıldığı süreci kısaca geçtikten sonra şimdi de takva ile havf arasındaki ilişki üzerinde durmak istiyoruz.

Takva ile havf arasındaki bağlantıya dikkat çeken İsfahanî’ye göre “takva, nefsi havf duyulan şeylerden sakındırmaktır. Bu da takvanın gerçekleştirilmesi anlamına gelir. Sonra bir şeyin gerektireniyle (havf duyulan şeyler) ve gerekli olan şeyle (koruma altına almak) adlandırılmasına göre bazen havf, takva; bazen de takva havf diye isimlendirilir.”³⁸⁴ Ancak her halukarda takva İsfahanî’nin de değindiği gibi nefsi sakınılması gereken menhiyattan sakındırmaktır.

Nitekim bu mana Hz. Peygamber’in hadisleriyle de desteklemektedir: *“Helal de haram da bellidir. Bu ikisi arasında insanlardan çoğunun bilmediği şüpheli şeyler vardır. Kim bu şüpheli şeylerden sakınırsa (ittika) dinini ve ırzını muhafaza etmiş olur.”*³⁸⁵

Mâverdî, takvayı mülk için bir güvence olarak değerlendirir.³⁸⁶ Çünkü takva, faziletli kimselerin ve âlimlerin tavsiye ettikleri en üstün bir fazilettir. Takva, kendisine tutunan kimse için bir koruyucu, ona yapışan kimse için bir barınak, ona sığınan kişi için bir sığınak, onu içinde hisseden için bir emniyet, onu giyinen için bir güzellik ve onunla izzetli olduğunu hisseden için de bir itibar ve güç kaynağıdır.

Takvanın kaynağının Allah Teâla’dan korkmak olduğu, Allah korkusunu insan kalbinde hissettiğinde ise bunun, o kişiyi insanlara zulmetmekten veya haramları işlemekten alıkoyup muhafaza eden bir koruyucu olduğu hususu takvanın tefsiri olarak algılanabilir. Bu noktadan hareketle takva, ‘kişinin kendisini yasak olan

³⁸⁴ İsfahanî, *a.g.e.*, s. 568.

³⁸⁵ İbn Mâce, Zühd, 3984.

³⁸⁶ Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (ö. 450/1058), *Nasihatü’l-Mülûk*, (Thk.: Muhammed Câsim el-Hadîsî), Bağdad, 1986, s. 198.

bir fiile karşı koruması' anlamına gelir. Bu korumayı sağlayan sakındırıcı duygulardan en uygunu takva kelimesidir. Bundan dolayı takva ile havf birbirlerinin yerine kullanılmıştır.

Havf kelimesi ve türevlerinin takvâ ve türevleriyle tematik bağlamlarda kullanımıyla yüz yüze kullanıldığı tarzda çok çarpıcı görünebilir.³⁸⁷ İlk olarak takvâ genellikle kâfirin durumunu tarif etmek için kullanılmaz. Oysa havf Kur'ân genelinde hem kâfirler hem de müminlerle bağlantılı olarak kullanılmaktadır. İkinci olarak uhrevi bağlamlarda havfa yakın olmasına rağmen takva hem öncekinin psikolojik çağrışımlarının sıkı ağını tutmaz hem de havftan türetilmiş kelimeler takva ile birlikte gördüğümüz geniş ahlaki kapsamdaki işlevi yerine getirmez.

Havf ve türevlerinin kullanımı kronolojik hatlar boyunca hemen hemen hiç semantik değişiklik göstermez.³⁸⁸ Takvanın aksine Kur'ân genelinde biraz algılanmış tehdidin korkusunu çağrıştıran kendi orijinal semantik yükünü korumaktadır. Mekki surelerin başlarında ve ortalarında takva belirli bir metafizik korku ile birleştirilmiştir fakat aynı zamanda o daha sonraki sûrelerde kavramın genişletilmiş kullanımına - yani ahlâkî ve dinî pratik ile bağlantılı bir değer olarak - delâlet eder.

İlk Mekkî sûrelerde şöyle bir tasvire rastlarız: **“Biz ona en kolay yolu kolaylaştıracamız (فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَى) ”**³⁸⁹, yani o **“[Allah için] verir ve korkar (وَإِنِّي) ”**³⁹⁰ ve aynı şekilde **“Onlar ki büyük günahlardan kaçınırlar... O korunanı en iyi bilir (هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَى) ”**³⁹¹

İlahi muhabbetin yanında, dini hayatın üstün yönünü ifade eden "takva", sadece 'korkmak' değil,³⁹² 'Allah sevgisine engel olacak şeylerden kendini korumak' tarzında da anlaşılmalıdır. Çünkü bu kelimenin kökünde, 'endişe edilen şeylerden nefsi korumak' gibi bir sözlük anlam bulunur. Buna göre takva, Allah ile kul

³⁸⁷ Câsir, a.g.m., s. 247.

³⁸⁸ İzutsu, a.g.e., 136.

³⁸⁹ Leyl, 92/7.

³⁹⁰ Leyl, 92/5.

³⁹¹ Necm, 53/32.

³⁹² Hamdi Kalyoncu, *Yeryüzü Tanrıları, Şirk Psikolojisi*, İstanbul, ts., s. 4.

arasında bir sevgi ve dostluğun oluşup devam etmesi esasına bağlıdır. Bu sebeple Kur'ân'da, "**Allah, muttakilerin dostudur**"³⁹³ buyurulmuştur.

Takva şer'i örfte (dinde genel kabul gören görüşe göre) kişinin kendisini günaha düşüren şeylerden korumasıdır. Bu da yasaklanmış şeyleri ve bazı mubahları terk etmekle tamamlanır. Gerçek anlamını bu şekilde özetleyebileceğimiz takva kavramı ne Mekkî dönem yorumu kadar dar bir alana ne de tarihî seyir içindeki anlam genişlemesine müsade eder.

2.1.8. الروع /er-Rav'

er-Rav'/الروع, feza' ve havf anlamlarını beraber ihtiva eden bu kelime, kalbe dokunma veya kalbe vurmayı ifade eder. Genel manada 'saygı ve azametten dolayı hissedilen bir korku' olarak tanımlanan *rav'*, kalbin içine atılan, bırakılan veya düşürülen korkuyla ilgili de kullanılmıştır.³⁹⁴

Razî ayetteki *rav'* kelimesini kalbin içine atılan korku olarak açıklar.³⁹⁵ Yine bu âyetin tefsiri sadedinde Ömer Nasûhî Bilmen şöyle der: "... İbrahim (a.s) onların (Meleklerin) ikram edilen yemekten kaçınmalarını çirkin ve uygunsuz gördü (ve onlardan gizlice) kalben (korkar oldu)". Burada Bilmen'in verdiği mana da *rav'*ın kalbî bir korku olduğudur.³⁹⁶

Rav' kelimesiyle alakalı kullanımın tek örneği Hûd Suresinin 74. âyetinde geçmektedir:

“فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ الرَّوْعُ وَجَاءَتْهُ الْبُشْرَىٰ يُجَادِلُنَا فِي قَوْمِ لُوطٍ”

“İbrahim'den korku gidip kendisine müjde gelince, Lût kavmi hakkında (adeta) bizimle mücadeleye başladı.”³⁹⁷

Âyette Hz. İbrahim'in evine gelen melekleri tanıyamaması ve yaşadığı içsel endişeden bahsedilmektedir. Hz. İbrahim'in endişelerini gideren melekler daha sonra Lût kavmi hakkında konuşmaya başlamaktadırlar. Bu ayetten anlaşıldığı kadarıyla *rav'* daha çok anî korkular için kullanılan bir kelimedir.

³⁹³ Enbiya, 21/49.

³⁹⁴ Fîrûzabadî, *a.g.e.*, III/33; Beğavî, *a.g.e.*, IV/190; Semerkandî, *a.g.e.*, II/167; İsfahanî, *a.g.e.*, s. 654.

³⁹⁵ Razî, *a.g.e.*, XIII/75; Kurtûbî, *a.g.e.*, IX/112-113.

³⁹⁶ Bilmen, *a.g.e.*, III/372.

³⁹⁷ Lût, 11/74.

2.1.9. الحذر/el-Hazer

Herhangi bir şey veya durum karşısında uyanık olma, tetikte bulunma, endişelenme ve korkma anlamına gelen h-z-r/ح-ذ-ر kelimesi Kur'an'da doğrudan doğruya havf yerine kullanılacak şekilde zikredilmiştir:

أَوْ كَصَيْبٍ مِّنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ
وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ

“Yahut (onların durumu), gökten sağanak halinde boşalan, içinde yoğun karanlıklar, gürültü ve şimşek bulunan yağmur(a tutulmuş kimselerin durumu) gibidir. O münafıklar yıldırımlardan gelecek ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkırlar. Halbuki Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır.”³⁹⁸

Kurân-i Kerim, insanın fitratındaki korku hissini yönlendirerek, bu duyguyu her türlü boş, sahte ve sapık kalıplardan ayıklar. Sonra da korkuyu esas olarak korkulması ve aynı zamanda sığınılması gereken varlık olan Yüce Allah'a bağlar. Birçok âyette Allah'tan korkulmasını bildirir. Bunu daha çok takva kelimesini kullanarak beyan eder. Bu manada geçmiş ümmetlere gönderilen peygamberlerin hepsi Allah'tan ittika'yı emretmişlerdir:

“Andolsun ki Biz, sizden evvel kendilerine kitap verilenlere de size de Allah'tan ittika edin diye tavsiye etmişizdir.”³⁹⁹

Başka bir ayette sakınma anlamıyla kullanılan bu kavram şu şekilde geçmektedir:

“...وَاَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي أَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ”

“...Bilin ki Allah, gönlünüzdekileri bilir. Bu sebeple Allah'tan sakının. Şunu iyi bilin ki Allah gafûrdur, halîmdir.”⁴⁰⁰

Hız. Nuh, kavmine şöyle seslenmiştir: ***“Ey kavmim, ben sizin için açık bir korkutucuyum, Allah'a kulluk edin. O'ndan korkun ve bana itaat edin diye gönderildim. Ta ki, Allah günahlarınızdan bir kısmını bağışlasın ve sizi belli bir***

³⁹⁸ Bakara, 2/19.

³⁹⁹ Nisa, 4/131.

⁴⁰⁰ Bakara, 2/235.

vakte kadar ertelesin. Şüphe yok ki, Allah'ın takdir ettiği vakit gelince erteleme olmaz. Eğer bilseydiniz, dedi.”⁴⁰¹

“Allah'tan ittika etmez misiniz? Ben size gönderilmiş güvenilir bir peygamberim. Artık Allah'tan ittika edin ve bana itaat edin. Ben bu tebliğim karşılığı sizden bir ücret istemiyorum. Benim ücretim Alemlerin Rabb'inden başkasına ait değildir. Öyle ise Allah'tan ittika edin ve bana itaat edin demişti.”⁴⁰²

“Size o korkunç akıbeti haber vermek için, Allah'tan ittika etmeniz için ve belki bu sayede rahmete kavuşturulmanız için, içinizden bir adam vasıtası ile Rabb'inizden bir uyarıcı gelmesine şaştınız mı?”⁴⁰³

⁴⁰¹ Müminûn, 23/22.

⁴⁰² Şuâra, 26/105.

⁴⁰³ A'râf, 7/63.

2.2. HAVFIN KISIMLARI

2.2.1. MEŞRU HAVF

2.2.1.1. Allah Korkusu

Allah lafzı, Kur'ân düşünce sisteminde en belirgin odak kelimelerinden biri olarak karşımıza çıkar. Nitekim İzutsu'ya göre de Kur'ân düşünce sistemi, merkezinde Allah olan (theocentric) bir sistemdir.⁴⁰⁴ Onun için bu sistemde Allah fikri yukarıdan aşağı her şeye hâkim olur ve bütün anahtar terimlerin semantik yapısı üzerinde derin tesir gösterir. Buna göre de insan, Kur'ân düşüncesini hangi bakımdan incelemek isterse, her şeyden önce bu düşüncenin semantik yapısı hakkında bir fikir sahibi olmalıdır.

Nitekim İslâm'daki tanrı tasavvuru da sair dinlerdeki gibi değildir. Kur'ân'ın düşünce sisteminde tasavvurlara sunulan ilah, Yunan felsefesindeki ilah gibi kendi yeterliliği içinde bulunan, insandan uzak duran, insanın yaşamına karışmayan bir varlık değil⁴⁰⁵; aksine insanın iradesiyle bütün hayat alanlarına kuşatan bir varlıktır. Gerek Yahudilik, gerek Hristiyanlık ve gerekse Müslümanlık olsun semitik dünyada meydana gelmiş dini düşüncenin en belirgin vasıflarından biri, Allah kavramının, esas itibariyle ahlaki bir nitelik taşımasıdır. Bu ahlakilik çift yönlüdür: Allah'tan insana; insandan Allah'a.

Ahlakilik meselesi, değişik âyetlerde Allah'ın kullara karşı merhametli olduğu, rahmetinin gazabını aştığı⁴⁰⁶, sözünde duran kula karşı Rabbin de va'dinde durduğu⁴⁰⁷, duaya icabet ettiği⁴⁰⁸ şeklinde örneklendirilebilir. Buradaki ahlakiliğin asıl problem olan tarafı kulda ortaya çıkmaktadır. Bu da yine kulların çok cahil⁴⁰⁹, nankör⁴¹⁰, az şükreden,⁴¹¹ unutan⁴¹², akletmeyen⁴¹³, inanmadıkları halde "Allah'a ve

⁴⁰⁴ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (Çev.: Süleyman Ateş), Ankara, 1975, s. 88.

⁴⁰⁵ İzutsu, *a.g.e.*, s. 218.

⁴⁰⁶ En'am, 6/147.

⁴⁰⁷ Ra'd, 13/31.

⁴⁰⁸ Bakara, 2/186.

⁴⁰⁹ Ahzab, 33/72.

⁴¹⁰ Nisa, 4/170.

⁴¹¹ Araf, 7/10.

⁴¹² Araf, 7/53.

⁴¹³ Bakara, 2/12.

âhiret gününe inandık" diyen⁴¹⁴, Allâh'ı ve mü'minleri aldatmağa çalışan⁴¹⁵, vermekten imtina edip cimrilik eden⁴¹⁶ gibi vasıflarla⁴¹⁷ anlatılmışlardır.

Ahlakîlik sorununun mükâfat ve mücazatla çözüme kavuşturulduğu yerde karşımıza havf kavramı çıkmaktadır. Zira Allah, kulları bu ahlakîlik çizgisine çekmek veya bu ahlakîlik çizgisinde durdurmak için onları sakındırmakta/korkutmaktadır.

Bu manada, insanoğlunun temel bir hâlet-i ruhiyesi olan korku delâlete sapma ihtimalinin bulunduğu yerlerde devreye girmektedir. Bunun içindir ki korku, sadece dünya-âhiret mutluluğu için değil, bizzat hayatın sürdürülebilmesi için de gereklidir. Kişinin yaşadığı duruma göre dikkat, ürperti, çekinme, irkilme, kaygı, saygı ve dehşet şekillerinde ortaya çıkabilir.

Kur'ân, korkuyu dinî hayat açısından en mühim kavramlardan sayar; çünkü imanla korku arasında doğrudan bir ilişki vardır⁴¹⁸. Korku hem kişiyi imana ileten bir olgudur, hem de kişi, iman ettikten sonraki hayatına bu korku (ittika) sayesinde çekidüzen verir.

İhsan sahibi bir mümin Allah'tan korkar; Allah'ın kendisini gördüğü bilinciyle hareket eder⁴¹⁹, davranışlarını buna göre ayarlar.⁴²⁰

İslâm denge dinidir; Hazret-i Peygamber denge insanı olduğu gibi, İslâm'ın ilah telakkisi de dengelidir. Buna bağlı olarak İslâm'a girmiş olan insanların hem düşüncelerinde hem de davranışlarında dengeli olma zorunluluğu vardır. Çünkü onlar, seçilirken 'orta ümmet/ümmeten vesata'⁴²¹ olarak seçilmişlerdir.

⁴¹⁴ Bakara, 2/8.

⁴¹⁵ Bakara, 2/9.

⁴¹⁶ Tevbe, 9/76.

⁴¹⁷ İnsanların benzer vasıfları için bkz: Bakara, 2/8-13-96-102; Nisa, 4/77-108; A'raf, 7/187; Yunus, 10/23.

⁴¹⁸ Bakara, 2/38.

⁴¹⁹ Müslim, İman, 1 (8); Nesî, İman, 6 (8-101); Ebû Davûd, Sünnet, 17(4695).

⁴²⁰ Ali İmran, 3/199; Nahl, 16/90.

⁴²¹ Vasat veya mu'tedil ümmetle alakalı ayet şu şekildedir: 'وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ ۚ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا ۚ وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتُمْ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعِ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبْ عَلَى عَقْبَيْهِ ۚ وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ ۚ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضَيِّعَ إِيمَانَكُمْ ۚ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُوفٌ رَحِيمٌ' "İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız, Resûl'ün de size şahit olması için sizi mutedil bir millet kıldık. Senin yöneldiğin yeri (Kâbe'yi) biz ancak Peygamber'e uyanı, ökçeleri üzerinde geri dönenlerden ayırdetmemiz için kible yaptık. Bu, Allah'ın hidayet verdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelir. Allah sizin imanınızı asla zayıf edecek değildir. Zira Allah insanlara karşı şefkatli ve merhametlidir." (Bakara, 2/143)

Elbet buna bağılı olarak Müslümanların ‘Allah korkusu’ tasavvurları da dengeli olmalıdır. Nitekim Yüce Allah sadece cemal sıfatlarına değil, celal sıfatlarına da sahiptir. O, -sözgelimi- rahmân olduğu gibi kakhârdır da; sevdiği gibi öfkelenir de...⁴²²

Kur’ân’ın odak kavramlarından olan Allah korkusuna geçmeden evvel, iman ve korku ifade eden kelimelerin Kur’ân’da çoğu zaman beraber kullanıldığını belirtmek isteriz. İman eden herkesin Allah’tan korkmasını ve O’na hem korkarak hem de ümitlenerek kulluk etmesini⁴²³ isteyen Kur’ân, korkuya iman kavramı içerisinde yer vermiştir: **“Allah anıldığı zaman gerçek müminlerin kalplerinin ürperceğini”**⁴²⁴ belirten Kur’ân, dağların -Kur’ân kendilerine inzal edildiği takdirde- Allah korkusundan baş eğerek paramparça olacağını ifade eder.⁴²⁵ Müminler ayrıca Allah ve din ile ilgili hususlarda hiç kimseden korkmamak⁴²⁶ durumunda olmalıdır.

Allah korkusu, ister O’nun zatından ister azabından olsun, diğer korkulardan çok farklıdır.⁴²⁷

Kişi korktuğu şeyden, zarar görmemek için uzaklaşır. Korunma içgüdüsüyle hayvanların da aynı tepkiyi gösterdiği görülmektedir. Fakat Allah korkusu, bütün korkulan şeylerin hilafına, insanı Allah’tan uzaklaştırmayıp O’na yaklaştırır. Kaldı ki Allah’tan korkan kimsenin Allah’tan kaçması imkânsızdır: **“Biz ona şah damarından daha yakınız”**⁴²⁸ **“Nerede olursanız Allah sizinle beraberdir”**⁴²⁹ **“Nereye yönelerseniz Allah oradadır”**⁴³⁰ gibi âyetler Allah’tan kaçılmayacağını göstermektedir.

Bütün bu yaklaşımlar bizi Allah’ın isim ve sıfatları üzerinde düşünmeye sevk etmektedir. Bu manada Allah’ın bazı isimlerinin ilk planda merhametsiz, korkutucu, yakıcı, helak edici ve ceza verici gibi nitelikler taşıdığı düşünülebilir. Buna karşılık

⁴²² Yüce Allah’ın rahmetinin enginliğiyle alakalı bazı ayetler için bkz. Bakara, 2/37-54-64-105; Nisa, 4/152; Maide, 5/34; En’am, 6/12.

⁴²³ İsra, 17/60.

⁴²⁴ Enfâl, 8/2.

⁴²⁵ Haşr, 59/21.

⁴²⁶ Mâide, 5/54.

⁴²⁷ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, 1998, s. 109.

⁴²⁸ Beled, 90/16.

⁴²⁹ Hadîd, 57/74.

⁴³⁰ Bakara, 2/115.

inanan insan bu özellikler karşısında çekinen, endişelenen ve korkan bir eğilim içinde olsa da O'ndan kaçma ve saklanması mümkün olmadığına inanır.⁴³¹ Bu inançla Allah'tan korkacak, ancak O'ndan kaçmayacak, aksine korkudan kurtulmak için yine Allah'a sığınacaktır. İnanan, Allah'ın merhametini kaybetme endişe ve korkusuna kapılabilir. Allah'tan korkan insan, O'nun gazabından kaçıp yine O'nun merhametine sığınır.

Allah korkusunun nev-i şahsına münhasır bir korku olduğunu beyan eden İsfahanîye göre Allah'tan korkma herhangi bir varlıktan korkmak gibi algılanmamalıdır.⁴³²

Zira O'nun korkutması sapıklıktan men ve hidâyete teşvik içindir. Bundan dolayıdır ki Allah Teâla Kur'ân'da ***“ey iman edenler! Allah'ın hukukunu gözetin (اتَّقُوا اللَّهَ), onun hukukunu ihlal etmekten sakının, O'na yaklaştırmaya vesile arayın ve O'nun yolunda mücadele edin ki korktuğunuzdan kurtulup umduğunuza kavuşasınız”***⁴³³ buyurmaktadır. Nitekim âyetle belirtildiği gibi Allah'tan korkmaya teşvikin sebebi salt bir korkma nedeniyle değildir. Aksine, pasif durup O'na varmaya, bir vesile aramamaya karşı bir korkudur.

Yüce Allah birçok âyetle kendisinden korkulmasını istemekte ve bunun kulun felahı için gerekli olduğunu beyan etmektedir.

Kur'ân âyetleri ışığında Allah korkusuna baktığımızda insanın değişik hadiselerde, çeşitli durumlarda ve farklı mekânlarda Yüce Allah'tan korkmasını gerektiren hususlar genelde aşağıda yer alan âyetlerde geçtiği şekil/şekillerde ifade edilebilir.

Çünkü Allah Teâla, din ve dine ait kutsalın az bir paraya satılmamasını emrederek böyle bir durumda kendisinden korkulmasını istemektedir. Bu durum âyetle şu şekilde ifade edilmiştir:

⁴³¹ Bkz. Kerim Yavuz-Ahmet İnam, *Sosyal Bilimlerde Güven*, Ankara, 2003, s. 33.

⁴³² İsfahanî, *a.g.e.*, VII/124.

⁴³³ Maide, 5/35.

“Sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin. Şüphesiz o (sabır ve namaz), Allah'a saygıdan kalbi ürperenler (korkanlar) dışında herkese zor ve ağır gelen bir görevdir.”⁴³⁴

Bu âyeti tefsir sadedinde âlimlerimizin genel yaklaşımı, dünya malı karşılığında âyetlere muhâlefet edilmemesi konusunda benden korkun, şeklindedir. Nitekim Resulüme indirilene inanmamanız ve peygamberlerimin nübüvvetini bilerek inkâr etmeniz sebebiyle sizden öncekilerin başına gelen azabın sizin de başınıza gelmesinden korkun⁴³⁵ biçimindeki yorum, Allah korkusundan ne anlamamız gerektiği konusunda bize ipucu vermektedir.

Bir başka âyette Yüce Allah, ***“birinize ölüm geldiği zaman, eğer bir hayır bırakacaksa anaya, babaya, yakınlara uygun bir biçimde vasiyet etmek Allah'tan korkanlar üzerine bir borçtur”***⁴³⁶ buyurmaktadır. Bu âyette Allah Teâla kurtuluşa ermede, mal vasiyetinde, yapılan saldırıya karşı cevap vermede, kendisinden korkulmasını ve sakınılmasını istemektedir.

Nitekim Elmalılı, “ey müminler! Herhangi birinize ölüm geldiği, yani yaklaşıp, işaretleri görüldüğünde, ölüm hastalığı anında, eğer bir hayır bırakırsa, ölümünden sonra mal bırakacak, hatta çok bir mal bırakacak olursa, anası, babası ve yakın akrabası için meşrû bir şekilde, yani aşırılıktan ve haksızlıktan uzak, adaletli bir şekilde vasiyet yapmak, üzerinize yazıldı. Bunun uygulanması ve yerine getirilmesi, Allah’tan korkanlar üzerine bir hak olarak vacib oldu,”⁴³⁷ şeklinde açıklama yaparak cümleinin başındaki özellikleri ‘Allah’tan korkan’ insanların bir vasfı olarak sunmuştur. Dolayısıyla buradaki korku bir ürperme ve ıstıraptan öte hidâyetten ayrılmayı engelleyen inzar mesabesindedir.

Dünyevî ve uhrevî her türlü davranışta aşırıya kaçılmaması ve bu hususta Allah’tan korkmak gerektiğini vurgulayan bakara süresindeki başka bir âyet şu şekildedir:

⁴³⁴ Bakara, 2/45.

⁴³⁵ Taberî, a.g.e., I/256.

⁴³⁶ Bakara, 2/180.

⁴³⁷ Yazır, a.g.e., I/452.

“Hürmetli ay hürmetli aya ve bütün hürmetler birbirine karşılıktır. O halde kim size saldırdıysa, siz de ona yaptığı saldırının aynıyle saldırın da ileri gitmeye Allah'tan korkun ve bilin ki Allah, takva sahipleriyle beraberdir.”⁴³⁸

Âyet, haram ayların hürmetinin çiğnenmemesi noktasında Müslümanları uyarmakta ve sakındırmaktadır.⁴³⁹

Yine yapılan saldırıya karşılık verildiğinde aşırıya kaçılmamasını isteyen Allah Teâla bu hususta kendisinden korkulmasını istemektedir. Öyle ki karşıda müşrik bile olsa, aşırıya kaçılması menedilmiştir. Burada Allahtan korkma, O'nun istediği gibi adil davranma olarak belirtilmiştir.

İbn Kesir bu konuyu şu şekilde izah etmektedir: “A'meş, Ebu Süfyân kanalıyla, Câbir'den nakleder ki; Kureyş'liler hums (dindarlık) iddiasında bulunurlar ve ihrâmlı iken evlerine kapılarından girerlerdi. Ensâr ve diğer Araplar ise ihramlıyken kapıdan girmezlerdi.” Onların evlerinin arkasından girmeleri onlara göre bir dindarlık idi. Bunun üzerine şu âyet inmiştir⁴⁴⁰: ***“...İyi davranış, asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir. Lâkin iyi davranış, korunan (ve ölçülü giden) kimsenin davranışdır. Evlere kapılarından girin, Allah'tan korkun, umulur ki kurtuluşa erersiniz.”***⁴⁴¹ Cenab-ı Allah bu âyette şunu anlatmak istemiştir: “Ey insanlar Allah'tan korkun, O'ndan sakının. O'nun emrettiği şeylerle O'na itaat edin. Size neleri yasaklamışsa onlardan kaçın. Bütün bunları, Allah'tan talep ettiklerinizi kazanmanız, cennet ve nimetlerini elde etmeniz için yapın.”⁴⁴²

Son olarak Allah korkusunun asıl yönünü belirgin bir şekilde veren başka bir âyeti zikretmek istiyoruz: ***“Ey iman edenler! Allah'tan, O'na yaraşır şekilde korkun ve ancak Müslümanlar olarak can verin.”***⁴⁴³

Bu âyetle alakalı yapılan yorumların ekseriyeti buradaki “Allah'tan, O'na yaraşır şekilde korkma”nın anlamı, Müslümanın, bütün varlığı ile Allah'ın emirlerini yerine getirmeye ve yasaklarından kaçınmaya çalışması olarak anlaşılmıştır. Nitekim Abdullah b. Mes'ud (r.a.), âyetin bu kısmını şöyle açıklamıştır: “O'na âsî olmayıp

⁴³⁸ Bakara, 2/194.

⁴³⁹ İbn Kesîr, a.g.e., I/172-173.

⁴⁴⁰ İbn Kesîr, a.g.e., a.y.

⁴⁴¹ Bakara, 2/189.

⁴⁴² Taberî, a.g.e., II/189.

⁴⁴³ Ali İmran, 3/102.

itaat etmek, nankör olmayıp şükretmek ve O'nu unutmaksızın hep hatırd tutmaktır"⁴⁴⁴ demiştir.

Sonuç olarak Allah korkusu, Allah Teâlâ'nın emirlerini yerine getirip yasaklarından kaçınmak, kalbi günahlardan arındırmak, isyandan uzaklaşıp itaate yönelmek, Allah'ı zikretmek, O'nun nimetlerine karşı nankörlük etmeyip şükretmek, şirkten sakınmak, bidatten kaçınmak, hatta gerçek bir kul olma yolunda mubah olmakla beraber faydasız veya şüpheli şeylerden kaçınmak⁴⁴⁵ olarak yorumlanabilir.

2.2.1.2. Cehennem Korkusu

Cehennem, azab yurdu olan ateşin özel ismi olup Arapça dil kurallarına göre müennes (dişi) bir kelimedir. "Cehman/جهمان" kelimesinden alınan cehennem, 'جهم/cehm' kökünden türetilmiştir. Cehm, sert ve çirkin olmak; cehman ise dibi görünmez derin kuyu demektir. Bunun "kehennam"dan⁴⁴⁶ arapçalaştırılmış yabancı bir kelime olduğu da söylenmiştir.

Kur'ân'ın yetmiş yedi âyetinde geçen ve dipsiz kuyu anlamına gelen cehennem, azaba müstahak olan kulların azap görecekları ateşin veya yerin adıdır. Kur'ân'da cehennem; cehîm, haviye, hutame, lezâ, sa'îr ve sakar gibi kelimelerin yanı sıra, mesva, me'va kelimeleriyle ve "azabû cehennem", "naru cehennem" gibi terkiplerle ve daha başka kavramlarla da ifade edilmektedir⁴⁴⁷ ki, kelam âlimi Halimi'ye göre bunlar, cehennemdeki azap türlerine ve tabakalarına verilen adlardır.⁴⁴⁸ Cehennemın bariz vasfı ateş olduğu için Kur'ân'da bazen cehennem yerine ateş anlamına gelen "nar"⁴⁴⁹ kullanılır.

Tarih boyunca varlığı ve eğer varsa ebediliği (huld) tartışma konusu olan cehennem, Kur'ân'a göre insan hayatının son bulacağı âhiret yolculuğunun nihai noktalarını⁴⁵⁰ ifade etmektedir. Her insan da cennet veya cehennemden birine doğru

⁴⁴⁴ Taberî, *a.g.e.*, IV/28.

⁴⁴⁵ Bu hususlarla alakalı olarak bkz: Bakara, 2/61; Ali İmran, 3/32-50; Şuara, 26/110; Mücadele, 58/9; Tahrîm, 66/6.

⁴⁴⁶ İsfahanî, *el-Müfredat*, s. 96; ez-Zebîdî, *a.g.e.*, XVI/126; Fîruzabâdî, *a.g.e.*, s. 1409; Yazır, *a.g.e.*, II/732-734.

⁴⁴⁷ İbn Manzûr, *a.g.e.*, XII/112.

⁴⁴⁸ Halimî, *a.g.e.*, I/472.

⁴⁴⁹ Bir örnek olarak bkz. Nisa, 4/145: (Şu kesindir ki münafıklar narin/cehennemın en alt katındadırlar.)

⁴⁵⁰ Ahmet Çelik, "Kur'an'a Göre Cehennem 'de Kalmanın Semantik Tahlili", *Ekev Akademi Dergisi*, 11, İstanbul, s. 75-79.

adeta koşmaktadır. Bu koşuş sona erdiğinde, her şahıs dñnyada yaptıkları eylemlerin neticesini tevili mümkün olamayan bir açıklıkta görecekler: **"sonra cehennemi bizzat gözünüzle mutlaka göreceksiniz."**⁴⁵¹ Yine Kur'ân'ın ifadesine göre **"iyiler muhakkak cennette, kötüler de cehennemdedirler. Ceza gününde oraya girerler. Onlar (kâfirler) oradan bir daha çıkmazlar"**.⁴⁵²

Bu ve buna benzer âyetler gösteriyor ki, dünyada hayat süren her akıllı varlık, kendisine doğru bir hedef tayin etme durumundadır. Daha sonra seçtiğı bu hedef doğrultusunda eylem sergilemek zorundadır. Bu itibarla bir hedefe doğru ilerlemeyen veya o hedefe götürecek yöne doğru yürümeyen bir kimsenin o gayeye veya maksada erişmesi mümkün olmayacaktır: **"Gerçek řu ki, biz insanı katışık bir nutfeden (erkek ve kadının sulbünden) yarattık, onu imtihan edelim diye iştir ve görür kıldık. Biz ona hidâyet yolunu gösterdik"**.⁴⁵³

Kur'ân'ın beyan ettiğı bu ve benzeri âyetlere göre insan, dünyada bir sınava, bir denemeye tabi tutulmaktadır. Ona verilen nimetler, ihsanlar, hep bu imtihanda başarılı olabilmesine yardımcı olacak faktörlerdir.⁴⁵⁴ Yeterki insan, imtihanı kazanmayı kendisine hedef tayin etsin ve iradesini bu yönde kullansın. Aksi takdirde Kur'ân, amel etmeyen insanları amel edenlerle bir tutmayacağını ilan etmektedir: **"Biz, Müslümanları hiç kafirlerle bir tutar mıyız?"**⁴⁵⁵ Konuyu dünya bağlamında düşündüğümüzde dahi böyle bir şeyin mantıklı olamayacağını söyleyebiliriz. Nitekim Kur'ân, **"Ey iman edenler! Allahtan korkun ve herkes, yarına ne hazırladığına baksın. Allahtan korkun, çünkü Allah, yaptıklarınızdan haberdardır"**⁴⁵⁶ der.

İyilere mükâfat verilmesi, kötülerin cezalandırılması aklın da kabul ettiğı bir iştir. Nitekim hayatın esasını ve temelini bu korku; âhiret açısından düşündüğümüzde de cehennem korkusu oluşturur. Durum böyle olunca, ölüm ötesi hayatın, bütün din ve mitolojilerde, iyiliğın ve kötülüğün karşılığı olarak düalist bir yapıda olması kaçınılmazdır.

⁴⁵¹ Tekasur, 10/217.

⁴⁵² İnfitâr, 82/13-14.

⁴⁵³ İnsan, 76/2-3.

⁴⁵⁴ Kulları imtihana tabi tutulmalarıyla alakalı olarak bkz: Bakara, 2/49-124; Ali İmran, 3/186; A'raf, 7/141; Nahl, 16/92.

⁴⁵⁵ Kalem, 68/35.

⁴⁵⁶ Haşr, 59/83.

Kur'ân'da, cehennem azabının şiddeti ve insanların onu gördüklerinde ondan kurtulmak için nasıl bir çaba içerisinde olacakları şu şekilde ifade edilmektedir:

“Rablerinin emirlerine uymayanlara gelince, eğer yeryüzünde olanların tümü ile bunun yanında bir misli daha kendilerinin olsa, (kurtulmak için) onu mutlaka feda ederler. İşte onlar var ya, hesabın en kötüsü onlardır. Varacakları yer de cehennemdir (me’vâhum Cehennem). O ne kötü yataktır!”⁴⁵⁷

Bu âyetler meşru bir korku olarak cehennem korkusunu inanmayanların zihnine işlemekle beraber, aynı zamanda onların zihinlerinde varolan ve cahiliyeden kalma ‘ölülerin dirilmeyeceği’ fikrini de çürütmüş oluyor. Nitekim Mekkelilerin çoğu, Kur'ân'ın kıyametle, hüküm günüyle ilgili sözleriyle alay etmişlerdi: ***"Çürüyüp toz olduktan sonra bu kemikleri kim diriltecek?"***⁴⁵⁸ Bu kısa cümle, onların bu fikre karşı davranışlarını özetlemektedir. Onlara göre insanlar asırlık kemikler haline geldikten sonra onların tekrar bedensel bir hayata kavuşacaklarını sanmak tam aptallıktır.⁴⁵⁹ Çoğu kez onlar Kur'ân'ın öğretisini “eski masallar”⁴⁶⁰ “boş, karışık rüyalar”⁴⁶¹ diye reddetmişlerdi. Şâyet böyle bir şey vuku bulsaydı bile onlar ***“açık bir sihirden başka bir şey değildir”***⁴⁶² derlerdi.

İnsanın dirilip kalkması fikrine karşı olan bu davranış, kökünü, münkirlerin düşüncelerinden alıyordu. Kur'ân buna sık sık işaret eder:

وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَمَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ

“Dediler ki: Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdır. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman helâk eder. Bu hususta onların hiçbir bilgisi de yoktur. Onlar sadece zanna göre hüküm veriyorlar.”⁴⁶³

Bazı müfessirler bu âyetten yola çıkarak onların âhiret hakkındaki düşüncelerinin olumsuz olduğu kanaatine varmışlardır. Nitekim Kurtûbî'ye göre,

⁴⁵⁷ Ra'd, 13/18.

⁴⁵⁸ Yasin, 36/78: وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ

⁴⁵⁹ İzutsu, Kur'an'da Allah ve İnsan, s. 84.

⁴⁶⁰ Ayetler için bkz. En'am, 6/25; Enfâl, 8/31; Nahl, 16/24; Muminûn, 23/83; Furkan, 25/5; Neml, 27/68; Ahkaf, 46/17; Kalem, 68/15; Mutaffifin, 83/13.

⁴⁶¹ Enbiya, 21/5.

⁴⁶² Maide, 5/110.

⁴⁶³ Casiye, 45/24.

“ölürüz ve diriliriz” buyruğu onların âhireti inkâr ettiklerini, öldükten sonra dirilişi yalanlayıp amellerin karşılığının görülmesini kabul etmediklerini göstermektedir⁴⁶⁴ demektedir

Lakin elimizdeki bilgiler bu bilgiyi destekler mahiyette olmadığını göstermektedir. Lakin bu âyet cahiliye insanların âhiret düşünceleri hakkında bazı bilgiler verse de onu genelleştirip cahiliye devrinde cehennem fikrinin hiç olmadığını söylemek hatalı olur. Çünkü hem Mekke’de yaşayan Hanif din mensupları hem de cahiliye araplarının ticaret vs. yollarla tanışık oldukları Hristiyan ve Yahudiler onlara bu konuda etkide bulunmuşlardır.

Kur’ân, cehennemi yedi kapısı olan⁴⁶⁵, çeşitli işkence mekânları bulunan⁴⁶⁶, duvarlarla çevrili⁴⁶⁷ ve bekçileri olan⁴⁶⁸ bir mekân olarak tasvir etmek suretiyle cehennemin azap türlerini konu edinmiştir. Yeryüzünde ilâhî iradeye başkaldıran ve erdemli bir hayat sürmeye yanaşmayan suçluların, işlemiş oldukları suçlara denk düşecek biçimde âhirette cehennemin farklı mekânlarında ve çeşitli azap şekilleriyle cezalandırılacaklarını söylemek mümkündür:

a. Kur’ân, insanları cehennemin değişik azap türleriyle korkutmaktadır. Bunların en başından gelen azap türü hiç şüphesiz ki ateştir.

Pek çok defa cehennemle birlikte zikredilen ateş⁴⁶⁹ kelimesi, insanların zihinlerinde, cehennem korkusu denilince ilk akla gelen şey konumundadır. Bu nedenle cehennemin azap türleri içinde ateş motifi insanı etkilemesi açısından en korkunç olanıdır.⁴⁷⁰

Kur’ân’da cehennemdeki azap türü olarak zikredilen “ateş”, cehennemin korkunçluğunu ve dehşetini anlatması bağlamında önemli bir unsurdur. Bu manada şu âyetler önem arz etmektedir: **“O kızgın bir ateştir”**⁴⁷¹. **“Onlar çılgın (alevli) ateşe**

⁴⁶⁴ Kurtûbî, *a.g.e.*, XI/241.

⁴⁶⁵ Hicr, 15/44.

⁴⁶⁶ Nisâ, 4/145; Furkân, 25/13.

⁴⁶⁷ Kehf, 18/29.

⁴⁶⁸ Zuhurf, 43/77; Müddessir, 74/30; Alak, 96/18.

⁴⁶⁹ Bu konudaki âyetler için bkz. Nisâ, 4/10; Lokmân, 31/21; Ahzab, 33/64; Kâria, 101/11; Hümeze, 104/5; Meâric, 70/15.

⁴⁷⁰ Cemal Ergun, *Kur’an’ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, Kahramanmaraş, 2006, s. 88.

⁴⁷¹ Kâria, 101/10-11.

gireceklerdir.”⁴⁷² “Yakıcı kavurucu ateşin ne olduğunu sen biliyor musun? O hem (bütün bedeni helak eder, hiçbir şey) bırakmaz, hem (eski hale getirip tekrar azap etmekten) vaz geçmez. İnsanın derisini kavurur.”⁴⁷³ “Hayır! Kuşkusuz o lezâ (kor halinde saf bir ateş)tir. Derileri kavurur, soyar”⁴⁷⁴. “O (cehennem ateşi) saray gibi kocaman kıvılcımlar saçar, her bir kıvılcım sanki birer sarı deve gibidir”⁴⁷⁵.

Şunu belirtmek gerekir ki cehennem azabı âhiret âlemindeki azap mekânlarının tamamının ismi olabileceği gibi o mekânın azabı en hafif olan bölümünün de adı olabileceği vurgulanmıştır.⁴⁷⁶

b. İnsanlarda cehennem korkusu oluşturacak âhiret azaplarından biri de kaynar sudur. Âyetlerde suçluların kaynar su ile cehennem arasında dolaşıp duracakları vurgulanmakta⁴⁷⁷ ve kaynar suya atılacakları belirtilmektedir:

*“Boyunlarında demir halkalar ve zincirler olduğu halde, kaynar suya sürüklenecekler, sonra da ateşte yakılacaklar”⁴⁷⁸ “(Amel defterleri sol tarafından verilenler) içlerine işleyen bir ateş ve kaynar su içindedirler”.*⁴⁷⁹

Kur’ân’da günahkârların başlarından aşağıya kaynar su dökülmek suretiyle de azap edilecekleri belirtilmiştir:

*“...Onların başından kaynar su dökülecektir. Bununla karınlarının içindeki (organlar) ve derileri eritilecektir”.*⁴⁸⁰ Başka bir âyette inkârcılar için cehennem azabının bir başka boyutu olan kaynar su bir ceza olarak zikredilmiştir: *“İnkâr ettiklerinden dolayı, onlar için kaynar sudan ibaret bir içecek ve elem verici bir azap vardır”.*⁴⁸¹

c. Günahkârların cehennemle korkutulduğu azap türlerinden bir diğeri, onlara bir ceza olarak irin içirilmesidir. Suçluların cehennemın kavurucu sıcaklığından ve

⁴⁷² Nisâ, 4/10; Ahzâb, 33/64.

⁴⁷³ Müddessir, 74/27-29.

⁴⁷⁴ Meâric, 70/15-16.

⁴⁷⁵ Murselât, 77/32-33.

⁴⁷⁶ Topaloğlu, a.g.e., s. 227.

⁴⁷⁷ Rahman, 55/44.

⁴⁷⁸ Mü’min, 40/ 71-72.

⁴⁷⁹ Vâkıa, 56/42.

⁴⁸⁰ Hac, 22/19-20.

⁴⁸¹ En’âm, 6/70; Yunus, 10/3.

şiddetli hararetinden susadıkları zaman onların bu ihtiyaçlarını gidermek için kendilerine su yerine irin verileceği Kur’ân’da şu şekilde zikretmektedir:

“İşte bu; kaynar su ve irindir. Onu tatsınlar. Buna benzer daha çeşit çeşit başka şeyler de vardır”⁴⁸² “Ancak (dünyada yaptıklarına) uygun karşılık olarak kaynar su ve irin tadarlar”⁴⁸³

d. Rablerine karşı isyan içinde yaşayanlar “zakkûm” denilen, İsfahanî’nin “Cehennemde iğrenç olan bir yiyecek” dediği veya “cehennem ehlinin yiyeceğine verilen bir isim”⁴⁸⁴ olarak bilinen bir azap çeşidiyle azaplandırılmakla korkutulmalarıdır:

“Şüphesiz zakkum ağacı, günahkârların yemeğidir. O karınlarında maden eriği gibi, suyun kaynaması gibi kaynar”⁴⁸⁵

e. Cehennemde günahkârların korkutulduğu bir diğer azap türü de cehennemliklerin üzerine sıcak ve kavurucu rüzgârın esmesidir. Cehennemdeki sıcak rüzgârın, “estiği zaman temas ettiği her şeyi zehir gibi etkileyip dokularına işleyen, yakıp kavuran samyeli” olduğu ifade edilmiştir.⁴⁸⁶

Kur’ânda cehennemliklere sıcak rüzgârla azap edileceği iki âyette bildirilmiştir.

“(Cennetlikler), Allah bize lutfetti de bizi (estiği zaman temas ettiği her şeyi zehir gibi etkileyip dokularına işleyen, yakıp kavuran samyeli) semûm azabından korudu, (derler)”⁴⁸⁷ “(Fî semûmin)Dokulara işleyen bir (samyeli) ateş ve kaynar su içinde”⁴⁸⁸

f. Kur’ân-ı Kerim’deki cehennemle korkutma unsurlarından biri de dumandır:

“Serin ve hoş olmayan kapkara bir dumandan gölge altındadırlar”⁴⁸⁹ “(İnkârcılara o gün şöyle denilir:) Sürekli yalanlayıp durduğunuz azaba doğru

⁴⁸² Sâd, 38/57-58.

⁴⁸³ Nebe, 78/24-26.

⁴⁸⁴ İbn Manzûr, *a.g.e.*, XII/268.

⁴⁸⁵ Duhân, 44/43-46.

⁴⁸⁶ Topaloğlu, *a.g.e.*, VII/227.

⁴⁸⁷ Tûr, 52/27.

⁴⁸⁸ Vâkıa, 56/42.

⁴⁸⁹ Vâkıa, 56/43-44

gidin. (Cehennem dumanından oluşan) üç kola ayrılmış (ama) ne gölgelendiren ne de alevden koruyan bir gölgeye gidin⁴⁹⁰

Cehennemlikler cehennemin sürekli sıkıntı ıstırap ve acı veren hararetinden korunmak için bir gölge arayacaklardır. Fakat onların orada bulacakları gölge, cehennemin kara dumanları olacaktır.⁴⁹¹

Bu azapların yanısıra demir, kamçı veya topuzlarla suçluların dövülmesi⁴⁹²; cehennemliklerin bir cisme bağlanıp ateşe atılarak cezalandırılması veya suçluların zincirlere vurularak cehenneme atılmak⁴⁹³ suretiyle azap edilmekle korkutulması da vardır.

Kur'ân-ı Kerim, yeryüzünde ilâhi iradeye boyun eğmeyip iyilik ile kötülük arasındaki süregelen mücadelede iyilikten yana tavır almayan insanların âhirette Cehennemle cezalandırılacaklarını bildirmektedir.⁴⁹⁴

Allah'ı, O'nun gönderdiği elçileri ve mesajları inkâr edip öldükten sonra dirilmeyi ve cennet-cehennemi alaycı bir tavırla hafife alıp kabul etmeyen insanlar tarih boyunca var olmuş ve yine var olmaya devam edeceklerdir. Bu kişilerin cehennemde ne tür bir azapla cezalandırılacaklarının haber verilmesi onları korkutmak ve günahlara karşı sakındırmak içindir. Kur'ân'ın buradaki ana amacı, hidâyette olmayanları cehennem tasvirleriyle korkutarak hidâyete davet; hidâyette olanları da inzar yoluyla hidâyette sabit bırakmaktır. Bu da cehennemden korkmak suretiyle isyandan kaçınmanın meşru bir korku olduğu anlamına gelmektedir. Bu manada En'am Suresinin 15. âyeti de böyle bir korkunun meşru bir korku olacağının en büyük delili olarak zikredilebilir:

“قُلْ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ” ***“De ki: "Eğer Rabbime isyan edersem, büyük bir günün azabından korkarım".***⁴⁹⁵

⁴⁹⁰ Murselat, 77/ 29–31.

⁴⁹¹ Semerkandî, a.g.e., V/453.

⁴⁹² Hac, 22/21.

⁴⁹³ Mümîn, 40/72.

⁴⁹⁴ Maide, 5/2.

⁴⁹⁵ En'am, 6/15.

2.2.1.3. Hidâyetten Ayrılma Korkusu

Hudâ/hidâyet, dilde reşâd, delâlet, beyan anlamındadır ve dalâletin zıddıdır.⁴⁹⁶ Dalâlet ise (el-‘udûl ani’t-tarîki’l-mustakîm) doğru yoldan sapmaktır.⁴⁹⁷

Hidâyet, hüdâ, hedy, hâdî, mühtedî ve ihtidâ gibi türevleriyle birlikte Kur’ân-ı Kerim’de en çok zikredilen kavramlardan biridir.

İsfahânî, hidâyeti, “özellikle ilahî emirlere muhatap olan insana ‘lütüfla, iyilik ve yumuşaklıkla’ Hakk’ın yolunu gösterme”⁴⁹⁸ şeklinde tarif eder. Bu tarif, Kur’ân’da İslâmı tebliğ metodunun açıklandığı **“Rabbînin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et ve (gerektiğinde) onlarla en güzel şekilde mücadele et!”**⁴⁹⁹ âyetinin muhtevasını çağrıştırmaktadır. Buna göre hidâyet, sadece “iletmek” anlamında nötr bir kelime değildir⁵⁰⁰; birkaç istisna dışında, müspet manada kullanılır ve bizatihi “doğru yol ve doğruluk” anlamına gelir.

Bu manada hidâyet Allah’ın dolaylı olarak insanlara doğru yolu göstermesidir. Onun yol göstermesi, iki şekilde tezahür etmektedir: Birisi, elçi ve kitapla yol gösterme;⁵⁰¹ diğeri⁵⁰² ise akla tesir ederek⁵⁰³ yol göstermedir.

Allah, iman edenlere,⁵⁰⁴ kendi yolunda çaba sarf edenlere,⁵⁰⁵ kendine yönelenlere⁵⁰⁶ yol göstereceğini belirtmekte; ancak zalimlere,⁵⁰⁷ kâfirlere,⁵⁰⁸ fasıklara,⁵⁰⁹ yalancı ve inkârcılara,⁵¹⁰ savurganlara,⁵¹¹ yol göstermediğini belirtmektedir.

⁴⁹⁶ İbn Manzûr, *a.g.e.*, XV/353.

⁴⁹⁷ İsfahânî, *a.g.e.*, s. 559.

⁴⁹⁸ İsfahânî, *a.g.e.*, s. 558.

⁴⁹⁹ Nahl, 16/125.

⁵⁰⁰ Osman Güner, “En Büyük Lütuf: Hidayet”, *Yeni Ümit Dergisi*, 15, İzmir, 2008, s. 9.

⁵⁰¹ Bu anlamı ihtiva eden ayetler için bkz. Tövbe, 9/33; Rum, 30/47; Fetih, 48/28; Hadid, 57/25-61.

⁵⁰² İşaret edilen mana için bkz. Kehf, 18/13; Ankebut, 33/4; Ankebut, 29/69; Teğabun, 64/11; Enam, 6/125; Zümer, 39/22.

⁵⁰³ Galip Tezcan, “Kelâmî Paradigmanın Güçlüğü: Mu’tezile ve Ehl-i Sünnet Kelamında Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarının Anlaşılması”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, Isparta, 2012, s. 269.

⁵⁰⁴ Nisa, 4/175; Teğabün, 64/11; Kehf, 18/13.

⁵⁰⁵ Ankebut, 29/69.

⁵⁰⁶ Ra’d, 13/27.

⁵⁰⁷ Bakara, 2/258; Âl-i İmran, 3/86; Maide, 5/51; Enam, 6/144; Tövbe, 9/19-109; Kasas, 28/50; Cuma, 62/5.

⁵⁰⁸ Bakara, 2/264; Maide, 5/67; Tövbe, 9/24; Nahl, 16/107.

⁵⁰⁹ Maide, 5/108; Tövbe, 9/24-80; Saff, 61/5; Münafikun, 63/6.

⁵¹⁰ Zümer, 39/3.

⁵¹¹ Mü’min, 40/28.

Kur'ân'ın genel muhtevâsı içinde hidâyet kavramı ele alındığında, bu kavramla ilgili eldeki bilgiler beraberinde kelamî bir tartışmayı da getirmiştir. Zira bu konuda gelen âyetlerden anlaşılan genel mana, 'hidâyetin ve dalâletin bizatihi Allah'ın kudretinde olduğu'⁵¹² şeklindedir: *فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ كَذَلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ*

"Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse göğsü çıktırırmış gibi kalbini iyice daraltır. Allah inanmayanların üstüne işte böyle murdarlık verir."⁵¹³

"Onların hidâyeti senin üzerine değildir. Ancak Allah dilediğini hidâyete erdirir"⁵¹⁴ âyetini değerlendiren Kadı Abdulcebbâr'a göre bu âyette Hz. Peygamber'in insanlara sevap veremeyeceği ve onlara cennet yolunu gösteremeyeceği ifade edilmektedir. Bunlar ancak Allah'a aittir. Ayrıca bu âyetten anlaşıldığına göre, Hz. Peygamber'e düşen şey, yalnızca davettir.⁵¹⁵

Dolayısıyla hidâyeti elde etme ve hidâyette sabit kalma 'tamamiyle meşfet-i ilahiyeye' kalmış oluyor. Bu durumda âyet bağlamında mesele ele alındığında hidâyetin Yaraticının elinde olması inancı, beraberinde hidâyetten ayrılma korkusunu da getiriyor.

Aynı şekilde **"Allah'ın saptırdığını hidâyete erdirmek mi istiyorsunuz. Allah'ın saptırdığı için yol bulamazsın"**⁵¹⁶ âyetindeki idlâl, ikab ve cehennem yoluna sevk etmek⁵¹⁷ şeklinde anlaşılmıştır. Nisa süresinin 169. âyeti kendi itikadî görüşlerini temellendirmek için kullanan Mutezile de aslında varolan bu hidâyetten

⁵¹² Bu konudaki Kelamî ekollerin görüşleri için bkz. es-Seyyid Şerif Ali b. Muhammed el-Curcânî, *et-Ta'rîfât*; Kâdî Abdulcebbâr, Ahmed el-Hemedânî, *Kitabu Fadli'l-İ'tizâl ve Tabakâtı'l-Mu'tezile ve Mubâyenetihim li Sâiri'l-Muhâlifîn*; Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*; el-Hasen b. Muhammed b. el-Hanefiyye, *Risâle fi'r-Red ala'l-Kaderiyye*, (Bidâyetü İlmi'l-Kelam fi'l-İslâm içinde), (Thk.: Josef Van Ess), el-Ma'hedu'l-Almâni li'l-Ebhâsi's-Şarkıyye fi Beyrût; el-Eş'arî, *Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa* (Risaletu Ehli's-Sağr), (Thk.: Muhammed Seyyid el-Celyend), Kahire.

⁵¹³ En'am, 6/125.

⁵¹⁴ Bakara, 2/272.

⁵¹⁵ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî (ö. 415/1025), *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (Thk.: Abdülkerîm Usmân), Kahire, 1384/1965, s. 136-137.

⁵¹⁶ Nisa, 4/88.

⁵¹⁷ Kadı Abdulcebbâr, *a.g.e.*, s. 196.

ayrılma ve hidâyeti bulamama korkularına yaklaşmaktadır. Nitekim âyet şu şekildedir: **“Allah onları ancak Cehennem yoluna hidâyet eder”**⁵¹⁸

Her ne kadar Allah Teâla’nın bir kulunda delâlet yaratması, o kulun, kendi arzusu ile sapıklık yolunu tutmuş olmasından kaynaklanıyorsa da -ki bu Ehl-i Sünnet’in görüşüdür- hidâyeti de delâleti de ancak Allah yaratır. Yani gönüllere imanı sevdiren sebepleri Allah yarattığı gibi, küfür tarafını tutturan sebepleri yaratan da O’dur. Kullarından istediğine hidâyet; istediğine delâlet verir.

Allah’tan başka insanları hidâyet ve bahtiyarlığa erİştirecek yahut delâlet ve hüsrana düşürecek hakiki bir fâil yoktur. Allah’ın hidâyet ettiğini kimse saptıramaz. Allah’ın saptırdığını kimse doğru yola getiremez.⁵¹⁹ Söz konusu kişinin âhiretini ilgilendiren bir mesele ise şüphesiz korkması da insanın temel bir reaksiyonu olarak ortaya çıkar.

Kur’ân’daki açık âyetler insanı tedirgin edecek seviyede hidâyet meselesi üzerinde düşünmeye sevk etmektedir: **“De ki: Hidâyet/doğru yola kılavuzluk; ancak Allah’ın hidâyetidir.”**⁵²⁰ **“Yolun doğrusunu göstermek Allah’a aittir. Yolun eğri olanı da vardır. Allah dileyseydi hepinizi hidâyete iletirdi.”**⁵²¹

Kaderi inkâr edenlere karşı görüş bildiren Halife Ömer b. Abdilaziz, onların cehaletleri nedeniyle **“dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin”**⁵²² âyetini hidâyet ve dalâlet konusunda kişiye bir meşîetin verildiği şeklinde yorumlar. Halbuki **“ancak alemlerin Rabbi Allah’ın dilediklerini dilersiniz”**⁵²³ âyetinde ifade edildiği üzere insanların ancak Allah’ın meşîeti ile dileyebildiklerini ve Allah’ın meşîeti olmasa kendi dilemeleri ile söz ve davranış bakımından hiçbir şeyi gerçekleştiremeyeceklerini öne sürmektedir. Çünkü Ömer b. Abdilaziz’e göre Allah, kendi yetkisinde olan bir şeyi kullara temlik etmez. Peygamberlerinden esirgediği bir şeyi de onlara tefvîz etmez. Nitekim Hz. Peygamber bütün insanların hidâyetini arzuladığı halde onlar arasından ancak Allah’ın hidâyet verdiklerini ihtidâ etmiştir.

⁵¹⁸ Nisa, 4/169.

⁵¹⁹ Kalkan, *Kavram Tefsiri*, Hidayet Mad.

⁵²⁰ En’âm, 6/71.

⁵²¹ Nahl, 16/9.

⁵²² Kehf, 18/29.

⁵²³ İnsan, 76/30; Tekvir, 81/29.

İblis de insanların bütününe saptırmak istediği halde onlar içinde yalnızca Allah'ın ilminde sapık (dâll) olanlar sapmıştır.⁵²⁴

Delâlette bulunanların hidâyet istemesi, hidâyetin meydana gelmesini istemek; hidâyette bulunanların hidâyet istemesi de sebat ve hidâyet mertebesinde yükselmeyi istemek anlamındadır. Fatıha süresindeki **'Bizi hidâyet üzere sabit kıl'**⁵²⁵ âyeti hidâyetten ayırma demektir. Şu âyette buna benzer dua ifadesi vardır: **"Ey Rabbımız, bizi hidâyete ulaştırdıktan sonra, kalplerimizi saptırma."**⁵²⁶ Nice âlim ve âbid vardır ki, onun kalbine küçük bir şüphe düşmüş, böylece de Hakk'tan sapmış, ayağı kaymış ve dosdoğru yoldan, müstakim dinden dönmüştür. Müslümanca bir hayat önemlidir fakat Müslümanca ölmek çok daha önemlidir.⁵²⁷

"Başka türlü değil, sadece Müslüman olarak ölmek"⁵²⁸ bu âyet de bireylerin hidâyeti bulduktan sonra, hidâyette kalma garantilerinin olmadığını vurgulamaktadır. Bu âyetlerden de anlaşılacağı gibi hidâyetten ayrılma korkusu, meşrû sayılabilecek bir korkudur.

2.2.1.4. Günaha Düşme Korkusu

Farsça bir kelime olan ve suç anlamına gelen "günah"ın etimolojisi, kutsala karşı işlenen hata, kusur ve aşırılıkları karşılayan dinî bir kavrama işaret eder. Günahın Arapça'da birçok karşılığı olmakla birlikte "zenb", "vızr", "hûb", "isyan", "hıyânet" ve "ism" kelimeleri Türkçe'deki günahla yakın anlamda⁵²⁹ kullanılmaktadır.

Rasûlullah (s.a.v.) de günahı, *"kalbini tırmalayan ve insanların muttali olmasından hoşlanmadığın şeydir"* şeklinde tarif etmiştir.⁵³⁰

Kur'ân literatüründe genel itibariyle günah kavramı değişik kelimelerle karşılanır:

⁵²⁴ Ebu Nuaym el-İsfahanî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Beyrût, ts. V/346.

⁵²⁵ Fatıha, 1/6.

⁵²⁶ Al-i İmran, 3/8.

⁵²⁷ Kalkan, Ahmet, *a.g.e.*, a.y.

⁵²⁸ Bakara, 2/132.

⁵²⁹ Adil Bebek, "Günah", *DİA*, İstanbul, 1996, XIV/282.

⁵³⁰ Müslim, Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb, 15; Tirmizî, Zühd, 52.

“Zenb”, kök itibariyle bazı canlıların kuyruğu, herhangi bir şeyde geri kalanlar ve düşkün olanlar, “vizr” kelimesi dağda bir sığınak ve yük anlamına gelirken⁵³¹ daha sonra günah anlamında kullanılmışlardır,⁵³² Kur’ân’da bir defa geçen “hûb” kelimesi günah,⁵³³ “isyan”, itaatten çıkmak ve itaat etmemek,⁵³⁴ “hıyânet” ahit ve emanetlere gereken hassasiyeti göstermemek;⁵³⁵ “ism” ise insanı hayır ve sevaptan alıkoyan, mani olan fiiller anlamlarında kullanılırken⁵³⁶ bütün bunlar daha sonra günaha isim olmuşlardır. Yine günah anlamında “seyyie”, “münker”, “fısk”, “şıkak”, “habis”, “şekavet”, “cürm” ve “rics” kelimeleri de kullanılmaktadır.⁵³⁷ Ayrıca ‘Eba’(kaçındı), ‘enkere’⁵³⁸ (inkar etti), ‘te’ammede’⁵³⁹ (kastetti), ‘kasa’⁵⁴⁰(kalbin katılaştı) , ‘râne’⁵⁴¹ (kalpleri şek ve şüphe içerisinde oldu) , ‘mera’⁵⁴² (tereddüt etti) ve ‘zebzebe’⁵⁴³ (bocaladı) kelimeleri de Kur’ân’da günah için kullanılan kavramlardır.

Konumuzu ilgilendiren boyutuyla konuyu işlemeden önce konunun Kelama ait yönü üzerinde durmak istiyoruz. Nitekim işleyeceğimiz âyetlerden de görülecektir ki mesele birazda Kelamî açıdan tefsire ihtiyaç duyacak mahiyettedir. Çünkü büyük küçük günah kavramı, kebire sahibinin affı, günahın küfür olup olmaması ve en nihâyetinde günahın imana zarar verip vermediği meseleleri hep bu açıdan tefsire ihtiyaç duymaktadır.

Bu yönüyle âyetlerden yola çıkan Kelam Bilginleri, bir kısım günahları büyük günah olarak değerlendirmişlerdir.⁵⁴⁴ Bu görüş şu âyetlerle delillendirilmiştir: **“وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشِ” “Onlar büyük günahlardan ve çirkin işlerden kaçınanlar, öfkelenedikleri zaman bağışlayanlardır”**⁵⁴⁵ ، **الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشِ**

⁵³¹ İsfahanî , *el-Mufredat*, s., 181.

⁵³² İsfahanî , *a.g.e.*, s., 521.

⁵³³ Nisâ, 4/2.

⁵³⁴ İsfahanî , *a.g.e.*, s., 337.

⁵³⁵ İsfahanî , *a.g.e.*, s., 163.

⁵³⁶ İsfahanî , *a.g.e.*, s., 10-11.

⁵³⁷ Yaşar Nuri Öztürk, *İslam’da Büyük Günahlar*, İstanbul, 1991, s. 22-50.

⁵³⁸ Yûsuf, 12/58; Nahl, 16/ 22.

⁵³⁹ Nisâ, 4/93; Mâide, 5/95; Yûsuf, 12/ 58.

⁵⁴⁰ Bakara, 2/74; Mâide, 5/ 13; En’am, 6/43; Hacc, 22/ 53; Zümer, 39/22; Hadîd, 57/16.

⁵⁴¹ Tevbe, 9/45, 110; Hadîd, 57/ 14.

⁵⁴² Bakara, 2/147; Âli İmrân, 3/60; Hûd, 11/17-109.

⁵⁴³ Nisâ, 4/143.

⁵⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, VI/50.

⁵⁴⁵ Şûrâ, 42/37.

إِلَّا اللَّعْمَ “Onlar ufak tefek kusurların dışında, büyük günahlardan ve çirkin işlerden uzak duran kimselerdir”⁵⁴⁶

Kelam âlimleri, mezkûr âyetlerde geçen “kebâir”⁵⁴⁷, “kebâira’l-ism”, “fahiş” (fevâhiş) ve “zünûb” kelimelerinin büyük günahlara⁵⁴⁸; “seyyie” (seyyiât), “lemem” gibi kelimelerin de küçük günahlara⁵⁴⁹ işaret ettiğini belirtmişlerdir.

Günahları kategorileştirmekle beraber Kelamî açıdan da açıklayan Ebû Hanîfe (ö.150/767) ’ye göre, en büyük günah küfürdür. Mesela harama bakmakla adam öldürme, günah bağlamında eşit değildir.⁵⁵⁰ Bir insan Allah ve Resulünü ve onlardan geleni kalp ile tasdik, dil ile ikrar ettikten sonra zina, hırsızlık, zulüm, içki gibi Allah’ın nehyettiklerini ve namaz kılmak, oruç tutmak, hacca gitmek, zekat vermek gibi Allah’ın emrettiklerini inkar etmediği; işlediği haramı helal saymadığı sürece hiç kimsenin küfrüne hükmedilmeyeceğini⁵⁵¹; böyle bir kişinin ancak günahkar bir mümin sayılacağını⁵⁵² belirtmiştir.

Günahkârın cezalandırılıp cezalandırılmayacağı konusunda ise Mâtürîdî, küfürde Allah’ın rahmetinden ümidi kesme olduğu için, kâfirin ebedî cehennemle azaplandırılacağını bildirmiştir. Diğer büyük ve küçük günahların hepsinde ise, kişinin Allah’ı tasdik etmesi ve Allah’tan affedilmeyi ummasıyla, onu iman dairesinden çıkarmadığına ve akibetinin ebedî cehennem olmadığına işaret etmiştir.⁵⁵³ Büyük günah işleyen bir kimse tevbe etmemiş, dünyevî bir ceza görmemiş, af ve mağfiret dileğinde bulunmamış ise onun cehennemde cezasını çektikten sonra cennete gidebileceğini de belirtmiştir.⁵⁵⁴ Çünkü Mâtürîdî küfür ve şirk dışındaki büyük günahlarda imanının sürdüğünü/devam ettiğini⁵⁵⁵ ifade etmiştir.

⁵⁴⁶ Necm, 53/32.

⁵⁴⁷ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır tefsirinde ‘kebair’ kelimesini "üzerine tehdit gerçekleşen veya haddi şerî cezayı gerektiren yahut açıkça yasaklanmış olan günahlar" şeklinde tarif etmiştir. Geniş açıklama için bkz. Yazır, *Tefsîr*, VII/29.

⁵⁴⁸ Beğavi, *Mealimu't-Tenzil*, I/419-420.

⁵⁴⁹ Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 468-469; Adil Bebek, *a.g.e.*, s. 90-100

⁵⁵⁰ Ebû Hanîfe, *İmam-ı Azam’ın Beş Eseri*, (Çev.: Mustafa Öz), İstanbul, 1981, s. 22; Bebek, *a.g.e.*, s. 165-167.

⁵⁵¹ Bu konudaki Kelamî mezhep görüşleri için bkz. Eş’arî, *el-Luma fi’r-red ala ehli’z-zeyğî ve’l-bid’a*, Kahire ts., Mâtürîdî, *Te’vilatu Ehli’s-Sunne*, Beyrût, 2004, IV/610-611; Mâtürîdî, *Kitabu’t-Tevhid*, (Çev.: Bekir Topaloğlu), Ankara, 2003, s.468; Razî, *el-Muhassal*, (Çev.: Hüseyin Atay), Ankara, 1978, s. 244.

⁵⁵² Ebû Hanîfe, *a.g.e.*, s. 16-17.

⁵⁵³ Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 432.

⁵⁵⁴ Bebek, *a.g.e.*, s. 104.

⁵⁵⁵ Mâtürîdî, *a.g.e.*, s. 432-433.

Fıtratı gereği insan, günah işledikten sonra bir suçluluk psikolojisi veya duygusuna kapılır. Bu durum, fıtratın, tabiatı gereği günahları kabul etmeme özelliğinden⁵⁵⁶ kaynaklanır. Bu durum da bireyi, ister istemez fitrî olarak günah işlemekten uzaklaştırır. Bilhassa günahkâr mü'min için en büyük ceza, Abdullah b. Mes'ûd (r.a.)'un da söylediği gibi, “dinî suçluluk duygusu”dur.⁵⁵⁷

Her cürüm, sahibini etkilediği ve ona zarar verdiği gibi çevresini de etkileyip zarar verebilir.⁵⁵⁸

İşte günahın (haram) kılınmasının arka planında yatan en önemli nedenlerden biri bu sayılmaktadır. Zira Kur'ân günah olan fiilleri sayarken aynı zamanda onların insan üzerindeki etkilerine ve insanı sürükledikleri karanlıklara da dikkat çeker. Âyetlerde anlatılan bu ıstıraplı ruhsal durum insanı günaha düşmeye karşı korkutmaktadır.

Nitekim Kur'ân'da **“şâhitliği gizlemeyin, zira onu gizleyenin kalbi günahkârdır”**⁵⁵⁹ buyrularak günah kalbe isnat edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) de, konuya dair Kur'ân-ı Kerim'e de atıfta bulunarak, *“Kul, bir hata işlediği zaman kalbine siyah bir nokta vurulur. Şâyet el çeker, mağfiret diler ve tövbe ederse kalbi cilalanır. Eğer (bunu yapmayarak) günaha tekrar döner (günah işlemeye devam eder)se, siyah nokta daha da artırılır ve neticede bütün kalbini istila eder. İşte Allah'ın, “Gerçek şu ki onların kazanmış oldukları günahlar, kalplerini örtmüştür”*⁵⁶⁰ diye belirttiği örtü budur”⁵⁶¹ buyurarak günahın temelde korkunç sonuçları olan bir hadise olduğuna işaret etmiştir.

Yüce Allah'ın hudutları çiğnendikçe ve emirleri ihmal edilip tavsiyeleri kulak ardı edildikçe kalp, kötülüklerin kaynağı nefis-i emmâre, şeytan ve ölümsüz bir dünya hayatı içgüdüğü tarafından kuşatılır ve gittikçe huşuu azalır.

Dinen veya ahlâken günah sayılan fiillerin işlenmesi, beraberinde insan psikolojisi üzerinde olumsuz ruhsal etkiler yaratırken, öbür yandan da insanın

⁵⁵⁶ Abdullah Ünalın, “Hadislerde Günahın Psiko-Sosyal Boyutu”, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, İstanbul, 2012, s. 88.

⁵⁵⁷ Tirmizî, Tefsir, 38-Kıyâme, 75/49.

⁵⁵⁸ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, İstanbul, 1993, s. 35; T. Cliford Morgan, *Psikolojiye Giriş*, (Çev.: Komisyon), Ankara, 1980, s.6.

⁵⁵⁹ Bakara, 2/283.

⁵⁶⁰ Mutaaffin, 83/14.

⁵⁶¹ Tirmizî, Tefsir, 74/3654.

Rabbiyle aralarındaki sevgi bağına da zarar verir. Bu manada Kur’ân, **“iyiniz, içiniz; fakat israf etmeyiniz; çünkü Allah israf edenleri sevmez”**⁵⁶² diyerek insanın bu sevgisizlik nedeniyle dünya ve âhirette zarar görebileceğine dikkat çeker.

Günaha düşme korkusunun bir diğer sebebi olarak, günahın aile bünyesine verebileceği zarar sayılabilir. Nitekim bir aile reisi olarak Lokman (a.s.)’ın çocuklarına hitaben **“hani Lokmân, oğluna öğüt vererek şöyle demişti: “Yavrum! Allah’a ortak koşma! Çünkü ortak koşmak elbette büyük bir zulümdür.”** Lokmân (a.s), öğütlerine şöyle devam ediyor: **“Yavrum! Şüphesiz yapılan iş bir hardal tanesi ağırlığında olsa ve bir kayanın içinde yahut göklerde ya da yerin içinde bile olsa, Allah onu çıkarır getirir. Çünkü Allah, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olundur. Yavrum! Namazı dosdoğru kıl. İyiliği emret. Kötülükten alıkoy. Başına gelen musibetlere karşı sabırlı ol. Çünkü bunlar kesin olarak emredilmiş işlerdendir. Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allah, hiçbir kibirlenen, övüneni sevmez. Yürüyüşünde tabî ol. Sesini alçalt. Çünkü seslerin en çirkin, şüphesiz eşeklerin sesidir!”**⁵⁶³ Bu âyet, belli başlı zarar veren günahları Hz. Lokman’ın dili üzerinde zikrederek, günahların başka bir korkunç boyutuna dikkat çeker.

Etkileri ve zararları açısından bireysel olarak nitelendirilebilecek günah yoktur. Her günah, fiziksel ve ruhsal açıdan sahibini de etkiler. Dolayısıyla Kur’ân’da insanın günah işlemek suretiyle kendi nefsinin tehlikeye atmaması istenmektedir:

“وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ”

“Allah yolunda harcayın. Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. Yaptığınızı güzel yapın; Allah güzel yapanları sever.”⁵⁶⁴

İslâm’da günah işlemekten doğan ceza şahsi olsa bile, gayr-i meşru bir fiil ve harekette bulunanlar, bununla yetinmeyerek başkalarını da etkilemişlerse başkalarının günah işlemelerine sebep oldukları için onların da vebalini taşırlar.⁵⁶⁵ Hem şahsi planda hem de toplumsal planda zararı bu şekilde ifade edilen günah

⁵⁶² A’râf, 7/31.

⁵⁶³ Lokman, 31/16-19.

⁵⁶⁴ Bakara, 2/195.

⁵⁶⁵ Nahl, 16/24-25.

Mü'minin çekinmesi gereken önemli bir fiil olarak açıklanmıştır. Dolayısıyla günaha düşme korkusu, meşru ve dini bir tavır olarak algılanabilecek bir unsurdur.

2.2.1.5. Dünyevileşme Korkusu

Allah'ı ve âhireti unutarak dine karşı kayıtsızlaşma, ahlakî ve dinî değerlere yabancılaşma anlamını taşıyan dünyevileşme⁵⁶⁶, Müslüman fert ve toplumları çok yakından ilgilendiren varoluşsal bir problem; dini düşünce, uygulama, inanç ve kuralların kişisel ve toplumsal anlam ve önemini yitirme süreci olarak tanımlanabilir.

Sosyoloji ilmi açısından bu şekilde tanımlanabilecek olan dünyevileşme kavramı, İslâmî ilimler yönüyle, “sosyal, kültürel, ekonomik ve benzeri etkenlerle, insanların, hayatı sadece dünya ile, gerçeği ise algılanan, görülen, tecrübe edilenle sınırlaması, varlığı tek boyutlu algılaması, kendilerini Allah'tan bağımsız (müstağni) görerek kendi öz benliğine yabancılaşması ve gaflete düşmesidir”⁵⁶⁷ şeklinde ele alınabilir.

İslâm âleminde daha çok dünyevileşme olarak tabir edilen ‘dünyevî meyil’, Batı literatüründe sekülerizm olarak tanımlanmıştır. Bu kavramın kökü eski çağlara dayandırılan ve bir kavram olarak kullanılması rönesans, reform ve aydınlanma dönemine kadar uzandığı belirtilmiştir.⁵⁶⁸ Fakat kavramın sosyal bilimler literatüründe günümüzdeki anlamıyla kullanıma girmesi yeni kabul edilmektedir.

Tarihi süreç içinde anlamsal değişime uğrayan dünyevileşme/sekülerizm, her devirde devrin konjonktürüne göre anlam yüklenmesine uğramıştır. Ama buna rağmen her devirdeki ortak anlam paydası “dünyanın kutsallıktan arındırılması”⁵⁶⁹ olarak kalmıştır.

⁵⁶⁶ Ahmet Cevizci, “Dünyevileşme”, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, 2000.

⁵⁶⁷ Mehmet Sait Reçber, “Realizm, Din ve Dünyevileşme”, *İslâmiyât*, III, İstanbul, 2003, s. 21; Ali Bayer, *Sosyolojik Perspektiften Sekülerleşme Ve Din İlişkisine Yeniden Bakış*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2006, s. 21.

⁵⁶⁸ Sekülerleşmenin başlangıcı olarak antik Yunan medeniyeti ve Roma Hukukuna dayandıran bir yaklaşım olsa da sekülerleşmeyi esas olarak Rönesans ve Reform hareketlerine dayandırmak kavramın tarihi gelişimi ve ifade ettiği anlam açısından daha uygun olacaktır. Rönesans dünya tarihi açısından önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmektedir. Sanatta, bilimde, felsefede tabiata yönelme eğilimi sonucunda, gerek konu, gerekse metot olarak Tanrısal ve ilahi olandan tabii olana doğru yönelim insanla doğayı karşı karşıya getirmiş, bir anlamda Tanrısal güçleri devre dışı bırakmıştır. Rönesans'ın başlangıcında bulanık, belirsiz, müphem olan sekülerleşme, Rönesans'ın bitiminde oldukça net ve berrak bir şekil almaya başlamıştır. Başlangıçta içgüdüsel bir hareketi andıran sekülerleşme, sonraları bilinçli bir harekete dönüşmüştür. Daha geniş bilgi için bkz. Durmuş Hocaoğlu, “Batı Tarzı Dünyevileşme: Laiklik ve Sekülerlik”, *Türkiye Günlüğü*, Mayıs-Haziran, s. 28.

⁵⁶⁹ Hamilton, *a.g.e.*, s. 124.

Dünya, insanların hangisinin daha güzel ve ahlakî amellerde bulunacağını ortaya çıkarmak için yaratılmıştır.⁵⁷⁰ Başka bir deyişle, dünya insan için, emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker ile islah etmesi gereken bir vazife zeminidir.⁵⁷¹ Kısaca dünya, nebevî ifadeyle, âhiretin tarlasıdır.⁵⁷² Bu dünyanın müsbet boyutudur. Menfi boyutuyla dünya hayatı ise, Allah'ı anmaktan ve yaratılış gayesinden uzaklaştıran ve alıkoyan bir oyun ve eğlence, aldatici gelip geçici fani bir metâ, insanları büyüklenmeye, dolayısıyla da özüne yabancılaşmaya⁵⁷³ ve imtihanı kaybetmeye götüren bir yaşam biçimi ve süreci olarak nitelenmektedir.

Dünya hayatına sarılma ufksuzluğu ve kişilik kaybının varlığına işaret edilmektedir: ***“Ey iman edenler! Size ne oldu ki ‘Allah yolunda seferber olunuz’ emri verilince bulunduğunuz yere yığılıp, çakılıp kaldınız? Yoksa âhiretten vazgeçip dünya hayatına mı razı oldunuz? Ama iyi bilin ki dünya hayatının zevki âhiret hayatının yanında pek az bir şeydir”***⁵⁷⁴

Bu âyet-i kerîme, tarihsel olarak, Tebuk seferi için seferberlik ilan edildiğinde insanların sıcak yaz gününde, meyvelerin olgunlaştığı, insanların rehavete daldığı bir zamanda Bizans gibi bir güce karşı orduya çağrıldıklarında bazı inananların dünyanın cazibesine kapılarak işi ağırdan almaları, tembellik ve uyuşukluk göstermeleriyle ilgili nâzil olmuştur.⁵⁷⁵ Bu âyet aynı zamanda insanı dünya metâı noktasında bir uyarı gibidir. Çünkü dünyaya meyil insanları en yüce vazife olan cihaddan geri bırakabilme gibi bir güce sahiptir.

Kur’ân’da dünyevileşmeye karşı insanı sakındıran özlü anlatımlardan birisi de ilahî hakikatler hakkında bilgisi olduğu halde, bu bilgiye göre amel etmeyen, zihinsel ve ruhsal olarak dünyevileşmiş ilim ehlinin⁵⁷⁶ anlatıldığı şu âyet-i kerimedir: ***“Onlara, kendisine âyetlerimiz hakkında ilim nasip ettiğimiz kimsenin de kıssasını anlat: Evet o adam bu ilme rağmen o âyetlerimizden sıyrıldı, şeytan da onu peşine***

⁵⁷⁰ Mülk, 67/2.

⁵⁷¹ Hûd, 11/61; Mülk, 67/2; Bakara, 2/143; Âli İmran, 3/104; Enbiyâ, 2/105.

⁵⁷² Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî (ö. 1162/1749), *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs amme işteharâ mine'l-Ehâdisi ala elsineti'n-Nâs*, Beyrût 1997, 1/364.

⁵⁷³ Muhammed, 47/36; Hadid, 57/20; Ankebut, 29/64; Nisa, 4/36; Münafikun, 63/9; Ali İmran, 3/185. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Ali Bulaç, *Kutsala, Tarihe ve Hayata Dönüş*, İstanbul, 1995, s. 48.

⁵⁷⁴ Tevbe, 9/38.

⁵⁷⁵ Razî, a.g.e., XVI/47; Yazır, a.g.e., IV/343.

⁵⁷⁶ Mehmet Güler, “Dünyanın Başına Gelen Derin Sapkınlık: Dünyevileşme”, *İslâmiyât*, III, İstanbul, 2006, s.45.

taktı, derken azgınlardan biri olup çıktı. Eğer dileydik, onu o âyetler sayesinde yüksek bir mevkiye çıkarırdık, lakin o yere saplandı ve hevâsının esiri oldu. Onun hali tıpkı köpeğin durumuna benzer. Üzerine varsan da dilini sarkıtıp solur; kendi haline bıraksan da yine dilini sarkıtıp solur. İşte bu âyetlerimizi yalanlayanların misalidir. Bu kıssayı anlat belki düşünüp ibret alırlar”⁵⁷⁷

Bu âyette karakteri anlatılan ilim verildikten sonra dünyevileşmiş kişi (Bel’am b. Bâûrâ veya Ümeyye b. Ebî’s-Salt) prototipi penceresinden ilahî nitelikli bilgiden uzaklaşarak, şeytanın kurulu dünyasında yeryüzü saltanatına, maddeye râm olmuş modern zihniyeti, sekülerleşmiş insan tipolojisini müşahade edebiliriz.

Bu tip prototipi verilen kişilerin bu dünya meyilleri ihtiyaç ve zarureten ötürü değil, nefsinin kötü huyundan ve hırsından dolayı hep çirkin işleri yapar.⁵⁷⁸

Nitekim başka bir âyette Allah, kulların bu dünyaya olan meyillerini ve dünyevileşme yolundaki kaymalarını⁵⁷⁹ anlatarak onları çetin bir azaba karşı uyarmaktadır: **“(Kazandıkları) pek az bir menfaattir. Halbuki onlar için elem verici bir azap vardır.”**⁵⁸⁰

İslâm, âhiret hayatını ihmal eden, uhrevî gerçeklere gözlerini yuman ve hayatı sadece ölüm öncesiyle sınırlayan bir hayat anlayışını onaylamadığı, hatta bu anlayışa şiddetle karşı çıktığını değişik âyetlerde beyan etmekte insanları sûî akîbete karşı uyarmaktadır: **“Bilin ki dünya hayatı ancak bir oyun, eğlence, bir süs, aranızda bir övünme ve daha çok mal ve evlât sahibi olma isteğinden ibarettir. Tıpkı bir yağmur gibidir ki, bitirdiği ziraatçıların hoşuna gider. Sonra kurur da sen onun sapsarı olduğunu görürsün; sonra da çer çöp olur. Âhirette ise çetin bir azap vardır...”**⁵⁸¹

Dinin yasakladığı dünyevileşme ve dünya metâna olan meylin helal sınırları içinde olması gerektiğini emreden Allah Teâla, bu sınırların dışına çıkmanın korkuyu sonuç verecek bir amel olduğunu haber vermektedir:

⁵⁷⁷ A’raf, 7/175-176.

⁵⁷⁸ Abdülhakk İbn Atiyye, *el-Muharrarü’l-Vecîz*, Dûhâ, 1984, VI/146; M. Hüseyin Tabatabâî, *el-Mizân fî Tefsiri’l-Kur’an*, Beyrût, 1995, VIII/338; Seyyid Kutub, *a.g.e.*, III/397.

⁵⁷⁹ Sadık Kılıç, *Fıtratın Dirilişi*, İstanbul, 1991, s.81.

⁵⁸⁰ Nahl, 16/117.

⁵⁸¹ Hadid, 57/20.

*“Hem size hem de yolculara fayda olmak üzere (faydalanmanız için) deniz avı yapmak ve onu yemek size helâl kılındı. İhramlı olduğunuz müddetçe kara avı size haram kılındı. Huzuruna toplanacağınız Allah'tan korkun.”*⁵⁸²

Aynı konuda başka bir âyet de şöyledir: *“Şu halde, kendisine güzel bir vaadde bulunduğumuz kimse -ki ona mutlaka kavuşacaktır-, (sırf) dünya hayatının geçici menfaat ve zevkini yaşattığımız, sonra kıyamet gününde (azap için) huzurumuza getirilenler arasında bulunan kimse gibi midir?”*⁵⁸³

Bu âyetler ışığında meseleye yaklaşıldığında, dünyevileşmenin başlı başına insanı azaba götüren, dolayısıyla ‘meşru havf’ muvacehesinde korkulması gerekli bir sebep olduğu müşahede edilmektedir.

2.2.1.6. Amelinin Boşa Gitmesinden Korkma

Amel, niyete ve iradeye bağlı olarak yapılan bilinçli fiil anlamında kullanılmıştır.⁵⁸⁴ *Amel* sözcüğünün sıfatı olan "salih" kelimesinin kökü ise, "s-l-h"dır. "Salah" sözlükte; iyi olmak, iyi hal üzere bulunmak, durumu düzeltmek, uygun olmak, fesadın yok olması ve doğruluk demektir. "salih amel" ise, iyi, doğru, düzgün⁵⁸⁵, yararlı ve hayırlı amel anlamındadır.

Allah (c.c.), insanı boş yere yaratmadığı gibi,⁵⁸⁶ insanı başıboş bırakmamış,⁵⁸⁷ onu ibadetle yükümlü kılmış,⁵⁸⁸ İnsanın bu yükümlülükten başarılı olabilmesi için de iman edip salih ameller işlemesini⁵⁸⁹ emretmiştir.

Yüce Allah, Kur’ân'da yetmiş iki âyette “iman” ile “salih amel”i birlikte zikretmiş, cennet ve nimetlerini iman edip salih amel işleyenlere vadetmiştir. Onlar, zerre kadar haksızlığa uğramayacaklar⁵⁹⁰ ve mükafaatları eksiksiz olarak verilecektir.⁵⁹¹ İman edip salih ameller işleyenler; nimetler içinde, adn,⁵⁹² firdevs⁵⁹³

⁵⁸² Maide, 5/96.

⁵⁸³ Kasas, 28/61.

⁵⁸⁴ İsfahanî, *Müfradat*, s. 348; İbn Manzûr, *a.g.e.*, XI/475; Asım Efendi, *a.g.e.*, III/458.

⁵⁸⁵ Zemahşerî, *Esasü'l-Belağa*, II/25; İbn Manzûr, *a.g.e.*, II/516-517; Asım Efendi, *a.g.e.*, I/921.

⁵⁸⁶ Mü'minun, 23/115.

⁵⁸⁷ Kıyame, 75/36.

⁵⁸⁸ Zariyat, 51/56.

⁵⁸⁹ Asr, 103/3.

⁵⁹⁰ Nisa, 4/124.

⁵⁹¹ Ali İmran, 3/57.

⁵⁹² Kehf, 8/30.

⁵⁹³ Kehf, 8/ 107.

ve me'va⁵⁹⁴ cennetlerinde olacaklar, altın bileziklerle bezenecekler, ince ve kalın yeşil ipek elbiseler giyeceklerdir. Koltuklar üzerine yaslanacaklar⁵⁹⁵ ve cennet bahçelerinde,⁵⁹⁶ eşsiz gölgelerde ve güzel nimetler içerisinde⁵⁹⁷ neşeleneceklerdir. Onlar için temiz eşler,⁵⁹⁸ bitmez tükenmez mükâfat,⁵⁹⁹ yüksek dereceler⁶⁰⁰ ve Rab'leri katında diledikleri herşey⁶⁰¹ vardır. Sabah akşam rızıkları hazırdır.⁶⁰² Onlara korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir.⁶⁰³ Mutluluk ve en güzel gelecek onlarındır.⁶⁰⁴ Allah, onları rahmetine dahil edecek⁶⁰⁵ ve onlardan razı olacaktır.⁶⁰⁶

Salih amel sahiplerini âyetlerde belirtildiği şekilde mükâfatlandıracağını belirten Allah Teâla, bu durumun korunması için kullarını salih amellerini zayıf etmemeye davet etmiştir.

Kur'ân, hangi fiillerin insanın amelini batıl kıldığını haber vererek insanı bu fiillerden sakındırmaktadır. Buna karşın insanın da 'amelinin boşa gitmesinden korkarak' davranması gerektirmektedir:

“Sana haram ayı, yani onda savaşmayı soruyorlar. De ki: O ayda savaşmak büyük bir günahdır. (İnsanları) Allah yolundan çevirmek, Allah'ı inkâr etmek, Mescid-i Haram'ın ziyaretine mâni olmak ve halkını oradan çıkarmak ise Allah katında daha büyük günahdır. Fitne de adam öldürmekten daha büyük bir günahdır. Onlar eğer güçleri yeterse, sizi dininizden döndürünceye kadar size karşı savaşa devam ederler. Sizden kim, dininden döner ve kâfir olarak ölürse, onların yaptıkları işler dünyada da âhirette de boşa gider. Onlar Cehennemliktirler ve orada devamlı kalırlar.”⁶⁰⁷

⁵⁹⁴ Secde, 32/19.

⁵⁹⁵ Kehf, 18/3 1.

⁵⁹⁶ Rum, 30/15.

⁵⁹⁷ Nisa, 4/57.

⁵⁹⁸ Ahzab, 33/31.

⁵⁹⁹ Bakara, 2/25.

⁶⁰⁰ Taha, 20/75.

⁶⁰¹ Şura, 42/22.

⁶⁰² Taha, 20/62.

⁶⁰³ Bakara, 2/277.

⁶⁰⁴ Ra'd, 13/29.

⁶⁰⁵ Casiye, 45/30.

⁶⁰⁶ Beyyine, 98/8.

⁶⁰⁷ Bakara, 2/217.

Âl-i İmran Sûresinde ameli boşa giden insanların hiçbir yardımcılarının olmayacağını belirten 22. âyet, kendisinden bir önceki âyette vasıfları zikredilen insanların sonlarının azab olacağını belirtmektedir:

“İşte bunlar dünyada da âhirette de çabaları boşa giden kimselerdir. Onların hiçbir yardımcısı da yoktur.”⁶⁰⁸

“Allah'ın âyetlerini inkâr edenler, haksız yere peygamberlerin canlarına kıyanlar ve adaleti emreden insanları öldürenler (yok mu), onlara acı bir azabı haber ver!”⁶⁰⁹

Bu âyette net bir şekilde beyan edilmiştir ki amel heba olunca/hiç işlenmemiş hükmüne girince, kişilerin sonu, hiç amel etmeyenlerin sonuyla aynı olmaktadır. Bundan dolayı da Allah insanları amelleri boşa götürecek fiillere karşı ebedî bir azapla korkutmaktadır:

“Allah'a ortak koşanlar, kendi kâfirliklerine bizzat kendileri şahitlik ederken, Allah'ın mescitlerini imar etmeye layık değildirler. Onların bütün işleri boşa gitmiştir. Ve onlar ateşte ebedî kalacaklardır.”⁶¹⁰

⁶⁰⁸ Ali İmran, 3/22.

⁶⁰⁹ Ali İmran, 3/21.

⁶¹⁰ Tevbe, 9/17.

2.2.2. MEŞRU OLMAYAN HAVF

2.2.2.1. Allah Dışında Bir Varlıktan Korkma

İrade ve mantıkla kontrol altına alınamayan, insanın içini daraltan bir yakın tehdit hissi olarak açıklanabilen korku⁶¹¹ genel tanımlamalara göre insanın ezelî ve temel duygusudur.⁶¹² ‘Allah korkusu’ kavramının karşılığı, ince anlam farklarıyla *havfullah* ve *haşyetullah*⁶¹³ kelimeleri olarak zikredilebilir.

Kur’ân’daki kullanımlarına bakıldığında Allah dışında bir varlıktan korkma anlamındaki, “خشي” kelimesi, genel anlamda ‘Allah korkusunun’ bahsedildiği yerlerde lafzetullahla beraber kullanılmaktadır:

“Allah sözün en güzelini bir kitap halinde indirmiştir... “الَّذِينَ يَخْشَوْنَ...”o Rablerinden çekinenlerin (yahşevne) tüylerini diken diken eder, bir müddet sonra da kalpleri Allah’ı hatırlayarak yumuşar. Bu Allah’ın delaletidir, O onunla her kimi isterse ona delalet eder”⁶¹⁴

“لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْنَاهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْيَةِ اللَّهِ.”

“(Ey Muhammed) Şâyet Biz bu Kur’ân’ı bir dağa indirseydik, onun çöktüğünü, Allah korkusu ile (haşye) bölünüp parça parça olduğunu görürdün.”⁶¹⁵

Kur’ân Arapça’sı açısından, “haşye” fiili hemen hiç istisnasız olarak Allah karşısında kullanılır. Ancak bazen, sözkonusu korkunun yanlış yöne gittiği görülür. O zaman fiilin tümleci Allah değil insandır. Aşağıdaki parça özel bir ilgi konusudur, zira kendisinden huşu duyulması gerekenin insan değil Allah olduğunu açıkça vurgulamaktadır.⁶¹⁶ Atıf, Hz. Peygamber’in Hz. Zeyneb ile evlenişi vesilesiyledir:

“...وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ...” “Hani hem Allah’ın nimet ve ihsanına, hem de senin iyiliğine nail olmuş olup da hanımını boşamaya karar vermiş olarak sana danışmaya gelmiş olan kişiye sen: "Eşini yanında tut, Allah’tan kork!" demiştin.

⁶¹¹ Mustafa Koç, “Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açıdan Psikolojik Bir Değerlendirme”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III-2, Haziran, Sakarya, 2002, s.49.

⁶¹² Yaşar Nuri Öztürk, *Kur’an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, İstanbul, 1995, s. 321.

⁶¹³ İbn Manzûr, *a.g.e.*, II/1290; ez-Zebîdî, *a.g.e.*, XI/1288-289; Halil Cur, *Larûs*, Paris 1973, s. 477; Abdullah Bustânî, *el-Bustân*, Beyrût, 1992, s. 89.

⁶¹⁴ Zümer, 39/23.

⁶¹⁵ Haşr, 59/21.

⁶¹⁶ İzutsu, *Kur’an’da Dînî ve ahlakî Kavramlar*, s. 260-261.

Allah'ın açığa çıkaracağı bir durumu içinde saklamıştın, çünkü insanlardan çekinmiştin. Halbuki asıl Allah'tan çekinmen gerekirdi...⁶¹⁷

Başka bir âyette “haşiye” sözcüğünün dindışı⁶¹⁸ bir konumda kullanıldığı görülmektedir. Bu durumda korkunun sebebi, Firavun ve askerleri, daha doğrusu, Firavun ve askerleri tarafından ele geçirilme korkusudur:

“Musa'ya şunu vahyettik: “Kullarımla (mü'minler- Mısır'daki İsrailîliler) gece vakti yola çık ve onlar için denizi yanıp kuru bir yol aç. Yakalanmaktan endişe etme (havftan tehaf), korkuya da kapılma (tehşa).”⁶¹⁹

Kur'ân'da Allah dışında bir varlıktan korkmanın uygun olmadığı bazen açık bir âyet bazen de zımnen anlatılmıştır. Allah dışında bir varlıktan korkmanın açıkça menedildiği bir âyet de bakara suresinde geçmektedir:

“Sizin yanınızda bulunan Tevrat'ı tasdik etmek üzere indirdiğim Kur'ân'a iman edin, onu inkâr edenlerin başını siz çekmeyin. Âyetlerimi az bir fiyatla, yani dünya menfaati karşılığında satmayın. Asıl Bana karşı gelmekten sakının.”⁶²⁰

Âyet, bu insanların Allah'ın kanununu bırakıp reddetmelerine neden olan dünyevî kazançlarına⁶²¹ işaret eder. Allah Teâla da onları bu dünyevî korkulardan uzaklaştırarak gerçek korkulması gereken varlığa yönlendirmektedir.⁶²²

Burada bir nevi onlara şöyle denmektedir. Sizin atalarınızdan daha önce geçenlerin başına gelen her türlü felâketi ve ters yüz olmayı sizin üzerinizden kaldırayım. Böylece siz, sizi geçici dünya malıyla korkutan şeylerden korununuz.

Şu âyette Kur'ân, zımnî bir şekilde insanları Allah dışındaki bir korkuya karşı uyarmakta ve Allah'ın kudretinin ‘korkulan şeyi dahi kapsadığı’ anlatılmaktadır: ***“Yahut (onların durumu), gökten sağanak halinde boşanan, içinde yoğun karanlıklar, gürültü ve şimşek bulunan yağmur(a tutulmuş kimselerin durumu)***

⁶¹⁷ Ahzab, 33/37.

⁶¹⁸ İbn Kesir, a.g.e., III/453; İzutsu, a.g.e., s. 263.

⁶¹⁹ Taha, 20/77.

⁶²⁰ Bakara, 2/41.

⁶²¹ Mevdûdî, a.g.e., I/267.

⁶²² İbn Kesir, a.g.e., III/453.

gibidir. O münafıklar yıldırımlardan gelecek ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkırlar. Hâlbuki Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır.⁶²³

Başka bir âyette Kur’ân kendisinden korkulan diğer varlıkların ancak delalete sapmış insanları korkutabileceğine hüküm vermekte ve bu gayr-ı meşru korkunun sahibine bir yarar sağlamadığını belirtmektedir: ***“Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size cimriliği telkin eder. Allah ise size katından bir mağfiret ve bir lütuf va’deder. Allah her şeyi ihata eden ve herşeyi bilendir.***⁶²⁴

Allah korkusunun bütün korkuların üzerinde olduğunu belirten âyetler, kişileri hem dünya, hem âhîret hayatı yönüyle Allah’ın istediği çizgiye çekmek ve nimetlerini hatırlatmak içindir:

“Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetlerimi hatırlayın, bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki, ben de size vâdettiklerimi vereyim. Yalnızca benden korkun.⁶²⁵

“(Ey Resûlüm!) Nereden yola çıkarsan çık (namazda) yüzünü Mescid-i Haram'a doğru çevir. Nerede olursanız olunuz, yüzünüzü o yana çevirin ki, aralarından haksızlık edenler (kuru inatçılar) müstesna, insanların aleyhinizde (kullanabilecekleri) bir delili bulunmasın. Sakın onlardan korkmayın! Yalnız benden korkun. Böylece size olan nimetimi tamamlayayım da doğru yolu bulasınız.⁶²⁶

2.2.2.2. Şeytandan Korkma

Arapça’daki iki farklı fiilden türemiş bir isim olduğu ileri sürülen “şeytan” kelimesi, birinci görüşe göre “ش-طن” kelimesinden türeyip bağlamak, bitiştirmek, zapt etmek, mani olmak, muhalefet ederek uzaklaştırmak, haktan uzak olmak, derin kuyu, susuzluk, azgın ve kötü kişi, son derece zehirli bir ot ve rahmetten uzak anlamlarına gelir⁶²⁷.

Şeytan kelimesinin türediği ikinci fiilin ise “ثايط” fiili olduğu ileri sürülmektedir. Bu durumda “şa-ye-te” kelimesi, batıl ve boş olmak, işe yaramaz hale

⁶²³ Bakara, 2/19.

⁶²⁴ Bakara, 2/268.

⁶²⁵ Bakara, 2/40.

⁶²⁶ Bakara, 2/150.

⁶²⁷ İbn Manzûr, a.g.e., XIII/236–239; Yazır, a.g.e., I/239; Cânân, İbrahim, a.g.e., IV/347.

gelmek, bir şeyin yanması, yanıp tutuşması, öfke ve sinirden yanıp tutuşmak, harap ve bitkin hale gelmek, harcamak, sarf etmek gibi anlamlara gelir.⁶²⁸

Bazı görüşlere göre şeytanın fonksiyonu ile “şeytan” kelimesine verilen anlamlar arasında doğrudan bir bağ mevcuttur. Nitekim şeytanın hayırdan ve hak olan İlahtan uzak, hakikate isyanıyla cevap veren ve Allah’ın huzurundan kovulan bir varlık olması,⁶²⁹ bu görüşü destekler mahiyettedir.

Kuran’da şeytandan önce, şeytanla benzer nitelik ve eylemlere sahip olan başka bir varlık olan İblisten bahsedilmektedir. Genel kanaate göre İblis kelimesinin türediği "eblese" kökü şu anlamları ifade eder: Hayırsız oldu, hüsrana uğradı, şaşkınlığa düştü, Allah’ın rahmetinden ümidini kesti. İblis kelimesinin çoğulu "ebalis" ve "ebalise"dir. Kelimenin türediği fiil kökünün şeytanın özelliklerini nitelemesinden dolayı İblis şeytana özel isim olmuştur.⁶³⁰

İblis kelimesinin türediği kök Kur’ân’da lügat manasıyla⁶³¹ da kullanılmıştır. Lügat anlamındaki; “Allah’ın rahmetinden ümit kesmek, umutsuz kalıvermek”⁶³² anlamlarında Kur’ân-ı Kerim’in çeşitli sûrelerinde kullanılmıştır.

İnsanlık tarihi itibarıyla insan şeytan mücadelesi her zaman güncelliğini korumuştur. Söz konusu âyetleri tahlil ettiğimizde, Allah ve Peygamber’in istemediği her fiil ve davranış şeytanın bir ürünü olarak görülür. Buna göre insanlığın zararına olan her şeyin altında şeytan bulunur. Diğer bir ifade ile her kötülüğün kaynağı şeytan ve onun avanesidir.

Allah, Kur’ân-ı Kerim’de bazı âyetlerde şeytana atıfta bulunarak kötülüklerine ve aldaticılığına karşı insanı uyarır. Mesela, dünyadayken kulluğa karşı çıkma⁶³³, haramlara teşvik,⁶³⁴ hanımları istismar etme,⁶³⁵ faiz ve sihre teşvik⁶³⁶ etmekle insanları aldatmaya çalışır.

⁶²⁸ Zebîdî, *a.g.e.*, IX/430–437; Y. Nuri Öztürk, *Kur’an Açısından Şeytancılık (Satanizm ve Ötekiler)*, İstanbul, 2002, s. 65.

⁶²⁹ Ateş, *a.g.e.*, I/71.

⁶³⁰ Alusî, *a.g.e.*, I/229.

⁶³¹ İsfahanî, *a.g.e.*, s. 60; İbn Manzûr, *a.g.e.*, VI/29.

⁶³² Âyetler için bkz. Rum, 30/12; En’âm, 6/44; Mü’minun, 23/77; Zuhuruf, 43/75.

⁶³³ Araf, 7/16-17.

⁶³⁴ Mâide, 5/90-91.

⁶³⁵ Bakara, 2/169.

⁶³⁶ Bakara, 2/102, 275.

Yine başka âyetlerde şeytanın etkisi olarak belirtilen bazı vasıflar zikredilir. Bunlar, kendi yaptığını hatasız kabul etme,⁶³⁷ başkasını hakir görme,⁶³⁸ gurur ve kibirli olma,⁶³⁹ haram yemeler,⁶⁴⁰ şeytânî güçlerden yardım bekleme,⁶⁴¹ yalan ve iftirayı normal sayma,⁶⁴² dünyayı ve dünya menfaatini Allah'ın emrine tercih etme⁶⁴³ olarak sıralanabilir.

Bazı âyetlerde şeytanın aldaticılığı açık bir şekilde dillendirilerek insanlar bu desiselere karşı uyarılır: ***“Ey Ademoğulları! Sakın şeytan ananızla babanızı, edep yerlerini kendilerine göstermek için kandırıp cennetten çıkardığı gibi, sizi de belaya sokmasın! Çünkü o ve kabilesi sizi kendilerini göremeyeceğiniz yerden görürler. Biz şeytanları iman etmeyenlere dost kıldık.”***⁶⁴⁴

Kur'an-ı Kerim genel manada şeytanı şu şekilde tavsif eder: Tanrının emir ve yasaklarını ihlal ettirip, insanları ayartan,⁶⁴⁵ küfre ve nankörlüğe sapıp insanlara büyüğü öğretti,⁶⁴⁶ kendine ait adımları ve yolu olan, insana açık bir düşmandır.⁶⁴⁷ Bu düşman, insanı fakirlikle korkutan, çirkinliklerle sürükleyen,⁶⁴⁸ insanları bir dokunuşla çarpan,⁶⁴⁹ soyu olan ve Tanrı tarafından huzur'dan kovulup değer kaybeden,⁶⁵⁰ insan ve cinlerden olan yandaşlarıyla gönüllere vesvese vermek üzere sinsice pusuya yatmış olan ve kötülüklerinden Allah'a sığınılması gereken bir varlıktır.

Daha başka âyetlerde değişik oyun ve desiseleriyle anlatılan şeytan, korkulacak bir varlıktan öte, şerrinden Allah'a sığınılacak bir varlık olarak tanıtılmıştır. Dolayısıyla ondan korkma yerine onun desiselerine ve vesveselerine karşı mücadele emredilmiştir:

⁶³⁷ Enfal, 8/48.

⁶³⁸ Nisa, 4/119.

⁶³⁹ Nisa, 4/120.

⁶⁴⁰ Bakara, 2/168.

⁶⁴¹ Enfal, 8/48.

⁶⁴² Nur 24/21.

⁶⁴³ Geniş bilgi için bkz. Remzi Kaya, “Kur'an-ı Kerim'de İnsan-Şeytan İlişkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II, Sakarya, 2003, s. 2-4; Giovanni Scognamiglio, *Doğu ve Batı Kaynaklarına Göre Şeytan*, (Trc.: Arif Arslan), İstanbul, 1999, s. 58.

⁶⁴⁴ Araf, 7/27.

⁶⁴⁵ Bakara, 2/36.

⁶⁴⁶ Bakara, 2/102.

⁶⁴⁷ Bakara, 2/168, 208.

⁶⁴⁸ Bakara, 2/268.

⁶⁴⁹ Bakara, 2/275.

⁶⁵⁰ Ali İmran, 2/36.

“Şeytan seni bir fitle etkilemeye çalışırsa, hemen Allah’a sığın. Allah işiten ve bilendir.”⁶⁵¹ “Rabbim, şeytanların kötü etkilerinden sana sığınırım. Onların yanımda olmalarından da sana sığınırım!”⁶⁵²

“(Hesapları görülüp) iş bitirilince, şeytan diyecek ki: “Şüphesiz Allah size gerçek olanı vâdetti, ben de size vâdettim ama, size yalancı çıktım. Zaten benim size karşı bir gücüm yoktu. Ben, sadece sizi (inkâra) çağırdım, siz de benim davetime hemen koştunuz. O halde beni yermeyin, kendinizi yerin. Ne ben sizi kurtarabilirim, ne de siz beni kurtarabilirsiniz!...”⁶⁵³

Son âyette şeytanın aldatması açık olarak gözlenmektedir. Zira şeytanın bütün desise ve korkutmaları bir aldatma ve evhamdan ibarettir. Dolayısıyla da şeytanın insan üzerindeki etkisi, şerre çağırma ve saptırma⁶⁵⁴ şeklindedir.

İsrâ Suresi’ni yorumlayan müfessirler, “وَسَارِكُهُمْ فِي الْأَمْوَالِ” **“mal ve evlatlarına ortak ol”⁶⁵⁵** âyeti şeytanın çocuk ve mallara yapılanları, çocukları öldürmeyi,⁶⁵⁶ malları Allah’ın yasak yollarda harcamayı, Mâide Suresinin 103. âyetinde putlara mallarından hisse ayrılması ve kurban kesilmesi bir aldatma⁶⁵⁷ olarak gösterirler.

İğva etme ve yanıltma yoluyla insanları Allah’a ibadet etmekten alıkoyan şeytanın halis, samimi ve muhsinler üzerinde hiç bir tesir icra edememesi de gösteriyor ki şeytana karşı havf, meşru addedilmeyecek bir korkudur.

Nitekim âyette şeytan Allah’tan insanları delaletle sürüklemek mühlet isterken şöyle denir: **“Ben onları saptırmak için mutlaka senin doğru yolunun üzerine oturacağım. Sonra onlara, önlerinden, ortalarından, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım. Sen de çoğunu şükredici bulamayacaksın.”⁶⁵⁸** Yüce Allah da şeytana; **“Sen onlardan gücünün yettiği kimseleri sesinle oynat. Suvari ve piyadelerinle üzerlerine yaygarayı bas. Mal ve evlatlarına ortak ol. Onlara yalan va'dler yap. Fakat şeytan onlara batıldan başka bir şey vaad etmez. Doğrusu benim**

⁶⁵¹ Araf, 7/200.

⁶⁵² Mü’minûn, 23/97-98.

⁶⁵³ İbrahim, 14/22.

⁶⁵⁴ Âlûsî, a.g.e., XVII/116-117.

⁶⁵⁵ İsrâ, 17/64-65.

⁶⁵⁶ En’âm, 6/137.

⁶⁵⁷ Âlûsî, a.g.e., XVII/116-117.

⁶⁵⁸ Araf, 7/16-17.

halis kullarım var ya! Senin onların üzerinde hiçbir hükmün yoktur. Rabb'in ise vekil olarak yeter⁶⁵⁹ buyurarak, şeytanın hilesinin ve kötülüklerinin inanan samimi Müslümanlar için bir şey ifade etmediğini belirtmiş olur.

Kur'an'ın genel yaklaşımı içinde mesele yaklaşıldığında hüküm ve hükümlerliliğin Yüce Allah'ın kudretinde olduğu açık bir şekilde sezinlenir. Bu durumda yaratma, öldürme, yedirme, içirme, işlerini yola koyma veya bozma tamamen Yüce Yaratıcı'nın kudretine bağlıdır. Nitekim Allah'ın korkuduğuna şeytanın bir zarar vermesi imkânsızdır. Dolayısıyla şeytandan korkma meşru adedilmeyecek bir korku çeşidi olarak sayılabilir.

2.2.2.3. Doğrulukta Kınanmaktan Korkma

“Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse (bilsin ki) Allah, sevdiği ve kendisini seven müminlere karşı alçak gönüllü (şefkatli), kâfirlere karşı onurlu ve zorlu bir toplum getirecektir. (Bunlar) Allah yolunda cihad ederler ve hiçbir kınayanın kınamasından korkmazlar (hiçbir kimsenin kınamasına aldırılmazlar). Bu, Allah'ın, dilediğine verdiği lütfudur. Allah'ın lütfu ve ilmi geniştir.⁶⁶⁰

‘Kınanma duygusundan korkma’ tabiri, Kur’ân-ı Kerim’de sadece bu âyette geçmektedir. İslâm âlimleri daha çok ‘cihad edenlerin ya da Mü’minlerin vasıfları’ arasında zikrettiği bir sıfat olarak tanımlanmıştır.

Nitekim Taberî, eserinde Allah'ın dinine hizmet edenlerin gevşemesi durumunda, Allah'ın dinine omuz verecek yeni bir kavmin getirileceğinden bahsederek bu kavmin özellikleri şöyle saymaktadır:

1- Allah bunları sever. Yani itaatlerine karşılık en güzel şekilde mükâfat ve sevap verir, onların kadrini yüceltir, onlardan övgüyle söz eder, onlardan razı olur.

2- Onun emrine tabi olmak, yasaklarından kaçınmak, ona itaat etmek, rızasını aramak, onun gazap ve cezasını gerektiren şeylerden uzak kalmak.

3- Müminlere karşı alçakgönüllü, kâfirlere karşı da aziz (zorlu ve onurlu)dirler.⁶⁶¹

⁶⁵⁹ İsrâ, 17/64-65.

⁶⁶⁰ Maide, 5/54.

⁶⁶¹ Fetih, 48/29; Münafikun, 63/8.

4-Allah yolunda cihat ederler. Yani Allah'ın dinini ve kelimesini yükseltmek uğrunda savaşırlar.

5- Kınayanın kınamasından çekinmezler: Herhangi bir kimsenin kınamasından, itiraz ve tenkidinden korkmazlar. Bu özellikleriyle de Yahudilerden korkan münafıkların tam zıddıdır⁶⁶².

Havfın daha çok insanın başına gelecek herhangi bir zarardan dolayı duyulan endişe olarak tanımlandığını⁶⁶³ daha önce belirtmiştik. Bu korkunun genelde insanlardaki karşılığı somut bir dış etkenle dehşete kapılma ve fiziki etkilenme⁶⁶⁴ olduğu da üzerinde durulan bir mevzûdur.

Lakin bu âyette üzerinde durulan havf, fiziki bir dış etkilenme korkusundan öte, bireyin üzerindeki manevi baskıyı ifade etmek için kullanılmıştır.

Günümüzde “toplumsal baskı” olarak tanımlanan bu duygunun birey üzerindeki etkisi yadsınamaz seviyededir. Nitekim Ebû Cehil ve diğer bazı müşriklerin hidâyetine bu duygunun etkisi olduğu⁶⁶⁵ belirtilmektedir.

İbn Kesir, “*Allah yolunda cihâd edenler, hiçbir kınayanın kınamasından korkmazlar*”⁶⁶⁶ âyetinin tefsiri bağlamında şöyle demektedir: “Allah'a itaat ve Allah düşmanını öldürme; Allah'ın hadlerini uygulama ve ma'rûfu emredip münkeri reddetme konusunda hiç kimse onları alıkoymaz, geri döndüremez ve onlar, kınayıcının kınamasına da önem vermezler”⁶⁶⁷ demektedir.

Seyyid Kutub'a göre kınayanın kınamasından korkmamak, İnsanlar üzerinde Allah'ın otoritesini duyurmak ve insanlar adına iyilik, doğruluk ve gelişme sağlamak için, O'nun şeriatını hayata egemen kılmak uğruna yapılan Allah yolunda cihad, onlar aracılığıyla yeryüzünde dilediğini gerçekleştirmek için, yüce Allah'ın seçtiği mümin topluluğun sıfatıdır.⁶⁶⁸ Onlar Allah yolunda cihad ederler. Kendileri, ulusları, ülkeleri ve ırkları uğruna değil, Allah yolunda, O'nun sistemini gerçekleştirmek⁶⁶⁹,

⁶⁶² Taberî, *a.g.e.*, I/264; Zuhaylî, *a.g.e.*, III/498-499.

⁶⁶³ Gazzalî, *İhya*, VIII/427.

⁶⁶⁴ Engin Gençtan, *Psikanaliz ve Sonrası*, İstanbul, 1990, s. 41; Freud, *Psikanalize Yeni Giriş Dersleri*, s. 90-91.

⁶⁶⁵ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (Çev.: Mehmet Yazgan), İstanbul, 2004, s. 112.

⁶⁶⁶ Maide, 5/54.

⁶⁶⁷ İbn Kesir, *a.g.e.*, III/412.

⁶⁶⁸ Seyyid Kutub, *a.g.e.*, III/132.

⁶⁶⁹ Mevdûdî, *a.g.e.*, III/ 243. Seyyid Kutub, *a.g.e.*, III/133.

O'nun otoritesini yerleştirmek, O'nun şeriatını uygulamak ve bu yolla tüm insanlık adına iyiliği gerçekleştirmek için çalışırlar. Onlar bu çalışmalarından dolayı kendilerine bir pay da çıkarmazlar. Bundan dolayı da şehadet dâhil herşeyi göze almışlardır. Şehadeti göze alan insanların kınanmaktan korkması düşünülemez.

Bu meyanda Allah'ın dinine hizmet eden insanların başkaları tarafından kınanmaktan korkmaları ancak kendilerine zarar veren bir durumdur. Bu, aynı zamanda 'Allah'ın âyetlerii az paraya satma' ve 'hidayet karşılığında delaletî satın almadır.

Bununla beraber cihadın, gaziliğin ve şehadetin övüldüğü bir düzlemde daha basit bir sıkıntı olan 'kınanmaktan korkma' meşru kabul edilmeyecek bir korkudur.

2.2.2.4. Dünyevi Kazançların Gitmesinden Korkma

İnsan davranışlarını etkileyen havfın diğer bir varyantı da dünyevî kazançların elden gitmesine karşı duyulan endişedir. Kur'ân literatüründe daha çok 'rızk endişesi'⁶⁷⁰ olarak bilinen bu duygu, havfın önemli etkenlerinden biri olarak sayılmaktadır:

“Kadınlardan, oğullardan, kantarlarca yığılmış altın ve gümüşten, salma atlardan, davarlardan ve ekinlerden gelen zevklere aşırı düşkünlük, insanlara süslü (câzib) gösterildi. Bunlar, sadece dünya hayatının geçimidir. Asıl varılacak güzel yer, Allah'ın yanındadır.”⁶⁷¹

Allah (c.c) bu âyette insanın fitratında mevcut olan bir tutkuya işaret etmektedir.⁶⁷² İnsan kadına, evlâda, çok miktarda altın ve gümüşe kısaca tüm dünya varlığına düşkündür. Bunlardan ne kadar elde etse daha fazlasına sahip olmak ister.

Yine Cenâb-ı Hakk bu âyetlerde 'insanlar için süslenip hoş görülen, dünya hayatında kadın ve çocuklardan neş'et eden çeşitli zevkleri haber veriyor' diyen İbn Kesîre göre dünyanın en önemli metayı kadınlardır⁶⁷³. Bundan dolayıdır ki Allah (c.c.)

⁶⁷⁰ İsra, 17/31.

⁶⁷¹ Al-i İmran, 3/14.

⁶⁷² İbn Kesîr, a.g.e., II/232; Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, İstanbul, 1997, s. 38-39.

⁶⁷³ Müslim, Rada' 64 (1467); Nesâî, Nikâh 15 (6, 69).

İşe kadınlardan başlıyor. Zira dünyadaki fitnelerin en şiddetlisi de yine onlar yüzündendir.⁶⁷⁴

Sayılan bu şeyleri sevmeyi Allah Teâla insanlara güzel göstermiş, içgüdü derecesine varacak kadar, bunların sevgisini kalblerine yerleştirmiştir.⁶⁷⁵

İsra Sûresinin 17. âyeti bu âyeti açıklama mahiyetindedir: **"De ki; 'Rabbim rahmet hazinelerine siz malik olsaydınız o zaman harcamaktan (tükenir) korkusuyla muhakkak cimrilik edersiniz'. Çok cimridir insan!'"**⁶⁷⁶ şeklindedir.

İnsan bir şeyi sever fakat onu sevmek kendisine güzel gösterilmediği takdirde, daha sonra ondan nefret edebilir. Bu da insanı endişeye sevk edebilir. Psikolojik zaafı sonucu oluşan bu endişe, insanı sürekli biriktirmeye, biriktirdiklerine sınıksız sarılmaya sevk eder. İnsan, tüm sahip olduklarını kendisine veren ve kendisini de yaratan Rabb'inin yolunda pek azını sarf etmekten bile kaçınır. Kazandıklarını elinde tutma yolunda pek çok zillete de boyun eğerek ki bu, toplumların şirk içinde yönetilmesine ses çıkarmama ve hatta rıza göstermesinin başta gelen sebeplerindendir.

Âyetin dikkatleri çektiği korkuyu anlatma sadedinde Seyyid Kutub, "bu sebeple zarara uğrama ve fakir düşme korkusunun giderilmesi, sağlıklı ve onurlu kişiliğin kurulması için çok önemlidir. Allah, fakirlik korkusunun şeytani bir telkin olduğunu ikaz ediyor"⁶⁷⁷ demektedir. Dolayısıyla bu korku sebebiyle cimrilik edilmesi veya daha büyük bir cürüm işlenmesi menedilmiştir.

İnsan psikolojisinin ilmek ilmek örüldüğü ve parmak basıldığı Kur'an-ı Kerim, insanın içindeki dünya kazançlarını elde tutma hırsını zikretmekte ve sonunda da arzulanan o dünyalığın pek kıymetsiz olduğunu bildirmektedir: **"Size verilen şeyler, dünya hayatının geçim vasıtası ve süsüdür. Allah katında olanlar ise, daha hayırlı ve daha kalıcıdır. Hâla buna aklınız ermeyecek mi?"**

⁶⁷⁴ İbn Kesîr, a.g.e., a.y.

⁶⁷⁵ Kasapoğlu, a.g.e., s. 36.

⁶⁷⁶ İsra, 17/100.

⁶⁷⁷ Seyyid Kutub, a.g.e., 2/74.

Bir âyetle bir imtihan vesilesi olarak zikredilen dünya malı⁶⁷⁸ başka bir âyetle de geçici ancak sonu azabla biten bir meta olarak ele alınmıştır: **“(Kazandıkları) pek az bir menfaattir. Halbuki onlar için elem verici bir azap vardır.”**⁶⁷⁹

Dünya kazançlarının gitmesinden duyulan korkunun gayri meşruluğunun zirvesi, insanların bu duygu saikiyle evlatlarına kıyması meselesidir. Nitekim Kur’ân bu konuyu zikretmekte ve rızkın kefilinin Yüce Yaratıcı olduğunu beyan etmektedir:

“Evlatlarınızı fakirlik korkusu ile öldürmeyin. Onları da, sizi de biz rızıklandırırız. Hakikat onları öldürmek büyük bir suçtur.”⁶⁸⁰

Bütün bu korkulardan ve bu sebeple başka ilahların baskısından kurtulmak ancak Allah'a dost olmakla mümkündür: **“İşte o şeytan ancak kendi dostlarını korkutur. Bana iman etmiş iseniz onlardan değil, sadece benden korkun.”**⁶⁸¹

Şeytan'ın dostu olma zaafını taşımayanlar, ne pahasına olursa olsun, başka ilahlara boyun eğmeyecek irade ve kararlılıktadır. Sadece onlar, korku duygusunun etkisi ile yanlış razı edilemeyecek yüksek şahsiyete erişmiş kimselerdir.

İmdi, insanların dünya hayatlarını sürdürmeleri için verilen bu dünyalık kazançların sevgisinin insanın içini kaplaması durumu, sonu azapla biten bir sevgi olarak anlatılmıştır. Hal böyleyken âyetten çıkaracağımız muhtemel manalardan biri de ‘bu meylin korkulacak bir arzu’ olduğudur. Çünkü âyet dünyevî kazançların yerine göre kullanılmamsı sonucunu açık bir şekilde ortaya koyarak bu kazançlara bağlanmayı nehy etmektedir. Dolayısıyla dünya ve içindeki metanın gitmesine karşı korku meşru olmayan bir korkudur.

2.2.2.5. Savaştan Korkma

Kuran ve Sünnette belirtilen esaslara göre, İslâm hukukçuları, gerek savaş öncesi ve savaş esnasında, gerekse sonrasında uyulması gereken kuralları kendi zamanlarındaki şartlar çerçevesinde en ince ayrıntılarına kadar inceleyip tespit etmişlerdir.⁶⁸² Hanefiler ile birlikte Hanbeli ve Maliki mezheplerine mensup hukukçuların oluşturduğu büyük bir gruba göre İslâm'da savaşın sebebi,

⁶⁷⁸ Bakara, 2/155.

⁶⁷⁹ Nahl, 16/117.

⁶⁸⁰ İsra, 17/31.

⁶⁸¹ Al-i İmran, 3/175.

⁶⁸² Taberî, a.g.e., I/455

inanmayanların Müslümanlara savaş açmaları ve tecavüzkâr olmalarıdır. Şafiiler ise onların kâfir olmalarını başlı başına bir savaş sebebi saymışlardır. Bununla beraber Zahirîlerle bazı Hanbeli ve Maliki hukukçular da bu görüşü benimsemişlerdir.⁶⁸³

Müslüman bir toplumun gayr-i müslim toplumlarla ilişkilerinin barış esasına dayandığı, bu ortamı bozmaya Müslümanların değil onların düşmanca tavırlarının sebep olduğu âyetlerde açıkça belirtilmiştir: **"Sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik etmekten ve onlara adaletle davranmaktan Allah sizi men etmez. Çünkü Allah adaletli olanları sever. Allah ancak sizinle din uğrunda savaşanları, sizi yurtlarınızdan çıkaranları ve çıkarılmanız için onlara yardımda bulunanları dost edinmenizi yasaklar. Kim onlarla dost olursa işte zalimler onlardır"**⁶⁸⁴

"Size karşı savaş açanlara, siz de Allah yolunda savaş açın. Sakın aşırı gitmeyin, çünkü Allah aşırıları sevmez."⁶⁸⁵

"Haram ay haram aya karşılıktır. Hürmetler (dokunulmazlıklar) karşılıklıdır. Kim size saldırırsa siz de ona misilleme olacak kadar saldırın. Allah'tan korkun ve bilin ki Allah müttakîlerle beraberdir."⁶⁸⁶

İslâm bilginleri bu âyeti cihada izin veren âyetler cümlesinden sayarken aynı zamanda bu âyetten, 'sizi Allah yolundan alıkoyan, hayatı Allah'ın hidâyeti üzere düzenlemeye çalıştığınız için size düşman olan ve görevinizi yapmamanız için ellerinden geleni yapanlarla savaşın'⁶⁸⁷ emrini anlamışlardır. Dolayısıyla savaş sebebi Müslümanlara yapılan zorbalık ve tecavüzdür.

Savaş izni gelinceye veya savaş mecburiyeti oluşuncaya kadar sabretmeye davet edilen Müslümanlar, savaş başladıktan sonra da savaşa karşı sabretmeye ve sebata davet edilmişlerdir:

"...Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Müttakîler ancak onlardır!"⁶⁸⁸

⁶⁸³ Ahmet Özel, "İslam Hukukunda Ülke Kavramı ve Düşman Ülkelerle Ticari İlişkiler", *Uluslararası İslam Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongresi*, I, Konya, 1997, s. 153.

⁶⁸⁴ Mümtahine, 60/8-9.

⁶⁸⁵ Bakara, 2/190.

⁶⁸⁶ Bakara, 2/194.

⁶⁸⁷ Razi, *a.g.e.*, II/274-275; Taberî, *a.g.e.*, I/455; Mevdûdî, *a.g.e.*, II/98.

⁶⁸⁸ Bakara, 2/177.

Buradaki sıkıntı zamanından kastın ‘genel savaş zamanları’ olduğunu belirten Taberî, kulun yapacağı bu tür davranışların ibadet ve itaat kapsamında olduğunu belirtmektedir⁶⁸⁹. Dolayısıyla da savaş korkusuyla savaştan kaçmakta bir cürüm bir günah olarak yazılmaktadır. Nitekim savaştan korkup kaçmanın uygun olmadığını belirten âyet-i kerimler de savaş korkusuyla gerisin geriye kaçmayı menetmektedirler:

“Ey müminler! Toplu halde kâfirlerle karşılaştığınız zaman onlara arkanızı dönmeyin. (Korkup kaçmayın.)”⁶⁹⁰

Âyeti tefsir eden İslâm âlimlerine göre, İslâm’da savaş sırasında düşmanla karşılaşmak zarureti doğunca ve karşılaşma hali meydana gelince artık ya zafer ya da şehitlik söz konusudur. Üçüncü bir yol yoktur.⁶⁹¹

Savaşta başarı ve mağlubiyetin; gazi ve şehadetin kader boyutuna dikkat çeken âyetler, bu manada İslâm savaşçıları psikolojik yönde desteklemekte ve onların savaştan kaçmalarını beyhude bir hareket olarak sunmaktadır. Bu şekilde onları savaş meydanında tutmakta ve korkup kaçmayı yasaklamaktadır.

“(Resûlüm!) De ki: Eğer ölümden veya öldürülmekten kaçırıyorsanız, kaçmanın size asla faydası olmaz! (Eceliniz gelmemiş ise) o takdirde de, yaşatılacağınız süre çok değildir.”⁶⁹²

Kaçmanın ince bir göndermeyle yerildiği başka bir âyette Allah savaştan korkup kaçan insanların niyetlerini bildiğini beyan ederek onları savaşa teşvik etmektedir:

“Onlardan bir gurup da demişti ki: Ey Yesribliler (Medineliler)! Artık sizin için durmanın sırası değil, haydi dönün! İçlerinden bir kısmı ise: Gerçekten evlerimiz emniyette değil, diyerek Peygamber'den izin istiyordu; oysa evleri tehlikede değildi, sadece kaçmayı arzuluyorlardı.”⁶⁹³

⁶⁸⁹ Taberî, a.g.e., I/455.

⁶⁹⁰ Enfal, 8/15.

⁶⁹¹ Semerkandî, a.g.e., I/281; Taberî, a.g.e., I/189.

⁶⁹² Ahzab, 33/16.

⁶⁹³ Ahzab, 33/13.

Savaşta başarının insanların sayısal ve tekniksel gücünden öte Allah'ın yardımıyla kazanıldığını beyan eden âyetler, yine savaştan korkup kaçmanın boş bir evham olduğunu belirtmekte ve insanları savaştan kaçmaktan men etmektedir:

“O zaman içinizden iki bölük bozulmaya yüz tutmuştu. Halbuki Allah onların yardımcısı idi. Müminler, yalnız Allah'a dayanıp güvensinler.”⁶⁹⁴

“Andolsun, sizler güçsüz olduğunuz halde Allah, Bedir'de de size yardım etmişti. Öyle ise, Allah'tan sakının ki O'na şükretmiş olasınız.”⁶⁹⁵

İlahî yardımın bu kadar net belirtildiği ilahî fermanlara rağmen hala savaştan korkup kaçmayı bırakmayanların durumları Âyette şu şekilde belirtilmektedir:

“Tekrar savaşmak için bir tarafa çekilme veya diğer bölüğe ulaşıp mevzi tutma durumu dışında, kim öyle bir günde onlara arka çevirirse muhakkak ki o, Allah'ın gazabını hak etmiş olarak döner. Onun yeri de cehennemdir. Orası, varılacak ne kötü yerdir!”⁶⁹⁶

Kur'an, düşmana kaçıyor hissini vermek, sonra da ansızın dönüp düşmana hücum etmek veya savaşan diğer bir topluluğa katılmak için çekilmek hariç, bir insanın savaştan kaçmasını haram olarak zikretmiştir. Kur'an'ın da savaş korkusuyla kaçmayı zalim olma⁶⁹⁷, Allah dışında bir şeyden korkma⁶⁹⁸ ve gazaba uğramış olmayla⁶⁹⁹ denk tutmaktadır.

Gerek ayet gerekse İslam hukukçularının meseleye yaklaşımı da ortaya koymaktadır ki haksız yere savaş çıkartma ve savaşa sebebiyet verme İslam dinince doğru karşılanmamıştır. Ancak savaşın şartlarını doğuran herhangi bir tecavüz veya su-i kast kaşısında korkaklık göstermek de bir o kadar doğru karşılanmayacak bir hareket tarzıdır. Savaşa katılanların Yüce Allah savaşa katılacakları destekleyeceği müjdesini vermiş, savaşta ölenlere de şehadet mertebesini bir mükâfat olarak vereceğini beyan etmiştir. Savaştan geri duranları cehennemle tehdit eden Kur'an ortaya koymaktadır ki savaş korkusu meşru ve mantıkî olmayan bir duygudur.

⁶⁹⁴ Ali İmran, 3/122.

⁶⁹⁵ Ali İmran, 3/123.

⁶⁹⁶ Enfal, 8/16.

⁶⁹⁷ Bakara, 2/246.

⁶⁹⁸ Nisa, 4/77.

⁶⁹⁹ Enfal, 8/16.

2.2.2.6. Ölüm Korkusu

Yaşamın bir yerde sona ereceği duygusunun bireyde meydana getirdiği tedirginlik ve endişeye verilen isim⁷⁰⁰ olarak tanımlanan ölüm korkusu, gerek her bireyde varlığını hissettirmesi, gerekse şiddet ve tesirinin kuvveti bakımından diğer bütün korkulardan farklı bir yapı arz eder.

İlk bakışta ölüm insana tabii bir olay gibi görünse de, insanlar böyle bir gerçek karşısında kendisini kolayca boyun eğmeye hazır hissetmez.⁷⁰¹ Her insanda içgüdüsel olarak varlığını hissettiren, "hayatını koruma" ve "sonsuz kadar yaşama" arzusu az çok mutlaka vardır. Bundan dolayıdır ki insanoğlu ölüme karşı mesafelidir.

Nitekim Kur’ân da bu meseleye şöyle dikkat çeker:

“Kendilerinin, bel kemiklerini kıran bir felâkete uğratılacağını sezeceklerdir. Artık gözünüzü açın! Ne zaman ki can köprücük kemiğine dayanır, Bunu iyileştiren, kurtaran yok mu? denir. (Can çekişen) bunun gerçek bir ayrılış olduğunu anlar. Ve bacak bacağa dolaşır.”⁷⁰²

Âyette geçen “فَاقْرَءُ” kelimesini, büyük bela, korkunç felaket olarak tefsir eden Elmalılı, bunun belkemiğine isabet eden, yani belleri kırıp paramparça eden şiddet manasına geldiğini söyler. Yine Elmalılı’nın nakli ve bazı bilginlere göre bu kelime, devenin burnunu dağlamak mânâsına gelen "fakr"⁷⁰³ kelimesinden türemiştir. Kelimeye hangi şekilde anlam verilirse verilsin âyetten anlaşılan duygu aynıdır: Ölümün korkutuculuğu.

İnsanın psikolojik yapısı ölüme karşı önyargılıdır ve ölüm insan için her hâlükârda korkutucudur. Bireyin normal hayat akışı içinde ölüm aklına gelmeyebilir. Ancak kendinde veya çevresinde ölüme sebep olabilecek bir takım olaylara şahit olduğu zaman bu korkuyu hisseder.

Ölüm olgusu birey için mutlak bir gerçek, hatta hayatla aynı⁷⁰⁴ seviyede olduğu halde, bireyin psikolojik yapısındaki ‘yaşam sevgisi’ eğiliminden⁷⁰⁵ dolayı

⁷⁰⁰ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 97-100.

⁷⁰¹ John Bowker, “İslam’da Ölüm Anlayışı”, (Çev.: Adnan Bülent Baloğlu), *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, İzmir, 1995, s. 370.

⁷⁰² Kıyamet, 75/25-29.

⁷⁰³ Yazır, *a.g.e.*, VIII/5373.

⁷⁰⁴ Mülk, 67/2.

ölümü kolay kolay kabullenemez.⁷⁰⁶ Bu sebeple ölüm onun için hala korkutucu ve ürpertici bir olgu olmaya devam eder

İslâm bilginlerinin ölüm korkusu üzerindeki genel düşüncelerine bakıldığında temelde iki görüş ortaya çıkmaktadır. Bunların birincisine göre ruh ve nefis eş anlamlı iki kelimedir. Ruhlar, bedenleri ağ gibi saran latif cisimlerdir. Ruhun kuşatması devam ettiği müddetçe Allah Teâla hayat sahibi bedenlerde âdetini sürdürür. Nefis ondan ayrılınca hayatı ölüm takip eder. Sonra müminlerin ruhları yeşil kuşlar olarak cennete yükselir. Kâfirlerin ruhları ise cehennemin derin çukurlarına düşer.⁷⁰⁷ Bu beyanda genel kabul görmüş ölme olayı ruhun bedeni terk etmesiyle vuku bulan bir durumdur.

İbn Hazma göre ruh, derinliği ve genişliği olan, yer tutan bedeni yöneten şuurlu bir cisimdir⁷⁰⁸. Bunun yanında nefsin, beden haricinde cisim ile ruh arasında farklı bir yapıya sahip olduğuna inananlar⁷⁰⁹, ruhun varlığını kabul etmeyenler⁷¹⁰, ruhun maddi bir cevher olduğuna inananlar⁷¹¹, ruhun tamamen manevi bir cevher olduğuna inananlar⁷¹² gibi, ruh hakkında değişik görüşlere sahip fikir akımları ve mezhep yaklaşımları da vardır.

Bu görüşlerin konumuzla alakalı kısmı, görüş sahibi mezhep veya kişilerin hepsine göre de ruh/nefis'in kendisine has bir boyutunun bulunduğu ve aynı zamanda bedenden farklı bir yapıya sahip olduğudur. Ruh'un bedenden farklı hatta ayrı olması düşüncesi insanların ölüme karşı olan korkularını hafifletmektedir. Nitekim bu duygu, insanı gayr-ı meşru olan ölüm korkusundan uzaklaştırmaktadır.

⁷⁰⁵ Necati Öner, *Stres ve Dini İnanç*, Ankara, 1989, s. 17.

⁷⁰⁶ Mustafa Koç, "Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açıdan Psikolojik Bir Değerlendirme", *SÜİF Dergisi*, 6, Sakarya, 2002, s. 2-3.

⁷⁰⁷ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbü'rî (ö. 478/1085), *el-İrşad ila Kavaidi'l-Edilleti fi Usûli'l-İtikad*, Kahire, 1950, s. 377.

⁷⁰⁸ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), *El-Ahlâk Ve's-Siyer Fi Müdâvâtî'n Nüfûs*, (Çev.: Cemaledin Erdemci, Hasan Hüseyin Bircan), İstanbul, 2005, V/74.

⁷⁰⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî (ö. 324/935-36), *Makalatu'l-İslamiyyîn*, Kahire, ts., II/29.

⁷¹⁰ el-Eş'arî, *a.g.e.*, II/24; Eş'arî kitabında bu görüşü, Mu'tezilî A'sam'ın görüşü olarak zikreder. Daha geniş bilgi için bkz. el-Eş'arî, *Makalatu'l-İslamiyyîn*, Kahire, ts.

⁷¹¹ Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (ö. 548/1153), *el-Milel, ve'n-Nihal*, Beyrût, ts., I/57.

⁷¹² Tarihi arkaplanı Sokrat ve Eflatun'a kadar götürülen bu görüşü, Mutezilenin önde gelen âlimlerinden biri olan Ma'mer, Şia-İmamiyye mezhebinin çoğunluğu, Hasan el-Halebî, Ebu Muhammed el-Gazzalî, Rağîb el-İsfahanî gibi âlimler benimsemektedirler. Bkz. İbn Hazm, *el-Fasl fi'l Milel ve'l-Ahva ve'n-Nihal*, V/74.

Kur'ân, ölüm korkusunun sebeplerini açıklarken, net bir şekilde ölümden korkulmaması gerektiğinden bahsetmez. Ancak Kur'ân, ölümden korkanların vasıflarından bahsettiği sırada bu vasıflara sahip olmayan insanların korkmamaları gerektiğini de belirtmiş olmaktadır:

“Allah'a karşı yalan uydurandan yahut kendisine hiçbir şey vahyedilmemişken «Bana da vahyolundu» diyenden ve «Ben de Allah'ın indirdiği âyetlerin benzerini indireceğim» diyenden daha zalim kim vardır! O zalimler, ölümün (boğucu) dalgaları içinde, melekler de pençelerini uzatmış, onlara: «Haydi canlarınızı kurtarın! Allah'a karşı gerçek olmayanı söylemenizden ve O'nun âyetlerine karşı kibirlilik taslamış olmanızdan ötürü, bugün alçaklık azabı ile cezalandırılacaksınız!» derken onların halini bir görsen!”⁷¹³

Kur'ân, yalancı peygamberlerin de böyle bir iddiada bulunduğu bahseder: ***“İstesek bunun (Kur'ân'ın) aynısını biz de söyleriz”***⁷¹⁴

Yalancı peygamberler Kur'ân'a nazire yaparak şöyle demişlerdir: "Ekin ekenlere, ekmek yapanlara, pişiriş pişirenlere, lokma edenlere kase olsun" diye saçmalar söylemişlerdir. Âyet de bunun üzerine nazil olmuştur. Onları ölümün dehşetine karşı korkutarak adeta şöyle demektedir: “Ey muhatap sen bir görsen bütün bu zalimlerin gamerât-ı mevte düştükleri, ölümün pençelerine geçip şiddetten şiddete atıldıkları ve melekler ellerini uzatarak, haydi bakalım canlarınızı çıkarın yahut kendinizi kurtarın. Bugün siz hakaret ve zillet azabıyla cezalanacaksınız, çünkü Allah'a karşı doğru olmayanı söylüyordunuz ve âyetlerine karşı kibirleniyordunuz”⁷¹⁵ demektedir.

Başka bir âyette şöyle buyrulmaktadır: ***“Yahut (onların durumu), gökten sağanak halinde boşanan, içinde yoğun karanlıklar, gürültü ve şimşek bulunan yağmur(a tutulmuş kimselerin durumu) gibidir. O münafıklar yıldırımlardan gelecek ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkarlar. Hâlbuki Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır.”***⁷¹⁶

⁷¹³ Enam, 6/93.

⁷¹⁴ Enfâl, 8/31

⁷¹⁵ Yazır, a.g.e., IV/2383.

⁷¹⁶ Bakara, 2/19.

Âyette yer alan karanlıktan maksat, küfür, nifak ve şek karanlığıdır.⁷¹⁷ Bu da ölüm korkusundan kalbi titreten bir şeydir.

İslâm bilginlerine göre de Müslüman birey için ölüm korkulacak bir şey değildir: *“Siz cansız iken size can veren Allah’ı nasıl inkâr edersiniz? Sonra sizi öldürecek, tekrar sizi diriltecek ve sonunda O’na döndürüleceksiniz.”*⁷¹⁸

Nitekim Kur’ân, ‘ölüm korkusu’nu sahih Müslümandan öte günahkâr ve asi kişilerin bir vasfı olarak beyan etmektedir: *“Onlar, kendi elleriyle önceden yaptıkları işler (günah ve isyanları) sebebiyle hiç bir zaman ölümü temenni etmeyeceklerdir. Allah zalimleri iyi bilir.”*⁷¹⁹

Şu âyette de ölüm geçici heveslerden bir kurtuluş olarak sunulmaktadır: *“Nefsânî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara çekici kılındı. Bunlar, dünya hayatının geçici menfaatleridir. Hâlbuki varılacak güzel yer, Allah’ın katındadır.”*⁷²⁰

Kur’an’ın genel anlatımı içinde dünya ahiret yurdunun koridoru mesabesindedir. Daru’l karar değildir. Havf konusunda değindiğimiz gibi Kur’an’da dünya ve dünyalık olana meyil meşru olmayan bir istek olarak zikredilmiştir. İnsanı dünyaya bağlayan şeylerin varlığı psikolojik olarak ölümü kerih gösteren bir yapıya sahiptir. Cennet dururken dünyayı arzulamak; Yüce Allah ve O’nun va’dettikleri dururken geçici dünya metanı arzulamak akıl sınırları içinde yorumlanacak bir durum değildir.

Ancak bütün bu durumlar ölüm karşısında hiç tedirgin olmamayı da zorunlu kılmaz. Nitekim dinin yasakladığı ölüm korkusu ‘ağızların tadını kaçırın’ ölüm değil; dünyaya bağılılıktan dolayı korkulan ölümdür.

2.2.2.7. Zâlim Yöneticilerden Korkma

İslâmiyet, hak ve adâlet duygularıyla donattığı mü’minleri haktan yana olmak idealiyle olgunlaştırmıştır. Böylece mü’min, kendisini çevresinde olup bitenlere karşı

⁷¹⁷ İbn Kesîr, *a.g.e.*, I/35.

⁷¹⁸ Bakara, 2/28.

⁷¹⁹ Bakara, 2/95.

⁷²⁰ Ali İmran, 3/14.

sorumlu hisseder ve bildiği doğrular istikametinde tam bir duyarlılıkla hareket eder. Günümüzde "sosyal denetim" ya da "toplum denetimi"⁷²¹ denilen müessese böylece sağlanmıştır.

Toplumsal denetimin bir nevi yönetilenlerin denetimi olması, Allah Resul'ünün hadisinde belirttiği gibi zorlu bir iştir: "*Cihadın en üstünü zâlim sultana karşı doğruyu söylemektir.*"⁷²² Çünkü yönetilenler ellerinde bulundurdıkları devlet gücüyle bireyi korkuya sevk etmektedirler.

Öte yandan cihad, en genel ifadesiyle, Allah rızası dışında hiç bir karşılık beklemeksizin, düşman güçlere veya 'emr-i bi'l ma'rûf ve nehy-i ani'l münker'⁷²³ yapmak için hak edene karşı Hakk adına gerekeni yapmak demektir. Gerçeği söylemek, hadiste "kelime-i hak veya kelime-i adl" şeklinde yer almaktadır. Her ikisi de aynı anlamdadır. Önemli olan, bunun zalim yetkiliye karşı söylenmiş olmasıdır.

Sünen-i Ebî Dâvud'un ilk şârihi Hattâbîye göre, düşmana karşı cihada çıkan insan, ölüm korkusu ile yaşama ümidi arasındadır.⁷²⁴ Yenecek mi, yenilecek mi bilemez. Hâlbuki sultana karşı hakkı söylemeye yeltenen kişi yaşama ümidini unutarak gider. Çünkü sultan, bütün yetki ve gücüyle karşıdadır. Ona hakkı söyleyen, onu bir kötülükten men etmeye kalkan, kendisini tehlikeye atmış demektir. Sonucu baştan belli bir işe girişmiştir. Bu sebeple de cihad türlerinin en üstünü zâlim sultana karşı gerçeği söylemektir.

Yüce kitabımızdaki dua âyetlerinden biri, duyarlı bir toplumu hem tarif ediyor hem de yöneticilerin böyle bir arayış ve dilek içinde bulunmaları gereğini hatırlatıyor: "**... Bizi Allah saygısı ile dopdolu olanlara imam (lider) yap!**"⁷²⁵

Allah Resulü şöyle buyurmuştur: "*Zalim sultan karşısında söylenen doğru sözden daha üstün bir şey yoktur. Binaenaleyh insanlardan çekinme duygusu, hiç birinizi gördüğü ya da duyduğu gerçeği söylemekten alıkoymasın.*"⁷²⁶

⁷²¹ İ. Lütfi Çakan, "Zâlim Sultana Karşı", *Altınoluk Dergisi*, 31, İstanbul, 1988, s. 9.

⁷²² Ebû Davûd, Melahim 17; bkz. Tirmizî, *a.g.e.*, fiten 13; Nesâî, Bey'at 37; İbn Mace, Fiten 20; Ahmed b. Hanbel, III/19-61; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübra*, X/91; Beğavî, *Şerhu's-Sünne*, X/65-66.

⁷²³ Çakan, *a.g.m.*, 9-10.

⁷²⁴ Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el- Hattâbî el-Büstî (ö. 388/998), *Meâlimü's-Sünen*, Beyrût, 1988, s. 121.

⁷²⁵ Furkan, 25/74.

⁷²⁶ Ahmed b. Hanbel, III/161.

Aynı şekilde Kur'ân da insanları konuşmadaki edebe riâyete çağırırken mazlumun farklı bir konumda bulunduğuna dikkat çeker:

“Allah, zulme uğrayanların dışında, çirkin sözün açıkça söylenmesinden hoşlanmaz. Allah her şeyi hakkıyla işiten, hakkıyla bilendir.”⁷²⁷

Taberî, âyetin şu şekilde izahının daha doğru olacağını zikretmiştir: “Ey insanlar, Allah, herhangi bir kimsenin, başka birine açıkça kötü söz söylemesini sevmez. Ancak kendisine zulmedilmiş olan kimse bundan müstesnadır. Onun, kendisine yapılan kötülüğü açıkça söylemesinde bir mahzur yoktur.”⁷²⁸

Elmalılı, bu âyetin tefsiri bağlamında; “Allah, kötü sözün açıklanmasını sevmez. Kötü fiil şöyle dursun, kötülüğün söz kabilinden olarak bile meydana konulmasını istemez, buğzeder. Ancak mazlum (zulme uğrayan) hariç. Zulme uğramış, hakkına tecavüz edinmiş olan kimse feryad edebilir, zalim aleyhine bağıra bağıra beddua edebilir veyahut ondan yakınlıkla kötülüklerini söyleyebilir, hatta kötü sözlerine aynen karşılıkta bulunabilir. Ve Allah zulme uğrayanın feryadını dinler, halini bilir.”⁷²⁹

Dini açıdan zalimin karşısında hakkı söylemenin meşru olduğunu beyan eden bu tür yorumlarla beraber; bu davranıştan kaçınmanın haram sayılabileceği düşüncesi de vardır. Zira âyet insanları haktan yana olmaya davet ederek korku hissiyle başka tarafa meyletmelerini nehyetmektedir:

“Ey iman edenler! Haktan yana olup var gücünüzle ve bütün işlerinizde adaleti gerçekleştirin. Allah için şahitlik eden insanlar olun. Bu hükmünüz ve şahitliğiniz isterse bizzat kendiniz, anneniz, babanız ve yakın akrabalarınız aleyhinde olsun. İsterse onlar zengin veya fakir bulunsun; çünkü Allah her ikisine de sizden daha yakındır. Onun için, sakın nefsinizin arzusuna uyarak adaletten ayrılmayın. Eğer dilinizi eğip bükerek gerçeği olduğu gibi söylemekten çekinir veya büsbütün şahitlikten kaçarsanız, iyi bilin ki Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır.”⁷³⁰

⁷²⁷ Nisa, 4/148.

⁷²⁸ Taberî, a.g.e., I/455

⁷²⁹ Yazır, a.g.e., III/1506.

⁷³⁰ Nisa, 4/135.

İslâm'ın öngördüğü adaletin tesisi en çok hâkimlerin eliyle yürütülmektedir. Davalarda adaletle hükmetmede hâkimleri en çok zorda bırakan hususlardan biri davalı veya davacıların makam, mansıp, mal ve itibar sahibi kimseler olmasıdır. Çünkü bu tür statüler hâkimi baskı altında bırakabilir. Bu durumda hâkim kendisinin zarar göreceğini zannedebilir. Aksine adalet kaygısıyla hareket etmediğinde, kendisini Allah'ın terk etmesi tehlikesine maruz bırakır.

Hakkı uygulama ve haktan yana taraf tutup korkmamayı tavsiye eden Hz. Pygamber (s.a.v.) bir hadîslerinde şöyle buyurmaktadır:

*"Bir hâkim adaletten ayrılmadığı sürece Allah kendisiyle beraberdir. Adaletten ayrılır da zulmederse Allah onu yalnız bırakır."*⁷³¹

Şu âyette Kur'ân, zulme karşı mücadeleyi ele alarak mazlum konumundaki kişilerin haklarını korumak için mücadelesini meşru addeder:

"Kendilerine savaş açılan müminlere, savaşmaları için izin verildi. Çünkü onlar zulme mâruz kaldılar. Allah onlara zafer vermeye elbette kadirdir."⁷³²

Razî, âyetin ehemmiyetini anlatırken bu âyetin yetmiş küsur âyette gelen nehy'den sonra savaşa müsaade hükmü getiren ilk âyet olduğunu belirterek adeta yapılan zulümlerin cihada izin verilmesine sebep olan bir etken olduğunu belirtmektedir.⁷³³

Bu âyetten de anlaşılmaktadır ki Mekke müşrikleri Müslümanlara alabildiğince eziyyet ediyorlardı. Onlar, Hz. Peygambere dövülmüş, yaralanmış olarak geliyor kendilerine zulmedildiğini ona arz ediyor ve böylece de bu zulmün intikamının alınmasını talep ediyorlardı. Bunun üzerine de mezkûr âyet indirilmiştir. Dolayısıyla zalim karşısında hakkı söylemekten korkma bir yana, tam aksine Kur'ân zulüm karşısında cihadı emretmektedir. Bununla beraber ayet ve hadislerin ruhuna göre hareket edildiği takdirde görülecektir ki zalim yönetici karşısında hakkı söylemekten korkma meşrumeşruayan bir davranış olduğu gibi; aksi davranış olan susma da meşru olayın ve korkulması gereken bir davranıştır.

⁷³¹ Tirmizî, Ahkâm 4.

⁷³² Hac, 22/39.

⁷³³ Razî, a.g.e., XVI/319-320.

2.3. MEŞRU OLMAYAN HAVFIN SEBEPLERİ

2.3.1. Cehalet

İslâm'da, daha çok cehalet kavramıyla karşılanan *bilgisizlik* mefhumu, iş bilmez, bilgisiz, tecrübesiz anlamlarına gelir. Ayrıca cehalet, ilmin karşısında olmak, bilmemek manasını taşır. İlim, her şeyin en iyisi, en hayırlısı olduğu gibi; cehalet de onun zıddı, her şeyin en kötüsüdür. İlim sahibi faziletli, yüce kişi sayılırken; cahil insanlar da bilgiye karşı daima aşağılanan kişiler⁷³⁴ olarak bilinirler.

Nitekim Kur'ân-ı Kerim cahilleri ele alırken bu tür vasıflarını zikreder: Kafirleri, **"..Cehalet içerisinde kalmış (bilgisizliğe saplanıp kalan) gafiller"**⁷³⁵ olarak zikreder. Yine cahillerden sakınmak için, **"af yolunu tut, bağışla, mâruf olan şeyleri emret, cahillerden yüz çevir"**⁷³⁶ buyrulur. Bilgisiz insanlar körler gibidir: **"Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"**⁷³⁷ çocuklarını diri diri gömenleri **"bilgisizlikleri yüzünden beyinsizce çocuklarını öldürenler..."**⁷³⁸ şeklindeki âyetlerle zikretmektedir.

Kur'ân açık bir şekilde beyan etmektedir ki cehalet genel itibariyle hidâyete engeldir. Çünkü cehalet, bilgi sahibi olamamanın verdiği zarardan öte, idrak edememe ve hidâyeti anlayamama gibi vahim sonuçları olan bir durumdur.

"Onlara: İnsanların iman ettiği gibi siz de iman edin, denildiği vakit "Biz hiç, sefihlerin (akılsız ve ahmak kişilerin) iman ettikleri gibi iman eder miyiz!" derler. Biliniz ki, sefihler ancak kendileridir, fakat bunu bilmezler (veya bilmezlikten gelirler)."⁷³⁹

Cehaletin bir sonucu olan bu durumu beyan eden İslâm bilginlerine göre onların hidâyet teklifini reddetmeleri ve cehaletleri sebebiyle iman etmiş olanları akılsızlık, beyinsizlik ya da ahmaklıkla suçlamaları⁷⁴⁰, kendilerince akıllılık sayılmıştır. Çünkü onlardaki cehalet onların hidâyetlerini engelleyecek kadar onları kör etmiştir.

⁷³⁴ Taberî, *a.g.e.*, III/570; Komisyon, "cahil-cehalet", *Şamil İslam Ansikloprdisi*, İstanbul, II/214.

⁷³⁵ Zariyat, 51/11.

⁷³⁶ A'râf, 7/199.

⁷³⁷ Zümer, 39/9.

⁷³⁸ En'am, 6/140.

⁷³⁹ Bakara, 2/13.

⁷⁴⁰ Neseffî, *a.g.e.*, I/185-187.

Münafıklara: *"Müminlerin tasdik ettikleri gibi siz de Muhammedi ve onun, Allah tarafından getirmiş olduğu Kur'ân'ı tasdik edin."* dendiği zaman: *"Beyinsizlerin iman ettiği gibi mi iman edelim?" Aklı ve idraki olmayan şu insanlar gibi mi Muhammedi tasdik edelim?"* derler. İyi bilinki, asıl cahil ve idraki olmayan beyinsizler onlardır. Zira onlar kendi kendilerine kötülük etmişlerdir. Aslında dinleri konusunda cahil olan, itikatları ve görüşleri zayıf olanlar onlardır.⁷⁴¹

Yoksa Allah'ı ve kitabını tasdik eden, cezayı ve mükâfatı bilen müminler değildir. Çünkü müminler rablerinin emirlerini tutup yasaklarından kaçınarak kendilerini azaba sürüklenmekten kurtarmışlardır. Böylece fayda ve zararlarını bilmişlerdir. Bu nedenle beyinsiz olarak nitelendirilemezler. Fakat cahil olan münafıklar bu durumun farkına varamazlar.

Yine başka bir âyette Yüce Allah insanların cehaletlerinden dolayı düştükleri sihir gibi günahları zikretmektedir: *"...Onlar, kendilerine fayda vereni değil de zarar vereni öğrenirler. Sihri satın alanların (ona inanıp para verenlerin) âhiretten nasibi olmadığını çok iyi bilmektedirler. Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür! Keşke bunu anlasalardı!"*⁷⁴²

Cehaletin insanları sürüklediği günahlardan birisinin de sihir olduğunu belirten İbn Kesîr, bir imtihan olarak gönderilen Hârût ve Mârût adındaki meleklerden cehaletleri sebebiyle insanların arasını ayıran sihri öğrendiler demektedir. Âyetin sonundaki tehdidin sebebinin de; bu insanların Cehenneme düşeceklerini bile bile bunu öğrendiklerinden olduğunu söylemektedir.⁷⁴³

Bu yönüyle ayete bakıldığında cehalet öyle bir imtihandır ki insanı bazen bile bile hidâyetten alıkoymakta, korkulması gereken şeylere karşı cesaret, korkulmaması gereken şeylerden korkuya sevk etmektedir. İnsanlar, çoğu zaman cehaletlerinden, olayların içyüzünü bilmemelerinden dolayı korku duyulmayacak şeylerden korku duyar.

Kur'ân, değişik âyetlerde bu tür korkulardan bahsettikten sonra, olayın bilinmeyen taraflarını da vuzuha kavuşturarak asıl korkulması gerekenin ne olması gerektiğini beyan eder:

⁷⁴¹ Taberî, a.g.e., I/127-128.

⁷⁴² Bakara, 2/102.

⁷⁴³ İbn Kesîr, a.g.e., I/94.

“...O münafıklar yıldırımlardan gelecek ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkarlar...”⁷⁴⁴

Münafıkların ölüm karşısındaki korkularını beyan eden bu âyet, aynı zamanda insanlar içinde bir tahsise giderek sadece münafıkları zikretmektedir. Bu, gerçek iman sahibi kişilerin ölümden korkmadıklarını, ölümün bir yok oluş olmadığını bilmelerinden kaynaklanmaktadır.

Nitekim bakara 28. âyet ölümün bir yok oluş olmadığını beyan etmektedir. Daha sonra Allah, mü'minlerin aldanma sebeplerini beyan ederek korkulması gereken asıl varlığı şöyle zikreder: **“İşte o şeytan, ancak kendi dostlarını korkutur. Şu halde, eğer iman etmiş kimseler iseniz onlardan korkmayın, benden korkun.”⁷⁴⁵**

Bu âyette de belirtildiği gibi, şeytanın iğvaları nedeniyle şeytandan ve buna benzer başka varlıklardan korkan insanın bu korkusunu sebebi cehalettir. Zira başka âyetlerde Yüce Allah, **“şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size cimriliği telkin eder. Allah ise size katından bir mağfiret ve bir lütf vâdeder. Allah herşeyi ihata eden ve herşeyi bilendir”⁷⁴⁶** diyerek meselenin perde arkası açıklanmış ve böylece şeytanın oyunlarından dolayı ondan korkulmaması gerektiği beyan edilmiştir.

Yine Kur'ân başka bir âyette açıkça beyan etmektedir ki cehalet insanı bazen insan olmaktan çıkararak vahşileştirebilir. Bu bilgisizlik sebebiyledir ki evladının dahi canına kıyar: **“Bilgisizlikleri yüzünden beyinsizce çocuklarını öldürenler ve Allah'ın kendilerine verdiği rızık, Allah'a iftira ederek (kadınlara) haram kılanlar, muhakkak ki ziyana uğramışlardır. Onlar gerçekten sapmışlardır ve doğru yolu bulacak da değillerdir.”⁷⁴⁷**

Bu âyeti tefsir sadedinde Taberî, kaçırılır veya fakirliğe sebep olurlar korkusuyla kızlarını öldüren İslâm öncesi Araplar, buna mukabil köpeklerini beslerlerdi, demektedir. Yine Taberî, “cehaletin insana neler yaptırabileceğini bilmek

⁷⁴⁴ Bakara, 2/19.

⁷⁴⁵ Ali İmran, 3/175.

⁷⁴⁶ Bakara, 2/268.

⁷⁴⁷ En'am, 6/140.

isteyen insanların bu âyete bakmaları gerektiği”⁷⁴⁸ mealinde bir de rivâyet nakletmektedir.

Bilgisizlik veya ne yaptığının idrakinde olmama hali olan cehalet, yapılan fiilerin farkında olmamayı ihtiva eder. Buna göre cehalet salt bilgi diyebileceğimiz ilmi bilgilerden yoksunluk anlamı içermez. Nitekim nice ilim insanı ve bilgi birikimine sahip insanlar vardır ki eşyanın künhüne vakıf olmadıklarından dolayı cahil kişilerden sayılmıştır.

Yine cahiliye dönemi Araplarına bilgisizliklerinden dolayı cahil denmemiştir. Zira aralarında okuma yazma bilen ve şiirleri nam salmış nice kişiler de var idi ki İslâm bakış açısıyla cahil sayılmıştır.

İslâm’ın mantık sistemi zorlama bir mantık olmadığı için insanın genel iç duygu ve vicdanlarına hitap eden bir mahiyeti haizdir. Buna göre doğruyu idrak eden insanlar korkulmaması gereken şeylerin mantığını iyi kavramış olan kişilerdir. Bilgi birikimi olmadığı halde bu mantığa göre hareket edenlerin gayr-ı meşru bir korkuya kapılmaları daha zordur. Dolayısıyla idrak edeme anlamındaki cehalet insanlara meşrû olamayan yersiz korkular yaşatacak bir hal olarak zikredilebilir.

2.3.2. Salih Amel İşlememe

İnsanların gayrı meşru korku sebeplerinden biri de dine uygun yaşamamaları ve salih amel işlemekten uzak kalmalarıdır. Mevdûdî, Yahudilerin iman edip salih amel işlemeyen cennete gideceklerini söylemelerini Bakara Suresinin şu âyetinin tefsirini⁷⁴⁹ yaparken red etmektedir:

“...Allah'a ve âhiret gününe inanıp sâlih amel işleyenler için Rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur onlar üzüntü çekmeyeceklerdir.”⁷⁵⁰

Mevdûdî, “bu âyet Yahudilerin iman ve amelleri ne olursa olsun, ebedî kurtuluşun kendi tekellerinde olduğu konusundaki yanlış zanlarını ortadan kaldırmak için burada yer almıştır. Onlar, inançları ne olursa olsun sadece İsrailoğulları'ndan

⁷⁴⁸ Taberî, a.g.e., III/569-570.

⁷⁴⁹ Mevdûdî, a.g.e., I/213.

⁷⁵⁰ Bakara, 2/62

olmaları nedeniyle doğruca cennete gideceklerini ve diğer insanların cehenneme gideceklerini sanıyorlardı”⁷⁵¹ demektir.

Nitekim bu âyetle bu yanlış anlayış ortadan kaldırılıyor. Allah, ebedî kurtuluşun, kişinin bir gruba mensup olmasına dayanmadığını, bilâkis kişinin imanına ve iyi amellerine bağlı olduğunu bildiriyor. Bununla beraber âyetle salih amel işleyen insanların korkmayacakları belirtilerek asıl korkunun dine uygun yaşamayanlarda meydana geleceği vurgulanmaktadır. Çünkü Yüce Allah, aşağıda detaylandırılacağı gibi Kur'an'da değişik âyetlerde hakiki manada iman edip salih amel işleyen hiç kimsenin korkmayacağını haber vermektedir.

Diğer bir âyetle yine Allah'a hakkıyla kulluk eden insanların korkmayacakları belirtilmiştir:

“Bilâkis, kim muhsin olarak yüzünü Allah'a döndürürse (Allah'a hakkıyla kulluk ederse) onun ecri Rabbi katındadır. Öyleleri için ne bir korku vardır, ne de üzüntü çekerler.”⁷⁵²

Âyeti bir şart cümlesi ve cümleinin cevabı şeklinde teknik bir kaideyle ele alan Nesefî, âyetin birinci bölümünü şart cümlesi olarak, “kim Allah için içtenlikle ihlâslı olarak hareket eder ve Allah 'a hiçbir şeyi şerik koşmaz ise yani, Kur'an'ı tasdik eder ve doğrularsa..” şeklinde yorumlar. Şartın cevabı olarak da ikinci cümleyi yorumlarken, “salih amellerinden dolayı onlara herhangi bir koku olmayacaktır”⁷⁵³ demektir. Dolayısıyla **“öyleleri için ne bir korku vardır ve ne de bir üzüntü olacaktır.”**⁷⁵⁴

Yüce Allah, şu âyeti kerimede mescitlerin imar edilmesini Mü'minlerin bir vasfı olarak beyan eder: **“Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve âhiret gününe iman eden, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte doğru yola ermişlerden olmaları umulanlar bunlardır.”**⁷⁵⁵

⁷⁵¹ Mevdûdî, a.g.e., I/215-216.

⁷⁵² Bakara, 2/112.

⁷⁵³ Nesefî, a.g.e. I/399-400.

⁷⁵⁴ Bakara, 2/112.

⁷⁵⁵ Tevbe, 9/18.

Başka bir âyette de Yüce Allah mü'minlerin ibadet yeri olan bu mescitlere girişi engelleyenleri zalim⁷⁵⁶ olarak niteler. Bu âyet esasen Ahnes b. Şerik hakkında nazil olmuş yani özel (has) bir konu ile alakalı ise de mana itibariyle geneldir. Yani Allah'ı anmayı, zikri, tebliği kesenden, bunun koşup gayret gösterenden daha zalim olanı var mıdır? demektir.⁷⁵⁷ Âyetin akışındaki **“aslında bunların oralara ancak korkarak girmeleri gerekir”**⁷⁵⁸ kısım ise salih amel işlemenin ötesinde, salih amel işlemeyi men edenlerin sadece âhirette değil dünyada da korku içinde yaşamalarının gerekliliğini beyan etmektedir.⁷⁵⁹

Âyetlerle çerçevesini kısaca çizmeye çalıştığımız salih amel yine yukarıda zikrettiğimiz ayetlerde de görüldüğü gibi sahibi için cennete girme adına bir umut dalı mesabesindedir. Her ne kadar İslam dininde kişinin kendi ameline güvenmesi uygun bulunmamış olsa da, yapılan amellerdeki kişi samimiyeti salih amel işleyeni hayır bekleme noktasında umuda sevk edebilecek esnekliktedir. Burada asıl mevzu ise salih amel işlemeyenlerin girdiği ye's çıkmazıdır. Zira kişiler için amelsiz bir hayat ancak ileriye dönük korkuları beraberinde getirir.

2.3.3. Âhîret Ahvâlinin Bilinmemesi

Gaybî bir mesele olan âhîret hayatı, İslâm âlimleri tarafından naslara dayanılarak⁷⁶⁰ açıklanmaya çalışılmıştır. Bu manada mahşer meydanıyla alakalı olarak oraya herkesin toplanacağı⁷⁶¹, toplanan bu insanların üç sınıf şeklinde haşredileceği⁷⁶², insanlarla beraber vahşi hayvanların da mahşerde toplanacağı⁷⁶³, takva sahiplerinin heyet halinde çok merhametli olan Allah'ın huzurunda toplanacağı, günahkârların da susuz olarak cehenneme sürükleneceği⁷⁶⁴ gibi birçok detay âyetlerde geçmektedir.

Bununla beraber yine de haşrin nasıl olacağı, hesap, mizan, terazî, sırat, cennet ve cehennemin tam olarak mahiyetlerinin ne olduğu gibi konular nassların

⁷⁵⁶ Bakara, 2/114.

⁷⁵⁷ Neseî, a.g.e., I/404.

⁷⁵⁸ Bakara, 2/114.

⁷⁵⁹ Razî, a.g.e., IV/11.

⁷⁶⁰ Kurtûbî, a.g.e., XXII/291.

⁷⁶¹ Meryem, 19/85–87.

⁷⁶² Vakıa, 56/7–11.

⁷⁶³ Tekvir, 81/5.

⁷⁶⁴ Meryem, 19/85–87.

verdiği bilgi dışında bilinmemekte⁷⁶⁵ ve bu konular gayb konuları arasında yer almaktadır.

İnsan, psikolojik anlamda gözleriyle görmediği olaylar karşısında hırçın ve ön koşulludur. Bazı yorumculara göre âlem-i şehadet teki (görünür âlem) görünmezlerin yanında insanlığın gündeminde bir görünmeyen âlemin bulunuşu, o âleme ait varlıklardan ve oluşlardan söz edilişi, insanın çeşitli korkularının, endişe ve kaygılarının sonucudur.⁷⁶⁶ İnkârcılara ait olan bu görüş, gayba muttali olmayan insanların önyargılı yaklaşımlarından başka bir şey değildir. Nitekim âhiret ahvaliyle alakalı bu görüş, ‘insan kendi tanrısının yaratıcısıdır sapkınlığıyla’⁷⁶⁷ paralellik arz eder. Buna karşılık teistlere göre bu durum, ilâhî kaynaklı vahyin sonucudur⁷⁶⁸. Kurân'a göre de ilk insan kendisine Allah tarafından birtakım bilgiler verilerek gönderilmiştir⁷⁶⁹.

Kur’ân-ı Kerim’de “*sana soraralar*”⁷⁷⁰ denilerek başlayan birçok âyet vardır ki gaybî bir meseleyi açığa kavuşturmuştur. Sözkonusu bu âyetlerin⁷⁷¹ her biri, bir meseleyi vuzuha kavuşturarak insanlar için gayb olmaktan çıkartmıştır. Bunun sonucu olarak ta bilinmemezliğiyle havfa sebep olan bir şey veya durum ilim sayesinde beyan edilmiş ve korku unsuru olmaktan çıkarılmıştır.

Buna rağmen gayba ait bazı bilinmeyen durumlar insanların şirke düşme sebeplerinden birisi olarak havf zikredilebilir. Özellikle manaya kapalı gözleriyle hadiselerle hep materyalist bakış açısıyla yaklaşanlar metafizik olana karşı bu önyargı içinde bulunmuşlardır. Bu durumunu daha da ileri götürenler sonunda inkâra saplanmışlardır.

Nitekim (bazı) müşriklerin âhiret fikrinden haberdar oldukları halde ona inanmadıklarını âyeti kerimelerden öğreniyoruz⁷⁷². Ancak buna rağmen müşrikler, âhiret korkuları sebebiyle, ilahlarına Allah'a yaklaşma vesilesi ya da şefaathî olmaları

⁷⁶⁵ Halis Albayrak, *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi*, İstanbul, 2005, s. 13-14.

⁷⁶⁶ Günay Tümer- Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara, 1988, s. 31.

⁷⁶⁷ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir, 1987, s. 4.

⁷⁶⁸ Kurtûbî, *a.g.e.*, I/174.

⁷⁶⁹ Bakara, 2/31.

⁷⁷⁰ Örnek için bkz: Bakara, 2/215; Mülk, 67/8; Kıyamet, 75/6.

⁷⁷¹ Mezkûr ayetler için bkz. Bakara, 2/217; Bakara, 2/189; Bakara, 2/220; Bakara, 2/219; Bakara, 2/222.

⁷⁷² Ali Cevad, *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslâm*, Irak, 1955, V/71.

için ibadet etmişlerdir. *"İnkâr edenler dediler ki Biz de babalarımızla beraber toprak olduktan sonra biz de mi çıkarılacağız. Bununla biz de önceden babalarımız da tehdit edilmiştik. Şüphesiz bu öncekilerin efsaneleridir."*⁷⁷³

*"Dikkat et, hâlis din yalnız Allah'ındır. O'nu bırakıp kendilerine bir takım dostlar edinenler: Onlara, bizi sadece Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz, derler..."*⁷⁷⁴

*"Onlar, kendilerine bir itibar ve kuvvet (vesilesi) olsun diye Allah'tan başka tanrılar edindiler."*⁷⁷⁵

Âyet, net bir şekilde ortaya koymaktadır ki müşriklerin âhiret ahvali hakkındaki bilgisizlikleri onları âhiret adına bir korkuya, bu korku da onları şefaathçi olması için başka ilahlara tapmaya yönlendirmiştir. Bu tapmadaki asıl sebep onların ahiret ahvali hakkındaki bilgisizlikleriydi. Zira eğer âyetler ahirete ait azabtan haber veriyordu. Eğer şirklerinin gereği olarak net bir şekilde inkâr etse korkmayacak ve kendilerine şefaathçi olsun diye putlara da tapmayacaklardı. Ama eğer kesin manada ahiretin varlığına iman etse bu durumda da ahirete hazırlık yapacak ve yine korkmayacaktı.

Acak onların ahiret hakkındaki bilgisizlikleri anlarda süregiden bir korkuya sebep olmuştur. İnanmayan, şirk koşan veya günah üzerine günah işleyen insanlar ve toplumlar için hal böyle iken⁷⁷⁶; âhiret ahvali hakkında vahyî bir bilgiye sahip olup, kendilerini bu güne hazırlayanlar içinse *âhiret ahvali* bir havf⁷⁷⁷ vesilesi olmaktan çıkmıştır.

2.3.4. Geçmişte İşlenen Günahlar

Kur'ân, mesajını genel anlamda dünya ve âhiret hayatını sistematize edecek şekilde ortaya koyarken âhiret hayatına inanmayı da iman esasları içinde zikreder.⁷⁷⁸ O, insanların âhiretteki kurtuluşunu dünya hayatında gerçekleştirebilmeleri için bir

⁷⁷³ Neml, 27/67-68.

⁷⁷⁴ Zümer, 39/3.

⁷⁷⁵ Meryem, 19/81.

⁷⁷⁶ Ali İmran, 3/56.

⁷⁷⁷ Ali İmran, 3/ 148.

⁷⁷⁸ Bkz. Nisa, 4/69; Tevbe, 9/29.

takım kurallar koymuştur. Bu kurallara ittibanın karşılığında elde edilecek mükâfat; yasakları ihlal durumunda da cezası azab olan bir bedel ile inzar⁷⁷⁹ eder.

Kur’ân, günah işleyenlerin âhiretteki bu azaba yaklaşmalarını sağlayan ölüm karşısında münafıkların durumunu ele alarak, işledikleri günahlar sebebiyle nasıl korktuklarını bize haber verir:

“Yahut (onların durumu), gökten sağanak halinde boşanan, içinde yoğun karanlıklar, gürültü ve şimşek bulunan yağmur(a tutulmuş kimselerin durumu) gibidir. O münafıklar yıldırımlardan gelecek ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkarlar. Hâlbuki Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır”⁷⁸⁰

Günahkârların durumlarının vehametini anlatmak için teşbihlerden yararlanıldığını söyleyen Neseî, şöyle demektedir: “Münafıkların bu korku halindeki durumu, koyu bir karanlık içinde geceleyin yağmura tutulup da gök gürlemesi, şimşeklerin çakması ve yıldırımların şiddetine yakalanan kimsenin çektiği sıkıntı ve ıstıraba benzetilmiştir.”⁷⁸¹ Burada bir temsili belîğ hatta mübalağa vardır. Bu durumda bu âyet, şaşkınlığın had safhada ve durumun da oldukça şiddetli⁷⁸² olduğunu net olarak ortaya koymaktadır. Bu öyle şiddetli bir sarsıntıdır ki günahkârlar ölüm korkusundan parmaklarını kulaklarına tıkarlar. Sanki bu haliyle ölümden kurtulacağını zannederler.⁷⁸³

Taberî, “münafıklar, içinde bulundukları inkârcılık, öldürülme korkusu, müminlerden çekinme duygusu yönünden karanlık gecede kara buluttan yağın sağanak halindeki yağmura yakalanan bir kişiye benzerler. Öyle ki bu kişi, yıldırım çarpması korkusuyla, gök gürültülerini duymamak için kulaklarını parmak uçlarıyla kapatır.”⁷⁸⁴ der.

Onların, hem Hz. Muhammed’in kendilerini tehdit ettiği azaplardan korkmaları hem de o azabın gerçekleşeceğinde şüphe etme halleri, karanlık gecede kara buluttan yağın sağanak halindeki yağmura tutulmuş kişinin haline

⁷⁷⁹ Bkz. A’raf, 7/44; Hûd, 11/106-108; Ali İmran, 3/91; Tin, 95/6.

⁷⁸⁰ Bakara, 2/19.

⁷⁸¹ Neseî, a.g.e., I/57.

⁷⁸² Taberî, a.g.e., I/333.

⁷⁸³ Neseî, a.g.e., I/58.

⁷⁸⁴ Taberî, a.g.e., I/333.

benzetilmiştir. Nitekim bu korku sebebiyledir ki Kur’ân onların ölümü temennî etmediklerini haber vermektedir:

“Onlar, kendi elleriyle önceden yaptıkları işler (günah ve isyanları) sebebiyle hiç bir zaman ölümü temenni etmeyeceklerdir. Allah zalimleri iyi bilir.”⁷⁸⁵

Âyet, açık bir şekilde ortaya koymaktadır ki günahkârlar ölümü temenni edemezler. Bunun gerçek sebebi de herşeyden önce elleriyle yaptıkları, âhiret için hazırladıkları şeyler, cürümler, cinâyetler, zulümlerdir.⁷⁸⁶ O kirli ellerin neler yaptığını, âhirete ne yüzle varacaklarını vicdanları duyar da korkularından dolayı dünya cennetinden vazgeçemezler, ölümü isteyemezler.⁷⁸⁷

Ölüme ve ahirete ahvaline karşı bu durşun sebebi onların cehennemi gerektirecek bir cürüm işlemiş olmaları dolayısıyladır. Bu cürüm de onları meşru olmayan bir havfa yani Allah dışında bir varlıktan korkmaya doğru sürükler. Ahirette amellerine göre karşılık bulacaklarını bilmeleri ve aynı zamanda geçmişte işledikleri günahlar onlarda korku olarak ortaya çıkar.

2.3.5. Dünya Varlığına Meyil

Kur’ân’ın genel âyetlerine bakıldığında Yüce Allah, kullarını yarattığı gibi onlara dünya ve âhiret nimetlerini hazırladığını beyan etmiştir.⁷⁸⁸ Bununla beraber dünya malının geçici bir meta olduğuna vurgu yapılmış⁷⁸⁹, dünyadan ancak gerektiği kadar faydalanılması⁷⁹⁰ tavsiye edilmiştir. Zira nimetin çoğu ve güzel olanı âhirettedir⁷⁹¹, buyrulmuştur.

Bunun yanında sahih bir niyete sahip olan iman ehlinin mal sevgisi de kınanmamıştır. Nitekim bu husus âyette şöyle geçmektedir:

⁷⁸⁵ Bakara, 2/95.

⁷⁸⁶ Zemahşerî, a.g.e., I/167.Yazır, a.g.e., I/424.

⁷⁸⁷ Ebu’s-Su’ûd Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdu’l-Aklî’s-Selîm İlâ Mezâya’l-Kur’ani’l-Kerim*, Kahire, ts., I/132.

⁷⁸⁸ Bir kaç örnek için bkz. Bakara, 2/57-58-122; Nisa, 4/134-173-175.

⁷⁸⁹ Ali İmran, 3/185.

⁷⁹⁰ Beydavî, a.g.e., V/331.

⁷⁹¹ Nisa, 4/77.

“Süleyman: Gerçekten ben mal sevgisini, Rabbimi anmak için istedim, dedi. Nihâyet güneş battı. (O zaman:) Onları (atları) tekrar bana getirin, dedi. Bacaklarını ve boyunlarını sıvazlamaya başladı.”⁷⁹²

Hz. Süleyman’ın mülk isteme sebebinin kendisine has bir mucize olduğunu söyleyen Elmalılı, “kastedilen mülk, bizatihi dünyalık değildir”⁷⁹³, demektedir. Zira Allah ona rüzgârı ve iktidarına hâlel getirmek isteyen şeytanları da musahhar kılarak onun peygamberliğini koruma altına almıştır. Yoksa o’nun mülk istemesi dünyalık peşine düşmesi anlamında değildir.

Meseleye farklı bir açıdan yaklaşan Razî, tefsirinde âyeti şöyle açıklamaktadır: “Yani bana öyle şanlı bir mülk ver ki, ben ona kavuşup öldükten sonra ‘dünya mülkünün vefası olsaydı Süleyman'a olurdu’ denilsin de kimsenin dünya saltanatına hırs ve rağbeti kalmasın.”⁷⁹⁴

Fakat Kur’ân, insanın mala olan düşkünlüğünün böyle bir sebepten kaynaklanmadığını beyan ederek adeta insanı mal peşinden koştaktan alıkoymakta ve yönlerini âhirete tevcih etmektedir:

“Harıl harıl koşanlara, (nallarıyla) çakarak kıvılcım saçanlara, (ansızın) sabah baskını yapanlara, orada tozu dumana katanlara, derken orada bir topluluğun ta ortasına girenlere yemin ederim ki insan, Rabbine karşı pek nankördür. Şüphesiz buna kendisi de şahittir ve o, mal sevgisine de aşırı derecede düşkündür.”⁷⁹⁵

Kur’ân’ın beyanıyla insanlardaki bu aşırı mal düşkünlüğü zamanla onu Allah’a kulluk etmekten alıkoymuş ve hidâyet yolundan uzaklaştırmıştır. Mala, "hayır" denilmesinin sebebi insan yaratılışının ona meyledici olmasından, dünya menfaati bulunmasından dolayıdır. Çoğu insan onu mutlaka hayır gibi zannetmeleridir ki, burada o zannetme kötülenmiştir. Zira hayır bizatihi Yüce Allah’ın kudretine bağlanmıştır.

⁷⁹² Sad, 38/32-33.

⁷⁹³ Yazır, a.g.e., VII/4096.

⁷⁹⁴ Razî, a.g.e., XXVI/389.

⁷⁹⁵ Adiyat, 100/1-8.

Âyette geçen ve mala aşırı derece düşkünlük olarak anlam verdiğimiz ‘لَشَدِيدٍ’ kelimesi hayırlı olana sevgi beslememe, geniş olmama, sıkıntılı olma, canı sıkılma, hoşlanmama, zoruna gitme, kasvet bağlama⁷⁹⁶ olarak anlamlandırılmıştır.

Öyleki kişilerin aşırı dünya sevgileri karşısında hayra yönelmemeleri onları sıkıntılı bir duruma götürür. Mallarının ellerinden çıkacağı korkusu onların bedenlerini sarınca da asıl korkulması gereken varlıktan yani Yüce Allahtan korkmaz ve kendilerini gayr-ı meşru bir korkunun içinde bulurlar.

Nitekim mala düşkünlük onlara dünyada korku âhirette de ceza olarak geri döner: ***“Her kim bu çarçabuk geçen dünyayı dilerse ona, yani dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadarını dünyada hemen verir, sonra da onu, kınanmış ve kovulmuş olarak gireceği Cehenneme sokarız.”***⁷⁹⁷

⁷⁹⁶ Ebû’s-Su’ûd, *a.g.e.*, IX/191; Yazır, *a.g.e.*, a.y.

⁷⁹⁷ İsra, 17/18.

2.4. HAVFIN İNSANDAKİ TEZAHÜRLERİ

2.4.1. Muhasebe

Kişinin kendi istek ve iradesi ile yaptığı ve yüklendiği işlerin hesabını vermesi, kendisini tartması, bundan dolayı hesaba çekmesi⁷⁹⁸ olarak tanımlayacağımız muhasebe, “hesaba çekilmeden kendinizi hesaba çekiniz” deyişi ile aynı anlam birlikteliği içindedir.

Allah’ın insana verdiği her bir duygu, iyi yolda işletildiğinde sahibini hidâyete ulaştıracak bir delil niteliğindedir. Nitekim Maide Sûresinin 3. âyetinde geçen “**...benden korkun**”⁷⁹⁹ lafzı her ne kadar ürperme ve sakınma anlamında kullanılıyorsa da bu âyette, aynı zamanda havfin hidâyet yolunda insana yardımcı olan bir güç olduğu da vurgulanıyor.

İslâm âlimlerine göre bu âyet, “onlar sizi ezme ve size hükümran olma hususunda ümitsizliğe düşmüşlerdir. Durum böyle olunca onlara iltifat etmeyip, Allah'a itaate yönelmeniz ve O'nun kanunları ile amel etmeniz gerekir”⁸⁰⁰, şeklinde yorumlanmıştır.

Mezkûr âyet, havf faktörünü ele almakta ve bu faktörle kişileri sahih olan Allah yoluna sevk etmektedir.⁸⁰¹ Bunu yaparken onları var olan iki korku arasında muhasebeye davet etmekte ve bunun sonucunda asıl sakınılması gereken varlığa yönlendirmektedir: “**...Bugün kâfirler, sizin dininizden (onu yok etmekten) ümit kesmişlerdir. Artık onlardan korkmayın, benden korkun...**”⁸⁰²

Âyette, kâfirlerden veya Allah’tan korkma gibi iki korku arasında kalmış bir kavmin durumu ele alınmakta ve bu kavmin muhasebe yaparak asıl korkulması gereken varlığa ulaşmaları durumu anlatılmaktadır. Ki âyette geçmiş ile bu günün muhasebesi de yapılarak muhatab dini yaşamaya yönlendirilmektedir. Âyet onların idraklerine, “**çünkü ben size kahir bir devlet ve büyük bir kuvvet nasip ettim.**

⁷⁹⁸ Müslim, *a.g.e.*, İman, 189, (7165).

⁷⁹⁹ Maide, 5/3.

⁸⁰⁰ Razi, *a.g.e.*, II/283; İbn Kesîr, *a.g.e.*, I/110.

⁸⁰¹ M.Reşid Rıza (ö. 1935), *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim (el-Menar)*, Mısır, 1946, II/131.

⁸⁰² Maide, 5/3.

Binâenaleyh onlar, sizin yanınızda zelil ve mağlupturlar⁸⁰³ şeklinde seslenerek onları Allah'tan korkmaya teşvik etmektedir.

Kur'ân, insanların içinde bulundukları durum konusunda insanları uyarmakta, her fırsatta yapılan amellerin bilinçli bir şekilde yerine getirilmesine teşvik etmektedir. Öyleki Kur'ân, onların akıllarını kullanmamalarını zemm etmekte bundan dolayı da bildikleri olaylara ters düşen harekette bulunduklarını haber vermekte ve onları muhasebe yapmaya davet etmektedir: ***“Andolsun ki onlara: «Gökten su indirip onunla ölümünün ardından yeryüzünü canlandıran kimdir?» diye sorsan, mutlaka, «Allah» derler. De ki: (Öyleyse) hamd da Allah'a mahsustur. Fakat onların çoğu (söyledikleri üzerinde) düşünmezler.***⁸⁰⁴

Yine başka bir âyette, düşünemeyen bir toplum olmalarından dolayı ibadetlerle alay edenler zemmedilmiştir: ***“Namaza çağırdığınız zaman onu alay ve eğlence konusu yaparlar. Bu davranış, onların düşünemeyen bir toplum olmalarındandır.***⁸⁰⁵

“Ezanı bu şekilde alay konusu yapmaları, onların anlayışsızlıklarının açık bir delilidir” diyen İslâm âlimlerine göre, “eğer akıllarını kullansalar hak ve hakikati görecek, Allah yoluna gireceklerdir. Çünkü akıl sorumluluğun en baştaki sebebidir.”⁸⁰⁶

Hiç şüphesiz muhasebe, sadece kişinin kendisini tartıp ölçmesi meselesinde değil; muhasebe, hidâyeti bulmak için tekvînî âyetler üzerinde de emredilmiştir: ***“Yeri döşeyen, onda oturaklı dağlar ve ırmaklar yaratan ve orada bütün meyvelerden çiftler çiftler yaratan O'dur. Geceyi de gündüzün üzerine O örtüyor. Şüphesiz bütün bunlarda düşünen bir toplum için ibretler vardır.***⁸⁰⁷

Görüldüğü gibi zikredilen âyetler ışığında meseleye yaklaşıldığında görülecektir ki havf, insanı gafletten uyandırmakta, kendisiyle baş başa bırakmakta ve kendi ahvali hakkında muhasebeye, akletmeye sevk etmektedir.

⁸⁰³ Razî, a.g.e., II/283-284.

⁸⁰⁴ Ankebut, 29/63.

⁸⁰⁵ Maide, 5/58.

⁸⁰⁶ Celâleddin es-Suyûtî, ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsir bi'l-Me'sûr, Beyrût, ts., II/108.

⁸⁰⁷ Ra'd, 13/3.

“Ve bir günden sakının ki, o günde hiç kimse başkası namına bir şey ödeyemez, kimseden fidye kabul edilmez, hiç kimseye şefaatt fayda vermez. Onlar hiçbir yardım da görmezler.”⁸⁰⁸

Âyet, hiç kimsenin, bir başkası yerine hiçbir şey yapamayacağı, kimseden fidye kabul edilmeyeceği, şefaatin de bir fayda sağlamayacağı ve bunlara hiçbir taraftan yardım edilmeyeceği günden, o korkunç günün azabından korununuz! diyerek insanları kendi halleri hakkında muhasebeye ve gereği gibi davranmaya çağırmaktadır. Dolayısıyla havfın insandaki bir tezahürü olarak insan kendini hesaba çeker ve o günün azabına karşı kendini sağlama alır.

Bu manada müfessirler, “bir imtihan için ve şartlı olarak mazhar olunan lütuflar, kişiye boş bir şefaatt ümidi verip gevşekliğe yol açmamalı, aksine kişi için bir sorumluluk ve muhasebe sebebi olmalıdır”⁸⁰⁹, demektedirler.

Allah’a karşı duyulan havf daha dünyadayken beraberinde bir mükâfat olarak doğruyu yanlıştan ayırma istidadı getirir. Nitekim bu husus âyette şu şekilde geçmektedir: ***“Ey iman edenler! Eğer Allah’tan korkarsanız O, size iyi ile kötüyü ayırdedecek bir anlayış verir, suçlarınızı örter ve sizi bağışlar. Çünkü Allah büyük lütuft sahibidir.”⁸¹⁰***

Mevzumuzu daha açık bir şekilde dile getiren bu ayet Allah’a korkunun insanı muhakeme ve muhasebeye yönlendirdiğinden bahseder. Hatta ayet muhasebeyi bir özellik ve bir üstün yeti olarak ele alır. Yüce Allah’ın bir bağışı bir mevhibesini olarak zikredilen muhasebe, yine ayetin açık ifadesiyle korkunun insan üzerindeki bir tezahürü olarak sunulur.

2.4.2. Haramlardan Kaçınma

Havfın insan üzerindeki bir başka tezahürü, ma’siyetten yani günahlardan kaçmadır. Nitekim Kur’ân’da insanları inzar eden âyetlerin genel hedefi de budur.

Kur’ân-ı Kerîm’de, iyi amellerin neticesi, istikamet olarak insana yöneltilerek, iyi ve makbul davranışların yapılması teşvik edilmektedir.⁸¹¹ Bu manada bazı

⁸⁰⁸ Bakara, 2/123.

⁸⁰⁹ Yazır, a.g.e., a.y.

⁸¹⁰ Enfal, 8/29.

⁸¹¹ Abdullah Cevadî Âmûlî, *Kura’an’da Hidayet*, İstanbul, ts, s. 16-17.

âyetlerde kötülüklerin affedileceği söylenmiş⁸¹², iyiliğe dönme yolunda asla ümitsizliğe düşmeme⁸¹³ gibi açık davetler yapılarak insanlar haramlardan kaçınma noktasında teşvik edilmiştir.⁸¹⁴

Kur’ân, şeytanın bunca baştan çıkarıcılığına rağmen, Allah'ın affediciliğinin daha baskın olduğunu anlatarak, daima Mabûd'un huzuruna davet yapmaktadır:

“Şeytan şöyle dedi: Ey Rabbim! İzzetine yemin ederim ki, ruhları tenlerinde kaldığı sürece ben senin kullarını azdıracam. Allahu Teâlâ şöyle cevap verir: İzzetime ve celâlime kasem ederim ki, onlar benden bağışlanmalarını istedikleri sürece ben de onları affedeceğim!”⁸¹⁵

Bununla beraber Kur’ân, bazı âyetlerde havf faktörünü de zikredip bireyleri tahzir ederek haramlardan uzaklaştırmayı amaçlamaktadır:

“Öyle bir günden korkun ki, o günde hiç kimse başkası için herhangi bir ödemedede bulunamaz; hiç kimseden (Allah izin vermedikçe) şefaak kabul olunmaz, fidye alınmaz; onlara asla yardım da yapılmaz.”⁸¹⁶

Âyette Yüce Allah, insanları âhiret azabına karşı korkutmakta ve insanları asıl kurtaracak olanın onların ameli olduğunu vurgulamaktadır. Bu şekilde de cehennemden kurtulmak ve cennete gitmek isteyenler haramlardan kaçma ve emirleri yerine getirme noktasında teşvik edilmektedirler. Aynı şekilde bireyin âhiretteki durumunu haber veren Kur’ân, bireyin âhirette mahcubiyetine sebep olacak günahlardan geri durmak isteyeceğine de vurgu yaparak günahattan kaçınmanın ehemmiyetine dikkat çekmektedir:

“Herkesin, iyilik olarak yaptıklarını da kötülük olarak yaptıklarını da karşısında hazır bulduğu günde (insan) isteyecek ki kötülükleri ile kendisi arasında uzun bir mesafe bulunsun. Allah, kendisine karşı (gelmekten) sizi sakındırıyor. Allah kullarına çok şefkatlidir.”⁸¹⁷

⁸¹² Enfal, 8/33.

⁸¹³ Zümer, 39/53-54.

⁸¹⁴ Yazır, a.g.e., III/214.

⁸¹⁵ Nisa, 4/119.

⁸¹⁶ Bakara, 2/48.

⁸¹⁷ Ali İmran, 3/30.

“Allah, kendisine karşı (gelmekten) sizi sakındırıyor.” Bu âyetin burada da tekrar edilmesinin sebebi, insanların gaflete düşmemeleri için ve her an kendilerini âhiret ve ölüm ötesi hayat için iyi olarak hazırlamalarını akıllarında tutmalarını isteyen bir uyarıdır.⁸¹⁸

Bunun yanında haramlardan kaçınma meselesi başka bir âyette de emredilerek bireyler itaate yönlendirilmiştir: **“O halde gücünüz yettiğince Allah'a isyandan kaçın. Dinleyin, itaat edin, kendi iyiliğinize olarak harcayın. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa işte onlar kurtuluşa erenlerdir.”**⁸¹⁹

“(Allah'ın azabından korkup rahmetine sığınan) takvâ sahipleri, mutlaka cennetlerde ve pınar başlarında olacaklar.”⁸²⁰

Kurtûbî âyeti, “hayâsızlıklardan ve şirkten korunan kimseler cennetlerde bağ ve bahçelerde ve pınar başlarındadırlar”⁸²¹ şeklinde yorumlayarak azab korkusuyla haramlardan kaçınmanın mükâfatının cennette verileceğini söyler.

Kur'an'daki bu uyarıların gereği olarak haramlardan kaçınma Allah'a karşı sakınmaya bağlanmıştır. Dolayısıyla haramlardan kaçınma, havf duygusunun insanlar üzerindeki bir tezâhürü olarak ortaya çıkmaktadır. Eğer kişilerde cehennem vs. azaplardan korkma duygusu ile Allah'a karşı haşyet olmasa günahlardan kaçmazlardı.

2.4.3. İbadet

Ubûdet, ubûdiyyet ve abdiyyet diye kullanılan kelimenin lügat manası itaat etmek, tevazu göstermek, daha açık bir ifade ile kişinin bir kimseye isyan etmeksizin, ondan yüz çevirmeksizin, mukavemet de göstermeden itaat etmesi ve boyun eğmesidir.⁸²² İşte bundan dolayı Araplar, yumuşak huylu, kolaylıkla güdülen yük devesi için “معبد باعر”; gidişi gelişi kolay olan yol içinde “معبد طريق” tabirlerini kullanırlar.

⁸¹⁸ Neseî, a.g.e., I/248.

⁸¹⁹ Teğabûn, 64/16.

⁸²⁰ Hicr, 15/45.

⁸²¹ Kurtûbî, a.g.e., X/32.

⁸²² İbnu'l-Fâris, a.g.e., VI/205.

Bu etimolojik kökten, kelimenin yapısında mevcut olan kulluk, itaat, İlâh edinmek, tapınmak, hizmet etmek, bağlamak, bağımlı kılmak ve yasak⁸²³ gibi manalar çıkmıştır.

İbadet kavramı, Kur'ân'da en çok kullanılan kavramlardan birisidir. Bu kavram, Kur'ân'da isim, fiil ve mastar formlarında kullanılmaktadır. Genel olarak Allah'a ibadeti ve Allah'tan başkalarına ibadeti de ifade etmekte kullanılmıştır.⁸²⁴ Sadece Allah'a ibadet emredilirken, O'na ortak koşturmak ve başkalarına ibadet etmek şiddetle neyhedilmiştir.

Kur'ân'da birçok âyette Allah'a ibadetten söz edilmiştir.⁸²⁵ Mesela bütün peygamberler insanları Allah'a ibadet etmeye davet ettikleri⁸²⁶ gibi kendileri de O'na ibadet etmişlerdir.⁸²⁷ Kur'ân'da hem “ey insanlar” hitabıyla⁸²⁸ hem de “ey mü'minler” hitabıyla⁸²⁹ Allah'a ibâdet etmek emredilmiş ve ibâdetin ihlasla⁸³⁰ ve hiçbir kimseyi ortak koşturmadan yalnız Allah'a yapılması istenmiştir.⁸³¹

İnsan psikolojisinde var olan havfın insanı sonunda nasıl ibadete sevk ettiğini anlatan Elmalılı şöyle demektedir: “İnsanın hayatı, lezzet ve elemnin güzergâhıdır. İnsan ruhu eleminden gocunur, lezzetten hoşlanır. İnsanın içinde ümit silindiği zaman onun yerini yeis kaplar; korku silindiği zaman da tuğyan başlar, âkibet düşünülmez. Faydalı faaliyet yapılmaz. Ümidin içinde bir korku, korkunun içinde bir ümit yoksa, vazife duygusu ataletе düşer. İnsan fitratında sevgi ile korkunun bir araya gelmesiyle mutlak kudret sahibi Allah'a yaklaşma meydana gelir. Bu Allah'a yaklaşmanın adı

⁸²³ İbn Manzûr, *a.g.e.*, IV/259-269.

⁸²⁴ İbâdetle ilgili pek çok ayetten bir kısmı: “*Rabbın yalnız kendisine ibadet etmenizi emretti..*” (İsra, 17/23), “*Ey insanlar, sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabb'inize ibadet edin ki korunasınız.*” (Bakara, 2/21), “*(Yâ Râb) ancak sana ibadet ederiz..*” (Fatıha, 1/5), “*..De ki: Bana yalnız Allah'a ibadet etmem ve O'na hiçbir şeyi ortak koşturmam emredildi..*” (Ra'd, 13/36), “*Ben niçin beni yaratana ibadet etmiyeyim?..*” (Yâsîn, 36/22), “*De ki: Bana dini yalnız Allah'a halis kılarak, O'na ibadet etmem emredildi.*” (Zümer, 39/11), “*Allah'ın nimetine şükredin, eğer O'na ibadet ediyorsanız.*” (Nahl, 16/114).

⁸²⁵ Hidayet Aköz, *Kur'an'da Allah-Kul İlişkisi*, İstanbul, 2000, s. 27.

⁸²⁶ Mevzûyla alakalı bkz. Bakara, 2/83, 133; Âli İmrân, 3/64; Mâide, 5/72, 117; A'râf, 7/65-73-85; Tevbe, 9/31; Hûd, 11/50-61-84; Yusuf, 12/40; Nahl, 16/36; Mü'minun, 23/23-32; Neml, 27/45; Ankebût, 29/16-36; Fussilet, 41/14; Ahkâf, 46/21; Beyine, 98/5.

⁸²⁷ Ra'd, 13/36; Enbiya, 21/73; Zümer, 39/11-14.

⁸²⁸ Bakara, 2/21.

⁸²⁹ Hac, 22/77.

⁸³⁰ Beyyine, 98/5.

⁸³¹ Nisa, 4/36.

ibadettir.”⁸³² Bu da korku saikiyla meydana gelmektedir. Bu kulluk gerçekleştiği ölçüde kalbe itminan ve sekinet verir.

İnsan psikolojisine ve onun dünya-âhiret huzuruna işaret eden Kur’ân, başka bir âyette de ibadetin bu fonksiyonunu hatırlatarak insanları ibadete teşvik eder: **“Ancak Allah 'ı anmakla kalpler huzur bulur.”**⁸³³

Âlemde varolan eşyanın muessir veya muesser olduğunu anlatan Razî, kalbin bu her iki özelliği kendinde bulundurduğunu beyan ederek, “kalb, ne zaman cisimler âlemini araştırmaya ve müşahade etmeye yönelirse, o esnada bir daralma ve çarpıntı ile o cisimler âlemini ele geçirip, onda tasarrufta bulunma konusunda şiddetli bir tamayül meydana getirir” der. Ona göre kalb, Yüce Allah'ın azametini araştırmaya ve müşahadeye yöneldiği zaman ise, kalbte samedanî nurlar ve ilahî ışıklar hasıl olur. İşte kalb o zaman sükûna erer. Bu, Yüce Yaraticının hikmetle ve lütufla davranmasıdır.⁸³⁴ Fakat ne zaman ki insanlar kör, sağır gibi davranıp hidâyetten uzaklaştılar, işte o zamanda insanlar bir korkuyla itaat ve ibadete davet edilirler:

“De ki: "Ben, dinimi yalnız Allah' a halis kılarak O'na kulluk ediyorum.”; “Siz de O 'ndan başka dilediğinize kulluk edin.” De ki: "Ziyana uğrayanlar Kıyamet günü hem kendilerini, hem de ailelerini ziyan edenlerdir. Dikkat edin, işte bu, apaçık bir ziyandır!";“ Onların üstlerinde ateşten tabakalar, altlarında da (öyle) tabakalar var. İşte Allah kullarını bununla korkutuyor. Ey kullarım! Yalnızca benden korkun.”⁸³⁵

İbadetlerde bulunması gereken ihlas ve samimiyetin yanında, ibadetin şirkten ve riyardan arındırılmasını gerekli gören Kur’ân, ibadet kavramını sadece şeklî bir form olarak da görmemektedir. Bundan dolayı, İslâm âlimleri nezdinde yerine göre cihad, yerine göre infak, yerine göre de şekli ibadetler⁸³⁶ bu cümledendir.

Bütün bunlarla beraber Allah, Kur’ân’da kullarına yaptıkları iyi amellerine karşılık hak ettikleri mükâfatın, kat katını vereceğini, kötü amellerine karşılık ise ancak hak ettiklerinin, onun da dilediği kadarını affederek kalanının mücazatını ya

⁸³² Yazır, *a.g.e.*, I/98-104; Aköz, *a.g.e.*, s. 211-213.

⁸³³ Ra'd, 13/28.

⁸³⁴ Razî, *a.g.e.*, XIX/40.

⁸³⁵ Zümer, 39/14-15-16.

⁸³⁶ Aköz, *a.g.e.*, s. 211-213.

dünyada ya da âhirette vereceğini vadedmiştir: **“Kim iyilik getirirse, ona o (getirdiği)nin on katı vardır. Kim kötülük getirirse, sadece onun dengiyle cezalandırılır, onlar haksızlığa uğratılmazlar.”**⁸³⁷

Şu âyette insanlar, karşılığında mükâfat vadedilerek salih ameller işlemeye yönlendirilmiştir: **“İnanıp iyi işler yapanların, mutlaka kötülüklerini örteceğiz ve onları, yaptıklarının en güzeliyle mükâfatlandıracağız.”**⁸³⁸

Bu âyette de itaatin Allah'ın buyruğu olduğu hatırlatılarak Rablerinin korkusuyla bunu yerine getirenler müjdelenmiştir: **“Bu, Allah'ın size indirdiği buyruğudur. Kim Allah'tan korkarsa (Allah) onun kötülüklerini örter ve onun mükâfatını büyütür.”**⁸³⁹

Temelde Allah rızasına kavuşmak için yerine getirilen dînî ibadet ve ritüeller değişik inanç sistemlerinde değişik saiklerle yerine getirilebilir. Kaldı ki bu durum her dinin kendi şartları ve emirleri içinde değerlendirilebilecek bir mevzudur.

İslâm'da daha çok Allah rızasına bağlı olarak yerine getirilmesi gereken ibadetlerin cehennem korkusuyla yapılması da sakıncalı görülmemiştir. Çünkü son tahlilde cennet de cehennem de Yüce Yaratıcının emriyle hareket etmektedirler. Dolayısıyla gerek Allah korkusu gerekse cehennem azabı korkusuyla olsun ibadetlerin yerine getirilmesi mubah sayılabilir.

2.4.4. Tevbe

Tevbe, Arapça bir kelime olup, تاب fiilinden türemiş ve توبة şeklinde gelen bir mastardır. Allah'a dönüş ve yöneliş anlamına gelen bu kelime, daha çok ma'siyetten Allah'a dönme anlamıyla⁸⁴⁰ meşhur olmuştur.

Tevbe eden kul taib adını alırken, Allah hakkında, kullarının tevbesini fazlı keremi ile kabul eden anlamında bir vasıf olarak, “tevvab” sıfatı kullanılmaktadır.⁸⁴¹

İslâm âlimleri, tevbenin tanımını çok değişik şekillerde yapmışlardır. Buna göre tevbe, geçmiş hataların verdiği iç sancısı, kötü huyları iyi huylara

⁸³⁷ En'am, 6/160.

⁸³⁸ Ankebut, 29/7.

⁸³⁹ Talâk, 65/5.

⁸⁴⁰ Cevheri, *Sihah*, I/146; İbn Manzûr, *a.g.e.*, 1/233; Firûzabadî, *a.g.e.*, I/166.

⁸⁴¹ Bakara, 2/37-54-128; Tevbe, 9/104, 118; Nur, 24/10; Hucûrat, 49/12.

dönüştürme⁸⁴², Allah'a muhalefetten dönme⁸⁴³, günahı çirkinliği için terketme⁸⁴⁴, Allah'ın gerekli kıldığı fiillere sarılma ve kerih gördüklerinden kaçınma⁸⁴⁵ şeklinde tanımlamışlardır.⁸⁴⁶

Bu durumda kul kendi günahlarının ağırlığını görmekte ve Allah'a sığınarak, O'ndan günahlarını affetmesini, bağışlamasını dilemekte, yaptıklarından pişman olduğunu da belirtmektedir. İslâm bilginlerinin genel tanımlarına bakıldığında görülmektedir ki tevbe, meşru bir havf saikiyle kişinin yaptıklarından nedamet duymasıyla meydana gelmektedir.

Günah işlemek, insanı meleklerden ayıran bir özellik olarak telakki edilmiştir. İnsan, günahı tamamen uzak kalamayacağına göre, tevbeden de uzak duramayacaktır.⁸⁴⁷ Bir hadiste "*bütün Âdemoğulları günahkârdır, günahkârların en hayırlısı ise tevbe edenlerdir*"⁸⁴⁸ buyurulmuştur.

Yüce Allah insanları tevbe etmeye teşvik ederek insanların dışarı olabilecekleri azaba karşı uyarmaktadır. Burada, azab korkusundan kurtuluşun yegâne çaresi tevbe olarak beyan edilmektedir: "*Ey iman edenler, toptan Allah'a tevbe ediniz ki kurtulasınız*"⁸⁴⁹, "*samimi bir tövbe ile Allah'a dönün.*"⁸⁵⁰

Kur'an'ın genel üslubu dikkate alındığında Yüce Allah'ın günahkârları bağışlamak için sürekli onları tevbeye teşvik ettiği müşahade edilir. Ancak günahı ısrar eden ve Rabbinin nimetlerine karşı nankörlük edenler de, yine merhametinin gereği olarak havf cihetiyle tevbe etmeye teşvik edilmektedir:

"Belki Rabbiniz size merhamet eder; fakat siz eğer yine (fesatçılığa) dönerseniz, biz de sizi yine cezalandırırız. Biz Cehennemi kâfirler için bir hapisane yaptık."⁸⁵¹

⁸⁴² Gazzalî, *İhya*, IV/10.

⁸⁴³ Muhyiddin İbn Arabî, *el-Futûhatü'l-Mekkiyye*, (Thk.: Osman Yahya), Kahire, 1988, XIII/298.

⁸⁴⁴ Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *Fethu'l-Bari fi Şerhi'l-Buhârî*, Kahire, 1987, XI/106.

⁸⁴⁵ el-Cevziyye, a.g.e., I/331.

⁸⁴⁶ Sadık Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, Konya, 1984, s. 368.

⁸⁴⁷ Kılıç, a.g.e., s. 376.

⁸⁴⁸ İbn Mace, *Zühd*, 30.

⁸⁴⁹ Nur, 24/31.

⁸⁵⁰ Tahrim, 66/8.

⁸⁵¹ İsra, 17/8.

Kur'an'a ait bu genel üslup içinde rahmet her zaman azab ve havf⁸⁵² faktöründen önce zikredilmektedir.

Kur'an, birçok âyetinde insanları tevbe ve Allah'a dönmeye davet ederken havf faktörünü açıkça zikreder. Böylece insanların bilinçaltılarında sakladıkları akıbetleriyle alakalı endişelerinden onları emin kılar:

“Size azap gelip çatmadan önce Rabbinize dönün, O'na teslim olun, sonra size yardım edilmez.”⁸⁵³

Zemahşerî, burada inabenin zikredilmesindeki asıl maksat hakkında şöyle demektedir: ‘İnabe (Allah'a dönüş), azaptan kurtulmak için olmazsa olmaz bir şart olarak zikredilmiştir. Çünkü eğer kul Allah'a dönmez ve O'na teslim olmazsa ona asla yardım da yapılmaz.’⁸⁵⁴

Dolayısıyla insanları daha dünyadayken tedirgin edip havfa sevk eden azabtan kurtulmanın yegâne çıkış yolu tevbe olarak gösterilmektedir.

Gerek mevize-i hasene gerekse havf yoluyla olsun tevbe, adeta bütün insanlık için bir yenilenme ameliyesidir. Bu yönüyle yaklaşıncı görülecektir ki peygamberler dahil kimse bunun dışında tutulmamıştır.

Buna bağlı olarak Gazalî, Resûlullah (s) ın günde yetmiş defadan fazla tevbe ve istiğfarda bulunduğunu⁸⁵⁵ söylemesi ve Kur'an'da peygamberlere has tevbe dualarının varlığı da gösteriyor ki peygamberler dahi bu yenilenme ameliyesinden varestede değildirler. Peygamberlerin dahi, ismet sıfatlarına rağmen, varste tutulmadığı tevbe, havf faktörüyle iman edenlere de nasip olmuştur.

2.4.5. İnkâr

İnsan fitratı, hak veya batıl bir inancı kabul etmede hür ise de,⁸⁵⁶ fitrat, bir İlahı ve Rabb'e inanma, ona ibadet etme ve inançları doğrultusunda şekillenmiş bir din edinme ihtiyacı içerisinde yaratılmıştır.

⁸⁵² Örnek birkaç âyet için bkz. Kasas, 28/67; Ankebût, 29/7; Neml, 27/46; Fırkan, 25/70-71.

⁸⁵³ Zümer, 39/54.

⁸⁵⁴ Zemahşerî, *a.g.e.*, IV/136.

⁸⁵⁵ Gazzalî, *a.g.e.*, IV, 20.

⁸⁵⁶ Takıyyuddîn Ahmed İbn Teymiyye, *Fil-Kelam ale'l-Fitra min Mecmuati'r-Rasaili'l-Kübra*, Beyrût, ts., s. 1323; Yazır, *a.g.e.*, IV/2325.

Şehristânî'ye göre inanma tevkîfidir; ancak bu inancın tevhid akaidine göre oluşması teklîfidir. Fıtrat bu ihtiyacın tevhide göre şekillenmesinde zorlayıcı değildir.⁸⁵⁷

Bu nedenle Kur'ân'da Allah'a inanma konusuna hafifçe değinilip geçilirken, ulûhiyetin ve rubûbiyetin gerektirdiği bütün sıfatların ve özelliklerin, sadece Allah'a has kılınması, Allah'tan başkasına ibadet edilmemesi ve din vaz etmenin sadece Allah'ın hakkı olduğu⁸⁵⁸ gibi konular ısrarla vurgulanmaktadır.

Kişiyi inkâra götüren pek çok sebep vardır. Razî, Kur'ân'ın en büyük hedeflerinden birinin de iman ve inkâr sebeplerini ortaya koymak olduğunu ifade etmektedir.⁸⁵⁹ Bu manada Allah, bütün sebeplere rağmen insanların kendisine gelen hidâyeti kabul etmelerini ister.⁸⁶⁰ Bundan dolayı da O, insanın nasıl olduğundan daha fazla, nasıl olması gerektiği ile ilgilenir.

Kur'ân'ın anlattığı inkâr sebeplerine bakıldığında, genelde heva, dünya malına bağlılık, dünyadaki malın çokluğunun beraberinde getirdiği istiğna duygusu⁸⁶¹, bunun yanında kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük⁸⁶² zikredilmektedir.

Genel isim olarak 'dünya metai'⁸⁶³ denilen bu tür şeyleri ele geçiren insan, eğer vahyin çizdiği çerçevede kullanmazsa bu duygular beraberinde aşırı bir şekilde nefse itimada, kendinin de yaratılmış bir varlık olduğu gerçeğini inkâr etmesine doğru sürükler.⁸⁶⁴ Daha sonra da zenginliklerinden ve topluluklardan gördükleri itibarı dikkate alarak, doğru yolda olduklarına inanmaya ve kendilerini yeterli⁸⁶⁵ görmeye başlarlar.

⁸⁵⁷ Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (ö. 548/1153), *Nihayetü'l-İkdam fi-İlmi'l-Kelam*, Londra, 1934, s. 124.

⁸⁵⁸ İbrahim Coşkun, "Kur'an Işığında İnkârın Psikolojik Sebepleri", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, 3, 1999, s. 125.

⁸⁵⁹ Razî, *a.g.e.*, XII/219.

⁸⁶⁰ Bakara, 2/38.

⁸⁶¹ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 108-202-206.

⁸⁶² Al-i İmran, 3/14.

⁸⁶³ Emin Işık, *Kur'an'ın Getirdiği*, İstanbul, ts., s. 193.

⁸⁶⁴ İzutsu, *a.g.e.*, s. 206.

⁸⁶⁵ Razî, *a.g.e.*, XXV/261.

Yine Kur’ân, insanlardaki kibrin de insanları inkara sürükleyebilecek bir unsur olduğunu beyan eder. Bu konuda Arap müşrikleri en iyi örnek olarak sunulurken; kibirli insandaki korkusuzluğun onları nasıl cehenneme ehil yaptığı bir âyette şöyle vurgulanmıştır:

“Ne zaman onlara: “Şu insanların iman ettiği gibi siz de iman edin” denilse “Yani o beyinsizlerin inandıkları gibi mi inanalım?” derler. Asıl beyinsizler kendileridir de farkında değiller.”⁸⁶⁶, “Böylesine "Allah'tan kork!" denilince benlik ve gurur kendisini günaha sevkeder. (Ceza ve azap olarak) ona Cehennem yeter. O ne kötü yerdir!”⁸⁶⁷

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız korku, daha çok insanın içsel tenakuzları sebebiyle yaşadığı psikolojik bir korku olarak tanımlanabilir. Bunun yanında bazen insanlara ve zalimlere karşı duyulan korku da insanlarda inkâra sebep olmaktadır. Nitekim Firavunun zulümlerinden dolayı inkâr eden kavmi Kur’ân şöyle beyan etmiştir:

“Firavun ve kavminin kendilerine işkence etmesinden korkuya düştükleri için kavminden bir gurup gençten başka kimse Musa'ya iman etmedi. Çünkü Firavun, gerçekten yeryüzünde büyüklenen bir zorba ve gerçekten ölçüyü taşıranlardandı.”⁸⁶⁸

İnsan vicdanıyla baş başa kaldığında, kendi kendine yeterli olmadığını, eksik olduğunu bilip fark etmektedir. Eksikliğini tamamlamak için yaşadığı kâinatta sığınacak bir varlık ve barınacak bir yer de bulamamaktadır. Bu da insanı havfa sevk etmektedir.

Sınırsız istekleri olan insan, bir taraftan dünya metnına olan aşırı düşkünlük, ölümsüz bir dünya özlemi duyarken bir taraftan da kendi kendine yeterli olamamanın ve aciz olmanın getirdiği korkuyla karşı karşıya kalmaktadır. Hidâyet çağrılarını kulak asmayan insan, geçici dünya metnını yani hazzı seçerek ebediyen kalacağı âhiret hayatını inkâr etmek ister.

⁸⁶⁶ Bakara, 2/13.

⁸⁶⁷ Bakara, 2/206.

⁸⁶⁸ Yunus, 10/83.

Nitekim insanoğlunun yaratılışında bulunan dünya metâna olan aşırı özlem, insanın arzu ve zevklerinin dünyevi zevklerle çepeçevre kuşatılmasına ve bunun dışında zevk ve lezzetin düşünülmesine engel teşkil etmektedir. İnsan psikolojisi de bu engelleri ortadan kaldırmak ve dünyadaki zevklere dalmak için devreye girerek kişiyi inkâra sürükler. Bir taraftan nefsi istekler bir taraftan da Allah ve Allah'ın azabından korkma zamanla kişiyi inandığı şeyleri inkâra doğru sürükleyebilir.

Öyleki inandığı gibi yaşayamayan insan zamanla yaşadığı gibi bir inanca saplanabilir. Kur'ân, insanın bu psikolojisini şöyle beyan etmektedir: ***“Şu insanlar bu peşin dünya hayatını arzulayıp, önlerinde kendilerini bekleyen o ağır günü ihmal ediyorlar.”***⁸⁶⁹

2.5. HAVFIN SINIRI

Öncelikle belirtmek gerekir ki havf, normal gelişimin bir parçasıdır ve kişinin kendini tehlikelerden sakınmasını sağlar.⁸⁷⁰

Havf, insanın hayatta kalabilmesine yardımcı olan bir duygu halidir. Bu duygu, hem kendi kendimiz, hem de çevremizdeki insanlar için sağduyulu ve itinalı olma yetisini kazandırır bize. Nasıl ağrının beden için önemli bir alarm fonksiyonu varsa, havfin da hayati bir önemi söz konusudur. Bu havfin dozu, risk taşıyan bir olayda hazırlıksız yakalanmayacak kadar yeterli olmalı, ancak tepki gösteremeyecek kadar da fazla olmamalıdır. Nitekim havf kavramına Yüce Allah'ın bir nimeti bakış açısıyla yaklaşılacak olunursa görülecektir ki havfin var edilmesindeki ana gaye zarar değil yarar sağlamasıdır.

Şu âyeti kerime havf duygusunun peygamberlerde de bulunduğunu, dolayısıyla insanın en temel duygularından birisi olduğunu belirtmektedir:

“O peygamberler ki Allah'ın gönderdiği emirleri duyururlar, Allah'tan korkarlar ve O'ndan başka kimseden korkmazlar...”⁸⁷¹

Korku, insani faaliyetlerin tümünü etkilemektedir. Genelde telaş, heyecan, panik, öfke ve kızgınlık halleri yaratır. Burada zihnin çalışması ve düşünce yapısı

⁸⁶⁹ İnsan, 76/27.

⁸⁷⁰ Semai Tuzcuoğlu- Bülent Korkmaz, “Psikolojik Danışma ve Rehberlik Öğrencilerinin boyun eğici Davranış ve Depresyon Düzeylerinin İncelenmesi”, *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 14, 2001, , s. 136.

⁸⁷¹ Ahzab, 33/39.

normal değildir.⁸⁷² Bunlar korkunun olumsuz ürünleridir. Şiddetli korkular fizyolojik fonksiyonları ve ruhsal dengeyi bozmaktadır.⁸⁷³

Bu özellik, insanların kişilik gelişmesini ve dünyanın daha iyi, daha mutlu olmasına katkıda bulunma yeteneklerini göze çarpacak derecede engellemektedir ki korkunun bu derecesine ifrat korku diyebiliriz. Çünkü bir savunma mekanizmasından çok insanın içsel yapısına zarar verecek seviyede artan korku yukarıda da değindiğimiz gibi korku faktörünün var olma gayesine terstir. Bundan dolayı korkuda asl olan denge halidir.

Bir dengede tutulmayan korkular uyum sağlayıcı veya uyumu bozucu olabilir. Dikkati artırabilir veya azaltabilir. Yalnızca işler kötü gittiğinde değil, bir şeylerin değiştiği, beklenmedik şeylerin olduğu veya herşeyin yolunda gittiği zaman da ortaya çıkabilir.⁸⁷⁴ Şiddetli olduğunda insanın bütün faaliyetlerini engelleyen huzursuzluk ve tedirginlik halini alabilir ve tedaviyi gerektirebilir.

Kur’ân âyetleri, insan psikolojisinin korkuyu dengede tutabilecek bir yapıda olduğunu işaret eder. Nitekim bu durum âyette şöyle geçmektedir:

“Mûsâ’nın annesine, “O (çocuğunu) emzir, başına bir şey gelmesinden korkuyorsan (bir sandık içinde) onu nehre (Nil’e) bırak, korkma, üzülmeye biz onu tekrar sana geri vereceğiz ve onu elçilerden yapacağız.” diye vahyettik.”⁸⁷⁵

İsrâiloğullarının erkek çocuklarının öldürüldüğü ortamda Hz. Musa dünyaya gelmiştir. Annesi oğlunu uzun süre saklayamayacağını farkındadır. İşte bu koşullarda ilâhî yönlendirmeler doğrultusunda oğlunu bir sandık içerisinde Nil nehrinin sularına bırakmıştır.⁸⁷⁶

Yüce Allah, yaptığı telkin ve verdiği güvencelerle Hz. Musa’nın annesinin duyduğu korku ve kaygıları gidermeye çalışmış ve korkusunu bir dengede tutmuştur. Allah, annenin kalbine öylesine bir güven vermiştir ki, çocuğu bir sepetin içine bırakıp nehre saldıığında, çocuk kurtulacak ve gerisin geriye annesine

⁸⁷² Alfred Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, (Çev.: Dr. Ayda Yörükhan), İstanbul, 1995, s.382, s.382.

⁸⁷³ M. Nail Karakuşçu, *Genel Psikoloji ve Normal Davranışlar*, Ankara, 1988, s.163.

⁸⁷⁴ Süleyman Ateş, “Kaygı”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, V/241.

⁸⁷⁵ Kasas, 28/7.

⁸⁷⁶ Abdurrahman Kasapoğlu, “Hz. Musa Kıssasında Korku Fenomeni”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, I, Samsun, 2008, s. 130.

döndürüleceğinden emindir. Bu şekilde Allah, Hz. Musa'nın annesini teselli etmiş, kalbini yatıştırmış, korkusunu gidermiş, içini sevinç ve mutlulukla doldurmuştur.

Kur'ân-ı Kerim'de ilahi mesaj ile görevlendirilen Hz. Musa'nın Firavundan ve yapacaklarından bir hayli kaygıya kapıldığı⁸⁷⁷ belirtilmektedir:

“Musa: Rabbim dedi, ben, onların beni yakalayacaklarından kaygılanıyorum. Göğsüm daralıyor, dilim açılmıyor, onun için Harun’a da elçilik ver.”⁸⁷⁸

Hz. Musa'nın içinde bulunduğu bu durum onun iç dünyasını olumsuz etkilemekte ve fizyolojik sıkıntılar yaşamasına neden olmaktadır. Buna karşı Hz. Musa Rabbinden yardımcı olarak kardeşini isteyip korkularını dengede tutmaktadır:

“وَآخِي هَارُونُ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسَلْهُ مَعِيَ رِدْءًا يُصَدِّقُنِي إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ”

“Kardeşim Harun'un dili benimkinden daha düzgündür. Onu da beni doğrulayan bir yardımcı olarak benimle birlikte gönder. Zira bana yalancılık ithamında bulunmalarından endişe ediyorum.”⁸⁷⁹

Havfin itidal seviyesi de diyebileceğimiz havftaki denge, hem Kur'ânî açıdan hem de Allah Resulünün hadislerinde bilgi/bilinçle beraber zikredilmiştir:

“Hikmetin başı Allah korkusudur”⁸⁸⁰

Havfin bilinçle olan ilişkisine vurgulayan bir ayette de Yüce Allah şöyle buyurur:

“Allah'tan ancak âlimler korkar.”⁸⁸¹

Allah'ı tanıyıp da O'ndan korkmayan olmaz. Allah'ı tanımayan ve O'ndan korkmayan insandan da her kötülük beklenebilir. Böyle bir kişi Kur'ân'ın ifadesine göre şeytandan da tehlikelidir. **“Şeytan, insana inkâr et der. İnsan inkâr edince de: ben senden uzağım, çünkü ben âlemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım, der.”**⁸⁸²

⁸⁷⁷ Zemahşerî, a.g.e., III/380.

⁸⁷⁸ Şuarâ, 26/12-13

⁸⁷⁹ Kasas, 28/34.

⁸⁸⁰ Aclûnî, a.g.e., I/421.

⁸⁸¹ Fâtır, 35/28.

⁸⁸² Haşr 59/16.

Allah'ı en iyi tanıyan Hz. Peygamber olduğuna göre, O'ndan en çok korkan da odur. Her konuda olduğu gibi, havf konusunda da bize örnek yine Hz. Peygamberdir: *“Sizin Allah’tan en çok korkmanız ve O’nu en iyi tanımanız benim.”*⁸⁸³

Havfın ifrat derecesi de insanı hem kendi nefesine karşı hem de insanlara ve çevresine karşı zulme icbar edebilir.

İfrat derecesindeki havf eğer bir liderde meydana gelirse bu, onu zulmetmeye itebilir. Nitekim Hz. Musa kıssasında Firavun’un İsraililerden kuşkusu bu tarz bir havftır: *“Firavun, (Mısır) toprağında gerçekten azmış, halkını çeşitli zümrelere bölmüştü. Onlardan bir zümreyi güçsüz buluyor, bunların oğullarını boğazlıyor, kızlarını ise sağ bırakıyordu. Çünkü o bozgunculardandı.”*⁸⁸⁴ Rivâyetlere göre Firavun’un bunu yapmasına sebep ise kâhinlerin ona: İsrailoğulları arasında doğacak bir çocuk senin mülküne ve krallığına son verecektir,⁸⁸⁵ demiş olmalarıydı. Ya da bu sözü ona söyleyenler müneccimler idi. Bir diğer görüşe göre o bir rüya görmüş ve bu şekilde yorumlanmıştı.⁸⁸⁶

Firavun ve çevresi İsrâiloğullarını kendi saltanatlarının geleceği konusunda tehdit olarak algılamışlardır. Egemen konumlarını muhafaza etmek konusunda ileri derecede kuşku duymuşlardır. Sahip oldukları güç ve inisiyatifin İsrâiloğulları tarafından tehdit edildiği zannına kapılmışlardır.

Kendi korkularından kurtulmak için İsrâiloğullarını korku altında yaşamaya mahkûm etmişlerdir. Bu, havfın ifrat boyutudur. Sonuç itibariyle hem kişinin kendisine hemde çevreye zarar veren bir mahiyete sahiptir. Çünkü ifrat korku aşırı derecede ortaya çıkan korku olabileceği bibi yersiz ve mantıksız korku olarak da alınabilir. Aynı şekilde Allah’tan, Allah’ın azabından ve sû-î akıbetten duyulan havf, eğer insanı bunları inkara kadar sürüklerse bu da ifrat derecesindeki havf olarak zikredilebilir.

⁸⁸³ Buhârî, *a.g.e.*, İman, 13.

⁸⁸⁴ Kasas, 28/4.

⁸⁸⁵ Kasapoğlu, *a.g.m.*, s. 125.

⁸⁸⁶ Kurtûbî, *a.g.e.*, XIII/248.

Havfın bir diğer boyutu da, kişinin kendi yaşantısı içinde havfa hiç yer vermediği veya az yer verdiği ve kendini başıboş bir varlık olarak gördüğü tefrit boyutudur.

Mutasavvıflar, “havf, nefsine ...cağım, ...cağım, inşallah yaparım gibi bahane fırsatı vermemektir”⁸⁸⁷ diyerek havfa tembelliğe, bahaneye ve tehire yer olmadığını belirtmektedir. ⁸⁸⁸ Yaptığını yeterli gören, cenneti hak ettiğini ve Cehennemden kurtulduğunu zanneder.

Bu düşünce rehavete, rehavet de ibadetleri azaltmaya ve korku derecesinin azalmasına sebep olur. Öyle ki kendi kendine yeterli olma hissi, en çetin olayları basit algılama, insanların dehşete düştükleri olaylar karşısında kılını kıpırdatmama durumlarına kadar varabilir. Bu denli bigane olma ve bu kadar korku ve endişe duygusundan yoksun olma ilk etapta sosyolojik açıdan; lokal olarak da psikolojik açıdan değerlendirilebilir bir vakadır.

Bir kutsî hadiste şöyle buyrulmaktadır: “*İzzetim ve celalim hakkı için bir kalpte iki korku ve iki emniyet birleştirmem. Eğer (kulum) dünyada benden korkarsa, âhirette onu emin kılarım. Eğer dünyada emin olursa, âhirette ona korku veririm.*”⁸⁸⁹ Bu hadisten anlaşılacağı üzere; Allah korkusu bir emirdir ve süreklilik gerektirir. Yarından emin olmamayı gerektirir. Yarından emin olduğunu düşünen yani cenneti garanti gören havf sahibi olamaz. Yukarıda da üzerinde durduğumuz gibi ifrat korku hem bireysel hem de toplumsal bazda zulümlere sebebiyet verebilecek bir mhiyeti haizdir. Aynı şekilde korkusuzluk veya yeterli seviyeye ulaşamamış olan korkularda bireysel psikolojik travmalar vardır. Nitekim zikrettiğimiz kudsî hadis de işaret ettiği gibi hiç kimseye sürekli bir emniyet verilmemiştir. Her insanda onun hayatını düzene sokacak kadar korku bulundurulmuştur. Düzeni bozacak seviyedeki ifrat ve tefrit korkular ise Memduh sayılabilecek korku sınırlarının dışındaki korkudur.

⁸⁸⁷ Gazzalî, *Kimyâ-yı Saadet*, s. 574.

⁸⁸⁸ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s. 408.

⁸⁸⁹ İbn Hibbân, *Sahih*, II/406.

3.KUR'ÂN'DA RECÂ

3.1. KUR'ÂN'DA RECÂ İLE ANLAM İLGİSİ BULUNAN KELİMELELER

3.1.1. Recâ'nın الطمع/Tama' Kelimesiyle Anlam İlgisi

Nefsin bir şeyi, kendisine karşı bir şehvet duyarak şiddetli bir şekilde arzulaması ya da özlemesi şeklinde tanımlanan tama', kök itibariyle 'طم-ع' fiilinden türetilmiş olup mastarı 'طَمَاعِيَّة' şeklinde gelir. Arap dilinde fiil gibi çekimlenen bu kelime, طَمِعْتُ kalıbında, bir şeyi kendisine karşı bir şehvet duyarak “şiddetli bir şekilde arzuladım” ya da “özledim”, anlamında kullanılır. Tama', buradaki anlamları ile recâ' (ümit) terimi yakın ilişkilidir. Her iki terimde de gerçekleşmesi istenen şey konusunda bir beklenti mevcuttur. Bu, Kur'ân-ı Kerim'de 12 yerde geçmektedir.⁸⁹⁰

Kur'ân-ı Kerim'de tama kelimesi bazı âyetlerde recâ (ümit) anlamında kullanılmıştır:

“أَفَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ” “...Şimdi bunların, size hemen inanacaklarını mı ümit ediyorsunuz?”⁸⁹¹

“إِنَّا نَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لَنَا رَبُّنَا خَطِيَاَتَا” “...Rabbimizden bize mağfiret buyuracağını ümit ederiz..”⁸⁹²

“وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ” “...Allah'a korkarak ve (rahmetini) umarak dua edin. Muhakkak ki iyilik edenlere Allah'ın rahmeti çok yakındır.”⁸⁹³

Âyetle alakalı yapılan yorumlara bakıldığında da çoğu müfessir bu âyetlerde geçen tama' kelimesine recâ/ümit anlamı vermiştir. Bu manada İslâm Âlimleri, Allah'ın, yeryüzünü peygamberler göndererek düzeltilmesinden sonra, orada Allah'a ortak koşarak veya isyan ederek bozgunculuk yapılmaması gerektiği üzerinde durmuş, bunun içinde, insanların Allah'ın cezalandırmasından korkup, mükâfaatını

⁸⁹⁰ Ayetler için bkz., Abdalbaki, a.g.e., s. 428.

⁸⁹¹ Bakara, 2/75.

⁸⁹² Suarâ, 26/51.

⁸⁹³ Â'raf, 7/56.

da Allah'tan *umarak* dua etmeleri gerektiği⁸⁹⁴ yorumunu yapmışlardır. Bu ve buna benzer yapılan genel yorumlarda *tama'* kelimesi *recâ* anlamında kullanılmaktadır.

Ebu'l-Leys es-Semerkandî, A'raf suresinde geçen *havf* ve *tama'* kelimelerini yorumlarken, “aynı zamanda ümit duygusunun kaybolmasına karşı da *havf* duyulsun diye ‘aşırı istek’ manasındaki *tama'* kelimesi zikredilmiştir”⁸⁹⁵ demektedir.

İslâm âlimleri, *tama'* kelimesindeki ‘şehvet derecesindeki arzu’ manasından dolayı, *recâyâ* arasındaki farka şöyle dikkat çekmişlerdir: “Yakın anlamlı olan bu iki kelime arasında şu gibi anlam farklılıkları bulunmaktadır: *Recâ*, ümit edilen kaynağın cömertliği gibi, umudu teşvik eden bir sebepten ya da bu sebebe bağlı başka bir unsurdan kaynaklanmaktadır. *Tama'*, ise istenilen hedefe davet eden bir sebep olmaksızın beklenen bir şeydir.”⁸⁹⁶

Bu anlamda *tama'* genellikle kişinin kendi hevâsından kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı *tama'* sahibi insanlar hoş görülmez. Hatta *tama'* shibi insanların bu durumları bir gözden düşme ve aşağılanma sebebi olarak kabul edilebilir.

Recâ, daha önce de belirttiğimiz gibi olması beklenen şey için bazı şartları yerine getirmeyi gerekli kılmaktadır. Örneğin Allah'ın rızasını kazanma ümidi, onun isteklerini yerine getirmekle ortaya çıkmaktadır ki *recânın tama'*dan en büyük farkı da budur.

3.1.2. *Recâ'nın عَسَى/Asâ Kelimesiyle Anlam İlgisi*

Bazı dil bilginlerine göre gayri mutasarrıf fiillerden; bazılarına göre de mukarebe harflerinden bir harf sayılan “عَسَى” kelimesi, nahiv âlimlerinin cumhuruna göre “Kâde” harfinin kardeşlerindendir. Bu görüşlere göre “عَسَى” kelimesi, *tama'* ve *recâ*⁸⁹⁷ anlamlarına gelmektedir.

Meşhur nahiv âlimi Sibeveyh'e göre de bu kelime mukarebe harflerindendir. Sibeveyh, Araplar arasında bu kelimenin çekimlenmediğini ancak yapılan çekimlerin

⁸⁹⁴ Taberî, *a.g.e.*, XII/487; Beğavî, *a.g.e.*, II/199; Beydavî, *a.g.e.*, III/16; Semerkandî, *a.g.e.*, I/522.

⁸⁹⁵ Semerkandî, *a.g.e.*, I/522.

⁸⁹⁶ Askerî, *a.g.e.*, s.363.

⁸⁹⁷ İbn Manzûr, *a.g.e.*, VII/124.

sadece örneklerde kaldığını belirtmektedir. Yine Sibeveyh'e göre bu kelime "umulan şeye yaklaşma"⁸⁹⁸ anlamındadır.

'Asa kelimesindeki umut, umma, umulan şeye yakın olma gibi anlamlar bu bakımdan kelimesyi recâ kelimesiyle anlam birlikteliğinde buluşturur.

Kur'ân-ı Kerim'de genelde umma anlamında kullanılan bu kelime, daha çok insanların uğraşıp ulaşamadıkları ama buna rağmen beklenti içinde oldukları olaylar için kullanılmıştır:

” فَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا تُكَلَّفُ إِلَّا نَفْسُكَ. وَحَرِّضَ الْمُؤْمِنِينَ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَكْفِ بِأَسَنِ الَّذِينَ كَفَرُوا“⁸⁹⁹

“Artık Allah yolunda savaş. Sen, kendinden başkası (sebebiyle) sorumlu tutulmazsın. Müminleri de teşvik et. Umulur ki Allah kâfirlerin gücünü kırar...”⁹⁰⁰

Küçük Bedir savaşında ayak sürüyen ve Resulullahla beraber harbe gitmek istemeyen kişilerin durumu üzerine bu âyetin nazil olduğunu belirten kaynaklar⁹⁰¹, bu savaşta Resulullah'ın tek başına bile olsa savaşması emredilmektedir, demişler. Çünkü bu âyette kuvvetli bir beklenti olarak “kâfirlerin gücünün kırılacağından” söz edilmektedir.

Nitekim Seyyid Kutub, o günkü psikolojiyi anlatarak âyette bahsedilen ümit duygusuna olan ihtiyacı vurgulamaktadır: “Biz bu âyetten o gün müşriklerle savaşmaktan duyulan korku ve çekilen zorlukların boyutlarını müşahade ediyoruz”⁹⁰² demektedir. Öyle ki yüce Allah, kendisinin savaşı üstleneceğini haber vererek müminlerin ümidini güçlendiriyor.

Yine şu âyette, recâ kelimesi yerine âsâ kelimesi kullanılarak, recâ kelimesine yüklenilen “beklenti” anlamı âsâ kelimesiyle verilmiştir:

“Diğerleri ise günahlarını itiraf ettiler, iyi bir ameli diğer kötü bir amelle karıştırdılar. (Tevbe ederlerse) umulur ki (âsâ) Allah onların tevbesini kabul eder. Çünkü Allah çok bağışlayan, pek esirgeyendir.”⁹⁰³

⁸⁹⁸ İbn Manzûr, a.g.e., a.y.

⁸⁹⁹ Örnek ayetler için bkz. Bakara, 2/216; Nisa, 4/84-99; Maide, 5/52; A'raf, 7/129; Tevbe, 9/18.

⁹⁰⁰ Nisa, 4/84.

⁹⁰¹ Yazır, a.g.e., II/1407.

⁹⁰² Seyyid Kutub, a.g.e., II/709.

⁹⁰³ Tevbe, 9/102.

“(Babalari) dedi ki: “Hayır, nefisleriniz sizi (böyle) bir işe sürükledi. (Bana düşen) artık, güzel bir sabırdır. Umulur ki, Allah onların hepsini bana getirir. Çünkü O çok iyi bilendir, hikmet sahibidir.”⁹⁰⁴

Yusuf suresindeki âyetle alakalı İbn Atıyye şöyle demektedir: “Hz. Yakub (a.s) burada halinden şikâyet etmemektedir. Aksine, Hz. Yusuf’un rüyasına dayanarak olayların sonucunu umutla beklemektedir.”⁹⁰⁵ O, içindeki recâ duygusundan dolayı **“(bana düşen) artık, güzel bir sabırdır”** demektedir.

Recâ ile âsa kelimeleri arasındaki anlam farklılığına baktığımızda recâ kelimesi daha çok dışa vurulmamış ‘ileriye ait beklentileri’ karşılarken; âsâ kelimesi ise iç alemleri itibariyle söyleyenin ‘ileriye ait beklentilerini’ dışa vurmasıyla karşılanmaktadır.

3.1.3. Recâ’nın القنوط/Kanût Kelimesiyle Anlam İlgisi

Kök olarak ق-ن-ط/k-n-t’den gelen bu kelime lügatte yeis, umutsuzluk ve hayırdan ümit kesme⁹⁰⁶ anlamlarında kullanılmaktadır.

Gerek ıstılahî anlamına, gerekse Kur’ân kontekstindeki kullanımına baktığımızda, kavramın genelde sözlük anlamı veya buna yakın⁹⁰⁷ bir manada kullanıldığını görmekteyiz. Sadece kavram, âyetlerde değişik kiplerle kullanılmakla farklılık arz eder.

“قَالَ وَمَنْ يَقْنُطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ” (İbrahim:) dedi ki: Rabbinin rahmetinden, sapıklardan başka kim ümit keser?”⁹⁰⁸

“وَإِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْنُطُونَ”
“İnsanlara bir rahmet tattırdığımızda ona sevinirler. Şâyet yaptıklarından ötürü başlarına bir fenalık gelse hemen ümitsizliğe düşüverirler.”⁹⁰⁹

⁹⁰⁴ Yusuf, 12/83.

⁹⁰⁵ Ebû Muhammed Atıyye b. Saîd b. Abdillâh el-Endelüsî (ö. 407/1016), *el-Muharreru'l-Vecîz fi't-Tefsîri Kitâbi'l-Azîz*, Beyrût, 1993, III/271.

⁹⁰⁶ İbn Manzûr, *a.g.e.*, K-N-T Mad.

⁹⁰⁷ Âyetlerdeki kullanımıyla alakalı örnekler için bkz. Hicr, 15/56; Rum, 30/36; Zümer, 39/53; Şûra, 42/28.

⁹⁰⁸ Hicr, 15/56.

⁹⁰⁹ Rum, 30/36.

“O, (insanlar) *وَهُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا وَيَنْشُرُ رَحْمَتَهُ وَهُوَ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ*”
umutlarını kestikten sonra, yağmuru indiren, rahmetini her tarafa yayandır. O, hakiki dosttur, övülmeye lâyık olandır.”⁹¹⁰

قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ
 “De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir.”⁹¹¹

Bu âyetlere bakılınca, Allah'ın rahmet ve affının asla ümitsizliğe izin vermeyecek derecede geniş olduğunu⁹¹² en açık bir şekilde ortaya koyan ilâhî müjde⁹¹³ olarak değerlendirilir. Allah'ın iradesini sınırlayacak hiçbir güç bulunmadığı için O'nun bağışlama yetkisine belli şartlarla sahip olduğu gibi bir görüş de ileri sürülemez.

Âyetlerin genel anlam içeriğine bakıldığında recâ kavramının ilahi rahmet karşısındaki fonksiyonundan bahsedilmektedir. Lakin mezkûr âyetlerde “recâ” veya onun zıddı konumundaki “yeis” kavramları “kanût” kelimesiyle karşılanmıştır.

Zümer Suresi 53. âyette geçen kanût/umutsuzluğun sonraki âyetin şartlı bir cevabı gibi olduğunu belirten Ebu'l-Leys şöyle demektedir: Bu âyetten (Zümer 53) sonra gelen ve “size azab gelip çatmazdan evvel Rabbinize dönün, O'na teslim olun. Sonra yardım edilmezsiniz” âyeti, zikredilen recâ'nın bir ön koşulu gibidir. Allah'ın rahmetinin sonsuzluğu insanların atacağı adıma bağlanmıştır. Bu da, O'na karşı duyulacak recâdır⁹¹⁴demektedir.

Kanut, ye'sten daha fazla ümitsizlik anlamını ifade etmekle beraber asıl olarak hayırdan ümit kesmek anlamındadır.

3.1.4. Recâ'nın امل/e-m-l Kelimesiyle Anlam İlgisi

Recâ ile anlam ilgisi bulunan diğer bir kelime de emel امل'dir. Bu kelime, uzun çöl anlamına gelen emîl اَمِيل kelimesinden gelmektedir. Bundan dolayı, bir konuda uzun uzun ve sürekli düşünen biri için تَأَمَّل (uzun uzun düşündü)

⁹¹⁰ Şura, 42/28.

⁹¹¹ Zümer, 39/53.

⁹¹² Karaman, vd., a.g.e., IV/546.

⁹¹³ İbn Manzûr, a.g.e., XI/319.

⁹¹⁴ Semerkandî, a.g.e., III/190.

denilmektedir. İslâm âlimleri bu kelimenin sürekli recâ⁹¹⁵ anlamına geldiğini belirtmektedir.

Kur’ân, şeytanın inanmayanlara kötülüklerini güzel gösterdiğinden ve onları uzun emellere düşürdüğünden bahsetmektedir:

“إِنَّ الَّذِينَ ارْتَدُّوا عَلَىٰ أَدْبَارِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَىٰ الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَأَمْلَىٰ لَهُمْ”

“Şüphesiz ki, kendilerine doğru yol belli olduktan sonra, arkalarına dönenleri, şeytan sürüklemiş ve kendilerine ümit vermiştir.”⁹¹⁶

Bir başka kullanımda ise Yüce Allah, peygamberden kâfirleri boş ümitleri içinde bırakmasını istemektedir:

“ذَرُّهُمْ يَأْكُلُوا وَيَتَمَتَّعُوا وَيُلْهَهُمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ”

“Onları bırak; yesinler, eğlensinler ve boş ümit onları oyalayadursun. (Kötü sonucu) yakında bilecekler!”⁹¹⁷

Bu ayet daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır ki mal ve evlatları ile övünen ve onlarla eğlenen müşrikler geçici bir avuntuya⁹¹⁸ sahiptirler.

Allah dünyanın çok çabuk sona ereceğini, sonlu olduğunu bildirmektedir. Bundan dolayı sonlu olana itimat etmek yerine iyi ameller işlemek emel yönünden de daha hayırlıdır. Kişinin kendisi için recâsı, en başta iyi ameller işlemek olmalıdır. Emel kavramının buradaki kullanımları da bu manada recâ anlamındadır. Ancak bu recâ daha çok içsel ve temenniden oluşan bir recâ olup gerçekliği olmayan boş bir yöne sahiptir.

3.1.5. Recâ’nın يَسْ /Ye’s Kelimesiyle Anlam İlgisi

Ümit besleme, beklenti içerisinde olma, umma anlamındaki *recâ* kelimesinin karşıtı olan *ye’s*, Arapçada ‘يَسْ/yeise’ fiilinin mastarı olarak kullanılmaktadır. Bu kelime, umutsuzluğa düşmek, ümitsizlik, kişinin ümit ve güvenle bağlanacağı şeyden ümidini kaybetmesi, bilmek, anlamak ve ümidin zıddı⁹¹⁹ manalarına gelmektedir.

⁹¹⁵ Askerî, *a.g.e.*, s.363.

⁹¹⁶ Muhammed, 47/25.

⁹¹⁷ Hicr, 15/3.

⁹¹⁸ Razî, *a.g.e.*, XV/190-191.

⁹¹⁹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, VI/431.

Kur' an'da birçok âyette bu kelime ve türevleri geçmektedir. Kur'ân'da genellikle (bir şeyden, özellikle de Allah'ın rahmetinden) ümit kesmek⁹²⁰ anlamında kullanılmıştır. Sadece bir âyette de bilmek⁹²¹ anlamında kullanılmıştır.

Ye's halini nefsi ve rûhi bir sorun olarak değerlendiren bilginlere göre bu durum, kişide her şeyin boş görünmesine, ümit halinin tamamen yok olmasına sebep olan ruhsal bir hastalıktır.⁹²²

Mü'minin böyle bir duruma düşmemesi için Kur'ân, bütün recâ kapılarının açık olduğunu, şirkten başka bütün günahların bağışlanabileceğini özellikle vurgular. Bu, şu ayette şöyle zikredilmektedir:

"Şüphesiz ki Allah, kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz; bundan başka (günahları) dilediği kimseler için bağışlar..."⁹²³

Kur'ân'da, ye's/umutsuzluk aynı zamanda kâfirlerin bir özelliği olarak zikredilmektedir:

"İnsana tarafımızdan bir rahmet tattırıp da sonra bunu kendisinden çekip alıversek o, ümidini kesen bir adam, bir nankör olur..."⁹²⁴

Bu âyette geçen nankörlük n-k-r kökünden geldiğinden bu kavram aynı zamanda burada küfür anlamında da kullanılmış ve sahibi ümitsiz⁹²⁵ olarak nitelendirilmiştir. Zira ümitsizliğin bir küfür eylemi olduğu başka âyetlerde açık bir şekilde ifade edilmektedir:

'Allah'ın rahmetinden, sapıklardan başka kim ümit keser?"⁹²⁶

"Ey oğullarım! Gidin de Yusuf'u ve kardeşini iyice araştırın, Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü kâfirler topluluğundan başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez..."⁹²⁷

⁹²⁰ Yeis kelimesinin geçtiği ayetler için bkz. Mrude, 5/3; Mümtetine, 60/13; Talak, 65/4; Ankebut, 29/23; Yusuf, 12/80-87-110; Ra'd, 13/31; Hud, 11/9; Fussilet, 41/49; İsra, 17/83; 12/110; 12/80; Mümtetine, 60/13

⁹²¹ Ra' d, 13/31.

⁹²² Hayrani Altıntaş, "Psikoloji Sözlüğü Üzerine Deneme", A.Ü.İ.F Dergisi, 31, Ankara, 1989, s. 36.

⁹²³ Nisa: 4/48

⁹²⁴ Hûd, 11/9

⁹²⁵ Aydın, a.g.e., s. 162-165.

⁹²⁶ Hicr, 15/56.

⁹²⁷ Yusuf, 12/87.

Kâfirler, Allah'ın rahmetinin genişliğini, ilminin ve kudretinin kemâlini bilmezler; bundan dolayı âhiret hakkında recâ duyguları bulunmamaktadır:

“يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَوَلَّوْا قَوْمًا غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ قَدْ يَئِسُوا مِنَ الْآخِرَةِ كَمَا يَئِسَ الْكُفَّارُ مِنْ أَصْحَابِ الْقُبُورِ”

"Ey inananlar, Allah'ın kendilerine gazapettiği; kâfirlerin mezarlık halkından umudunu kestiği gibi âhiretten umudunu kesmiş olan bir topluluk ile dostluk etmeyin."⁹²⁸

Burada ye's, âhirette makamı belli olup gerçeklere şahit olmuş, âhiretin kalıcı nimetlerinden mahrum olup, azabını tatmış ve artık kurtuluş ümidi kalmamış kimsenin ümitsizliği⁹²⁹ gibi ifade edilmiş ve bununla da onlardaki umutsuzluğun şiddeti vurgulanmıştır.

Nitekim bu âyette kâfirler âhiretten o kadar ümitsiz olarak tasvir edilmişler ki, bir ölünün mezardan kalkıp geri gelmesi nasıl umulmazsa, öylesine umutsuz oldukları ifade edilmiştir. Buna mukabil Kur'ân âyetleri, ye's'in bir hastalık, buna mukabil kurtuluşun da recâ olduğunu bildirmektedir:

"Nihâyet peygamberler ümitlerini yitirip de kendilerinin yalana çıkarıldıklarını sandıkları sırada onlara yardımımız gelir ve dilediğimiz kimse kurtuluşa erdirilir. (Fakat) suçlular topluluğundan azabımız asla geri çevrilmez."⁹³⁰

Ye's ruha yerleşince, artık onda bir umut yeşeremez; bundan dolayı Allah, kulların ümitsizlik konumuna düşmemeleri için onları daima kendisine karşı ümitlerini muhafaza etmeye çağırmakta ve kullarına karşı bütün günahları affedecek derecede merhametli olduğunu belirtmektedir:

"De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah bütün günâhları bağışlar. Şüphesiz O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir."⁹³¹

Bunlardan hareketle mü'minin ümitsiz olamayacağını, olduğu takdirde ümitsizliğinin asla uzun ve karamsar bir tarzda olmamasını gerekli kılmaktadır.

⁹²⁸ Mümtehine, 60/13.

⁹²⁹ Ebû's-Su'ûd, a.g.e., VII/241.

⁹³⁰ Yusuf, 12/110.

⁹³¹ Zümer, 39/53.

Recâya insanın dini ve ruhî hayatındaki değeri açısından yaklaşıldığında ye'sin bu değeri ortaya çıkaran en büyük etkenlerden biri olduğu anlaşılır. Zira insan, kâinatta var olan nimetlerin çoğunu o nimetin zıddını bilmekle idrak etmektedir.

3.2. RECÂ DUYGUSUNU OLUŞTURAN AMİLLER

3.2.1. Allah'ın Rahmet Sıfatları

Yüce ve aşkın bir varlık olan Allah'a iman bütün ilahî dinlerin en önemli esasıdır. O'nu duyu verilerine göre tanımlamak mümkün değildir. Ancak insanoğlu iman ettiği bu varlığı tanımak, tanımak için de O'ndan bahsetmek ister. Bu arzusunu gidermek için o, Allah'ın görünür âlemdeki varlıklardan farklılığını anlatan değişik nitelikleri ve sıfatlarına başvurur. Nitekim Kur'ân da Allah'ın insanlar tarafından tasavvurunu kolaylaştırmak için birtakım isim ve sıfatları O'na atfeder.

Temel ilgi alanı Allah'ın zatı ve sıfatları olan Kelam ilmi, O'nun nasıl bir varlık olduğunu, evrenle, özellikle de insanla nasıl bir ilişki içinde bulunduğunu dile getirmek üzere uğraş verir. Bu manada kelimciler Kur'ân'da zikredilen isim ve sıfatları, belli ölçüde tasnif ederek açıklamaya çalışmışlardır. Özellikle Sünnî kelam kitaplarında sıfatların, tenzihî, sübûtî ve fiilî sıfatlar şeklinde genel olarak üç gruba ayrıldıkları görülmektedir. Buna göre tenzihî sıfatlar, Allah'ın aşkınlığını ve O'ndan nefyedilmesi gereken hususları; sübûtî sıfatlar, Allah'ın yetkinliğini ve O'na nispet edilmesi gereken vasıfları; fiilî sıfatlar ise Allah'ın âlemlerle ilişkisini, âlemi yaratmasını ve idare etmesini daha ayrıntılı bir şekilde ifade eden kavramlardır.⁹³²

Allah, en yüce varlık olarak inanılan, bütün kemâl sıfatları şahsında bulunduran ve her türlü noksan sıfatlardan uzak olan gerçek Ma'buddur.⁹³³ Bununla beraber Allah'ın kendi zatına rahmeti yazdığı⁹³⁴ ve rahmetinin her şeyi kuşattığı⁹³⁵ Kur'ân'da açıkça ifade edilir. Hatta birçok âyette de O'nun *rahman* ve *rahim*⁹³⁶ olduğu vurgulanır. Bu açıdan bakıldığında Kur'ân'da, Allah'ın kudretinin merhamet ve adaletiyle çevrelendiği⁹³⁷ görülür.

Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın isimlerini belirtmek üzere “*Esma-i Hüsnâ*” tabiri kullanılmaktadır. Allah'a atfedilen bu isimlerin büyük bir kısmı, O'nun farklı

⁹³² Bekir Topaloğlu, “Allah”, *DİA*, İstanbul, 1989, II/486-488.

⁹³³ Meryem, 19/65.

⁹³⁴ En'am, 6/12-54.

⁹³⁵ En'am, 6/147; Araf, 7/156; Mü'min, 40/7; Zümer, 39/53.

⁹³⁶ Allah'ın Rahman ve rahim olduğunu vurgulayan bazı ayetler için bkz. Fatiha, 1/3; Bakara, 2/37, 54, 128, 143, 160, 163, 173, 199, 218; Maide, 5/74; Tevbe, 9/99; Hicr, 15/49; İsra, 17/110; Enbiya, 21/36, 112; Hac, 22/65; Neml, 27/30; Yasin, 36/52, 58; Fussilet, 41/2; Şura, 42/5; Rahman, 55/1; Haşr, 59/22; Mülk, 67/ 29; Nebe, 78/37, 38.

⁹³⁷ İlhami Güler, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu*, Ankara, 2000, s. 65.

özelliklerinin öne çıkartılması⁹³⁸, bir anlamda o vasıflarla tanımlanması olarak görülebilir.

İslâm düşüncesinde “Allah” lafzı zat ismi, onun dışında kalan sair isimler de sıfat ismi olarak tasnif edilmiştir.⁹³⁹ Nitekim Elmalılı da Allah’ın isimlerinin zat ismi ve sıfat ismi olarak ikiye ayrıldığını ifade eder. Ona göre “Allah” ismi bütün isim ve sıfatları toplayan zât ismi, onun dışındakiler de sıfat isimleridir.⁹⁴⁰

Allah’ı tavsif etmek üzere Kur’ân’da en çok kullanılan sıfatların başında insanları Allah’a karşı umutlu olmaya sevk eden *rahman* ve *rahim* sıfatları gelir.

Rahman ve *rahim* sıfatlarının *rahmanî rahmet* ve *rahimî rahmet* olmak üzere iki çeşit rahmete işaret ettiğini⁹⁴¹ vurgulayan Elmalılı bunları şöyle açıklar: “*Rahmanî rahmet* hiçbir şarta ve önceden işlenmiş bir amele bakılmaksızın kayıtsız şartsız herkese, hatta bütün varlıklara şamil olan bir rahmettir. Başlangıçta varlık sahasına çıkış bu rahmetin bir tecellisidir. *Rahimî rahmet* ise akıl ve irade sahibi olarak yaratılan insanı, iradesine bir tercih payı bırakarak”⁹⁴² sorumluluk altına almayı ve ona “***kim zerre ağırlığınca bir iyilik yapmışsa onun karşılığını görür. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük yapmışsa onun da karşılığını görür***”⁹⁴³ âyeti gereğince mükafât ve ceza vermeyi ifade eder.

Buna göre Allah’ın *rahman* sıfatı, bütün varlıkların yaratılışının dayanağı; *rahim* sıfatı da Yüce Allah’ın âhirette kullarını affetmesi anlamındadır.

Âyet başlarında bulunan besmelelerde bu iki sıfatın tekrar etmesi, Yüce Yaratıcı’nın merhametinin Kur’ân’daki genel dağılımı noktasında belirleyicidir ki bu da insanı recâ duymaya ve dünya âhiret nimetleri noktasında beklentiye sevk etmektedir.

⁹³⁸ Araf, 7/180; İsrâ, 17/110; Taha, 20/8; Haşr, 59/24. Esmâ-i Hüsnâ hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu Hâmid Muhammed el-Gazzâlî (505/1111), *el-Maksadu’l-Esnâ fî’ş-Şerhi’l Esmâ’illâhi’l-Hüsnâ*, nşr. Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrût, ts.; Bekir Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, *a.g.e.*, XI/404-418; Suat Yıldırım, *Kur’an’da Uluhiyyet*, İstanbul, 1987, s. 253.

⁹³⁹ Turan Koç, *Din Dili*, Kayseri, 1995, s. 36.

⁹⁴⁰ Yazır, *a.g.e.*, I/18; VII/4877.

⁹⁴¹ Sabri Yılmaz, “Elmalılı Hamdi Yazır’ın Allah’ın Rahman Ve Rahim Sıfatlarını Tahlili”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 4, s. 108.

⁹⁴² Yazır, *a.g.e.*, VII/4869.

⁹⁴³ Zilzal, 99/7-8.

Nitekim müsteşriklerin iddia ettikleri gibi Allah'ın Kur'ân'daki anlatımı yoğunlaşmış saf bir kuvvet, hatta kaba kuvvet, bazen de kaprisli bir diktatör⁹⁴⁴ değildir. Aksine Kur'ân sathî okunduğunda bile insan üzerinde Allah'ın sonsuz yücelik ve merhamet sahibi bir ilâh⁹⁴⁵ olduğu etkisi uyandırmaktadır.

Sözlükte acıma, kalp rikkati ve yumuşaklığı manalarına gelen rahmet, duygu ifade eden bir kavram olduğundan rahmet edilene ihsanı gerektirir.⁹⁴⁶ Çünkü rahmet, yalnızca kuru bir acımayı ifade etmediğinden acıyı ve afeti yok edip yerine sevinci ve nimeti ikameye yönelik bir iyilik duygusunu akla getirmektedir.

Dolayısıyla Allah'a nispet edilmiş olan rahmet ve merhamet sıfatları, varlıkları itibariyle kişide ümit uyandırmaya yöneliktir. Bu manada rahmet hayra ulaştırma iradesi olarak tanımlamıştır. Çünkü Yüce Allah buun gibi zat ve sıfat isimleriyle insanlara umut vererek onları hayra yönlendirir.

Kur'ân-ı Kerîm'de rahmet, rahmân ve rahîm kavramları dışında doğrudan Allah'ın kullarını sevmesini ve affı konu edinen daha başka kavram ve isimlerden de bahsetmek mümkündür. "hullet", "rıza", ve "muhabbet" kavramları yanında, "ber" "vehhâb", "vedûd", "latîf", "kerîm", "raûf" gibi isimler örnek kabilinden zikredilebilir.

Bundan başka Allah'ın rahmetle bağlantılı olarak kullarını affetmesi, mağfiret etmesi, adaletle muamelede bulunması, dünyada yaşayacakları ortamı hazırlaması ve rızık vermesi gibi vasıfları da vardır ki bunlar da kulları recâya sevkirmektedir.

Nitekim konuyla ilgili araştırmalarda doksan dokuz esmâ-i hüsnâ içinde Allah-kul ilişkisinde rahmet ve sevgiyi ön plana çıkaran on ismin ortak kökten geldiği ifade edilmektedir.⁹⁴⁷ Onlar da rahmân, rahîm, ğaffâr, ğafûr, 'âlî, râûf, müteâlî, afuv, selam, tevvâb, halîm, mâcid-mecîd, kâdir-muktedîr şeklindedir. Yüce Allah'ın her bir isminin kullanıldığı yer ve duruma göre O'nun rahmetinin başka bir

⁹⁴⁴ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an* (Terc.: Alpaslan Açıkgenç), Ankara, 1987, s. 42.

⁹⁴⁵ Süreyya Canbolat, "Bir Kelâm Problemi Olarak Dinden Dönmenin Sebepleri, Bu Sebeplerin Tarihte ve Günümüzde İslâmdan Dönmeyle İlişkisi, Türkiye'de Hristiyan Olan Müslümanlar Örneği", *Sosyal Bilimler Dergisi*, İstanbul, I, 5, 2004, s. 101.

⁹⁴⁶ İsfahanî, *el-Müfredât*, III/241; Seyyid Şerif Cürcanî, *Kitabü't-Ta'rifât* (Nşr.: Abdülmunim Hafnî), Kahire, 1991; Firûzâbâdî, *Kâmus*, II/243; Yazır, *a.g.e.*, I/32-33.

⁹⁴⁷ Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", *a.g.e.*, XI/413.

boyutuna işaret ettiği tasavvur edilirse bu isimlerin recâ duygusuna yapacağı olumlu etki daha iyi anlaşılacaktır.

3.2.2. Recâyı Teşvik Ye'si Meneden Âyetler

Recâ duygusunun insanda tezahür etmesinin bir sebebi olarak da Kur'ân'da Allah'a karşı umutlu olmayı teşvik eden âyetlerin varlığını zikredebiliriz.

Recâ kelimesi, Kur'ân'da daha çok mü'minlerin Allah'tan beklenti içerisinde olmaları, istek ve arzularının O'nun tarafından gerçekleşmesini ümit etmelerini anlatmak üzere kullanılır.⁹⁴⁸ İnkârcıların Allah'tan ümitli olamayışları, bu konuda çektikleri yoksunluk, Kur'ân'da değişik kelimelerle dile getirilerek⁹⁴⁹ mü'min kişiler ye'se karşı sakındırılmıştır.

İnanan insanlar, bu emirlerin bir gereği olarak Rablerine ulaşma ve O'nun rızasını kazanma ümidini taşımaktadırlar. Allah'ın huzurunda olmak ve iyiliğe erişmek müminler için varılması gereken bir hedeftir. Kur'ân müminlerin bu beklentisine işaret ederek bazı uyarılarda bulunmaktadır. Bu şekilde ümit edilene ulaşabilmelerinin yollarını da göstermektedir:

“Allah’la karşılaşmayı uman bilsin ki, Allah’ın bunun için belirlediği vakit gelecektir. O işitir ve bilir.”⁹⁵⁰

Âyetteki asıl mananın insanları hak olarak bildikleri âhiret gününe karşı şüpheye düşmemelerine yönelik olduğunu beyan eden İbn Kesîr, bu durumda olan mü'minlerin de mutlaka umduklarına kavuşacaklarını⁹⁵¹ beyan eder. Bu manada umut etmek, karşımıza bir mü'min vasfı olarak çıkar ki bu konuda başka âyetler de bunu destekler mahiyettedir:

“...Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü kâfirler topluluğundan başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez.”⁹⁵²

Yine başka bir âyetle de Allah'ın rahmetinden ümit kesmek dalalette olanların bir davranışı olarak zikredilerek mü'minler Allah'ın rahmetine karşı recâyâ

⁹⁴⁸ Bakara, 2/218; Nisâ, 4/104; İsrâ, 17/28, 57; Kehf, 18/110; Ankebût, 28/5; Ahzâb, 33/21; Fâtır, 35/29; Mümûtehhine, 60/6.

⁹⁴⁹ Yûnus, 10/7-11-15; Furkân, 25/21-40; Nebe, 78/27.

⁹⁵⁰ Ankebut, 29/5.

⁹⁵¹ İbn Kesîr, a.g.e., III/27.

⁹⁵² Yusuf, 12/87.

teşvik edilmişlerdir: **“(İbrahim:) dedi ki: Rabbinin rahmetinden, dalalette olanlardan başka kim ümit keser?”**⁹⁵³

Âyette Hz. İbrahim ile melekler arasındaki bir muhaverede Hz. İbrahim’in meleklerle verdiği bir cevapta böyle söylediğini söyleyen Taberî, Allah’ın rahmeti karşısında recânın nasıl olması gerektiği noktasında Hz. İbrahim’in cevabını ‘peygamberane bir cevap’⁹⁵⁴ olarak niteler.

Şu ayette de Yüce Allah, kullarının ye’s bataklığında yok olmamaları için onlara şu şekilde umut vermektedir:

“كَتَبَ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ” **“...O, merhamet etmeyi kendi zatına ilke edindi...”**⁹⁵⁵

Bu ayetin en çarpıcı mesajı Yüce Allah’ın aslında kesinlikle mecbur olmadığı bir şeyi kendine bir vazife olarak beyan etmesidir. Bu da Allah’ Teâla’nın kullar için kullanılabilecek ‘farz kıldı’ tabirini kendi zatı için kullanmasıdır. Bu da gösteriyor ki Yüce Allah kullarını affetme noktasında gayet halim gayet kerimdir. Bu hilm ve merhamet hiç şüphesiz kulların Rablerine karşı olan recâlarını artıracak bir durumdur.

En’am suresi 56. âyette de Yüce Allah merhametinin enginliğini zikrederek günahkâr kulları Allah’ın rahmeti noktasında umutlu olmaya davet etmektedir:

“... kim, bilmeyerek bir kötülük yapar, sonra ardından tevbe edip de kendini ıslah ederse, bilsin ki Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir.”⁹⁵⁶

Recânın sadece duygusal alanda bırakılmamasını emreden Yüce Allah, ibadetlerde de recâ duygularıyla hareket etmemizi emretmektedir: **“Onlar âhiretten çekinir ve Rabbinin rahmetini umarlar.”**⁹⁵⁷ **“Onlar, korku ve ümit içinde Rablerine dua ederler.”**⁹⁵⁸

Bunun yanında Yüce Allah’ın af ve mağfiretinin çok olduğunu beyan eden başka âyeti kerimeler de vardır ki bunlar, kulları Allah’a karşı saygıya ve ibadete

⁹⁵³ Hicr, 15/56.

⁹⁵⁴ Taberî, a.g.e., I/455

⁹⁵⁵ En’am, 6/12.

⁹⁵⁶ En’am, 6/56.

⁹⁵⁷ Zümer, 39/9.

⁹⁵⁸ Secde, 32/16.

davet etmektedir. Zira saygının beraberinde getirdiği ibadetler kulu Yüce Yaratıcı'nın affına mazhar kılar:

“İslah edilmesinden sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın. Allah'a korkarak ve (rahmetini) umarak dua edin. Muhakkak ki iyilik edenlere Allah'ın rahmeti çok yakındır.”⁹⁵⁹

“Medyen'e de kardeşleri Şuayb'ı gönderdik ve Şuayb: Ey kavmim! Allah'a kulluk edin, âhiret gününe ümit bağlayın, yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın! dedi.”⁹⁶⁰

Kur'ân'da recâyı teşvik eden âyetlerin varlığı gibi, recânın zıddı olan ye'si meneden âyetler de bulunmaktadır. Yeis, bir kimsenin bir şeyden emel ve umudunu kesmesi, güvenini kaybetmesi, kalbinden ümit ve emeli tamamen kesip umuttan tümüyle uzak ve boş olması anlamına gelir.

Kur'ân-ı Kerîm'de bu anlamda kullanılmıştır: ***“Ey iman edenler! Allah'ın kendilerine gazap ettiği o kavim ile dost olmayın ki kabirlerde bulunan kâfirler nasıl ye'se düştülerse (ümitlerini kestilerse), onlar da öylece âhiretten ümitlerini kesmişlerdir (ye'se düşmüşlerdir).”***⁹⁶¹ Çünkü ölmüş ve kabre girmiş olan kâfirler, Cehennemdeki ebedî kalacakları mevkilerini gördükleri ve âhiret nimetlerinden mahrumiyetleri belli olduğu için her yönüyle cennetten ümitleri kesilmiş ve ye'sleri gerçekleşmiştir. Ölmemiş kâfirler de ölülerin diriltilmesinden ve âhiretten tamamen ümitlerini kesmişlerdir.⁹⁶²

Akaid kitaplarında genel itibariyle imansız kişinin son demlerindeki imanı ‘iman-ı ye's veya iman-ı be's’ olarak anlatılmıştır. Buna göre son demlerinde getirilen bu iman makbul değildir.⁹⁶³ Buna karşın günahkâr mü'minin ‘can boğazdan çıkmadığı sürece’⁹⁶⁴ yapacağı tevbe makbul addedilmiştir. Çünkü Allah Teâlâ ***“Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyiniz”***⁹⁶⁵ buyuruyor.

⁹⁵⁹ A'raf, 7/56.

⁹⁶⁰ Ankebût, 29/36.

⁹⁶¹ Mümtehine, 60/13.

⁹⁶² Kalkan, “Ye's”, a.g.e., s. 342.

⁹⁶³ Yazır, a.g.e., III/2108.

⁹⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/132, 153, III/425, V/362; Tirmizî, Daavât, 13, 98; İbn Mâce, Züh'd 13, 30

⁹⁶⁵ Zümer, 39/53.

Yüce Allah Kur'ân- Kerimde rahmetinden ümitlerini kesenleri azapla uyarılmaktadır: ***“Allah'ın âyetlerini ve O'na kavuşmayı inkâr edenler -işte onlar- benim rahmetimden ümitlerini kesmişlerdir ve onlar için acıklı bir azap vardır.”***⁹⁶⁶

Şu âyette Yüce Allah, insanlara hak olan gerçek apaçık beyan edildikten sonra insanların ye'se düşmemelerini istemektedir:

“Gerçeği müjdeledik, sakın ümitsizliğe düşenlerden olma! dediler.”⁹⁶⁷

Kur'ân'da insanları Allah'ın rahmetine karşı teşvik edip recâyaya sevkeden hem rahmet âyetleri; hem de direk ye'sten meneden başka âyetler de vardır. Bu âyetler de Yüce Allah'ın rahmetinin enginliği zikrederek insanları tevbe ve O'na ibadet etmeye davet eder. Bununla beraber günahlarından dolayı umutsuzluğa kapılmış olanlar ye'se karşı uyarılmışlardır:

“De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir.”⁹⁶⁸

Kur'ân, umutların tükendiği noktada Yüce Allah'ın varolduğunu, dolayısıyla her hâlükârda O'na karşı recâ duygularıyla dolu olmak gerektiğini beyan etmektedir: ***“Nihâyet peygamberler ümitlerini yitirip de kendilerinin yalana çıkarıldıklarını sandıkları sırada onlara yardımımız gelir ve dilediğimiz kimse kurtuluşa erdirilir....”***⁹⁶⁹

3.2.3. Recâyı Teşvik Ye'si Meneden Hadisler

Kur'ân'ın tefsiri konumunda bulunan hadisler, Kur'ân-ı Kerim'de olduğu gibi insanları tevbe ve Allah'ın istediği şekilde bir yaşam sürmeye davet etmektedir. Bunun için de insanları geçmişleriyle ilgili günahlarında ısrardan vazgeçirmeye çalışmakta ve onları Allah'a karşı recâ duymaya/ümit beslemeye davet etmektedir.

Recâ duygusu yerini ye'sin almaması için çabalayan Allah Resulü, gerek günahkâr mü'minleri gerekse iman etmemiş olanları Allah'ın rahmetinin büyüklüğü noktasında bilgilendirmekte ve onları hidâyete davet etmektedir. Bunun için de

⁹⁶⁶ Ankebût, 29/23.

⁹⁶⁷ Hicr, 15/55.

⁹⁶⁸ Zümer, 39/53.

⁹⁶⁹ Yusuf, 12/110.

Allah'ın rahmetinin gazabından önce geldiği vurgulanmış insanlar bu noktada ümitlendirilmiştir.

Bu manada bir hadisi şerifte şöyle geçmektedir: Ebû Hüreyre (r.a) anlatıyor: *"Resûlullah (s.a.v) buyurdular ki: Allah Teâla mahlûkatın olmasına hükmettiği zaman,⁹⁷⁰ yanında bulunan, Arş'in fevkindeki bir kitaba şunu yazdı: Muhakkak ki rahmetim gazabıma galebe çalmıştır."*⁹⁷¹

İnsanları recâya sevk eden başka bir hadiste şöyle buyrulmuştur:

Selmân-ı Fârisî (r.a) anlatıyor: *"Resûlullah (s.a.v) buyurdular ki: Allah'ın yüz rahmeti var. Bunlardan biriyle mahlûkat kendi aralarında birbirlerine merhamet gösterirler. Doksan dokuz rahmet de Kıyamet günü içindir."*⁹⁷²

Yüce Allah'ın rahmetinin sonsuzluğunu anlatan başka bir hadiste Allah Resulü şöyle buyurmaktadır: *"Allah Teâlâ, rahmetini yüz parçaya ayırdı. Doksan dokuzunu yanında bıraktı, bir parçasını yeryüzüne indirdi. İşte bu bir parça rahmet sebebiyle bütün yaratıklar birbirine merhamet eder. Hatta yavrulu bir kısırak (dişi at), yavrusunun kendisini daha rahat emebilmesi için ayağını kaldırır."*⁹⁷³

Recâ duygusunun ibadetlerden sonra başlı başına kurtuluş için yeter bir sebep olduğunu belirten bazı hadislerle göre kulun affedilmesi recâ duygularını kaybetmemesine bağlanmıştır: *"Allah Teâlâ buyuruyor ki: Ey âdemoğlu! Sen Bana dua edip, (affımı) ümit ettikçe Ben senden her ne sâdır olsa, aldırmam, Ben seni affederim. Ey âdemoğlu! Senin günahın semanın bulutları kadar bile olsa, sonra Bana dönüp istiğfar etsen, çok oluşuna bakmam, seni affederim. Ey âdemoğlu! Bana arz dolusu hata ile gelsen, sonunda hiç bir şirk koşmaksızın Bana kavuşursan, seni arz dolusu mağfiretimle karşılarım."*⁹⁷⁴

Hız. Ömer'den nakledilen bir hadiste insanlar ile Yüce Allah'ın rahmeti adeta karşılaştırılarak insanın şefkat ve merhametine göre Yüce Allah'ın merhametinin sınırsızlığı vurgulanmıştır:

⁹⁷⁰ Müslim'in rivâyetinde: "Allah mahlûkâtı yarattığı zaman" şeklinde geçmektedir.

⁹⁷¹ Buhârî, Tevhîd 15, 22, 28, 55, Bedü'l-Halk 1; Müslim, Tevbe 14, (2751); Tirmizî, Daavat 109, (3537).

⁹⁷² Müslim, Tevbe 20, (2753).

⁹⁷³ Buhârî, Edeb 19, Rikak 18; Müslim, Tevbe 17; Tirmizî, Daavât 100.

⁹⁷⁴ Tirmizî, Daavât 106.

Ömer İbnu'l-Hattâb (r.a) anlatıyor: “Resûlullah (s.a.v.)'a bir grup esir getirilmişti. İçlerinde bir kadın vardı, göğüsleri sütle dolu idi. Bu kadın (sağa sola) koşuyor, esirler arasında bir çocuk bulduğu zaman onu yakalayıp kucaklıyor, göğsüne bastırıyor ve emziriyordu. (Dikkatleri çeken bu manzara karşısında), Allah Resulü:

‘Bu kadının, çocuğunu ateşe atacağına kanaatiniz olur mu?’ dedi. Bizler:

‘Hayır!’ diye cevap verince:

‘(Bilin ki), Allah'ın kullarına olan rahmeti, bu kadının çocuğuna olan şefkatinden fazladır’ buyurdu.”⁹⁷⁵

Mü'minleri Rablerine karşı recâ duygularına sevk eden en önemli amillerden birinin de tevbeye teşvik eden hadisler olduğunu beyan eden İslâm âlimleri, bu tevbelerin, Yüce Yaratıcı tarafından insanın son nefesine kadar kabul edilebileceğine işaret etmişlerdir.⁹⁷⁶ Buna delil olarak da riyazu's-Salihinde geçen şu hadisi örnek vermişlerdir:

Peygamberimiz (s.a.v.) “Allah, kulunun tevbesini, canı boğazına gelmediği müddetçe kabul eder.”⁹⁷⁷

İbn Abbas'a dayandırılan bir hadiste Yüce Allah'ın, kulun çokça günah işlemesine bakmadan günahları bağışladığına dikkat çekilmektedir. Kulun günahlarına rağmen Yüce Allah'ın affı öncelemesi ve kulunu affetmesi hiç şüphesiz kullar için ümit etme kapılarını aralamaktadır:

İbn Abbas (r. a) anlatıyor: “Bir kavim cinâyete bulaştı ve çokca adam öldürdü, zinâyâ bulaştı ve bunda ileri gitti. Şirke düşerek tevhid'i ihlâl etti ve bunda ileri gitti. Sonunda Hz. Peygamber (s.a.v.)'e mürâcaat ederek: ‘Ey Muhammed! Bizi dâvet ettiğin şeyler gerçekten güzel. Ancak, önceden işlediğimiz günahların bir kefâreti var mı; bize önce bundan haber versen!’ dediler. Bunun üzerine şu âyet indi: **“Onlar ki Allah'ın yanına başka bir ilaha tapmazlar, Allah'ın haram kıldığı cana haksız yere kıymazlar, zina etmezler. Kim bunlar(dan birini) yaparsa cezaya**

⁹⁷⁵ Buhârî, Edeb 18; Müslim, Tevbe 22, (2754).

⁹⁷⁶ Yaşar Kandemir vd., *Riyazu's-Salihîn Şerhi*, İstanbul, 1999, I/52.

⁹⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/132, 153, III/425, V/362; Tirmizî, De'avât, 13, 98; İbn Mâce, Zühhd 13, 30.

çarpar. Kıyamet günü de azabı katmerleşir ve o (azabın) içinde hor ve hakir ebedî bırakılır. Meğerki (şirkten) tevbe edip iyi amel (ve hareket)de bulunan kimseler ola. İşte Allah bunların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah çok mağfiret edici, çok merhamet edendir.”⁹⁷⁸

Başka bir ayet de şu şekildedir: *“De ki: Ey kendilerinin aleyhinde (günahda) haddi aşanlar, Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Çünkü Allah bütün günahları affeder. Şüphesiz ki O, çok affedicidir, çok merhamet edendir.”⁹⁷⁹*

3.2.4. Şefa

Şefa kelimesi ‘ش-ف-ع’/ş-f-‘a harfeleriden oluşan ve Arapça’daki şef masterından türetilmiştir. Şef ise, tek olan bir şeyi dengi veya benzeriyle çift hale getirmek⁹⁸⁰ gibi manalara gelir ve ‘bir insanın bir başkasından kendisi dışındaki birine faydalı olmasını veya ondan bir zararı uzaklaştırmasını istemesi’⁹⁸¹ anlamını ifade eder.

Dinî bir terim olarak şefa, genellikle ‘kıyamet gününde, kendilerine izin verilenlerin başkalarının günahlarının bağışlanması için duada bulunmaları’⁹⁸² anlamında veya ‘azabı hak etmiş müminlerden cehenneme girmemeleri veya cehenneme girdikten sonra çıkarılıp cennet’e konulmaları şeklinde azabın kaldırılması’⁹⁸³ manasında kullanılır.

Mutezile kelâmcıları şefaatin yalnızca sevap ehli ve Allah dostları için derecelerinin artırılması şeklinde olacağını⁹⁸⁴ ileri sürerek sınırlı bir şefa inançını kabul etmiş olsalar bile İslâm akidesine göre şefa haktır, iman edilmesi gereken Kur’ân ve Sünnet’in nassları ve âlimlerin icma ile sabittir.

Şefaatin konusunun sağlıklı olarak değerlendirilebilmesi için şefaatin aklen de mümkün olduğunun gösterilmesi gerekliliğine inanan İslâm âlimleri, buna örnek

⁹⁷⁸ Furkan, 25/68-70.

⁹⁷⁹ Zümer, 39/53; Nesâî, Tahrimu'd-Dem 2, no: 7, 86; Buhârî, Tefsir, Zümer 1; Müslim, İmân 193, h. no: 122; Ebû Dâvud, Fiten 6, h. no: 4273.

⁹⁸⁰ İsfahanî, a.g.e., s.386.

⁹⁸¹ Semih Duğaym, *Mevsûatu Mustalahati İlmi'l-Kelami'l-İslamî*, Beyrût, 1988, I/666.

⁹⁸² Cürcanî, *et-Ta'rifat*, s.167; Saduddin Taftazanî, *Şerhu'l-Akâid*, İstanbul, ts., s.150.

⁹⁸³ Ebu Hayyan Muhammed b. Yusuf, *el-Bahrü'l-Muhît*, Beyrût, 1992, I/309.

⁹⁸⁴ Kadî Abdulcebbar, *Fadlu'l-İ'tizal ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, (Nşr.: Fuad Seyyid), Tunus, 1974, s.208; Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III/110; Avvad b. Abdullah, *el-Mu'tik, el Mu'teziletu ve Usûluhumu'l-Hamsetu*, Riyad, 1996, s. 219-232. Mutezile'den Ebu Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) ise, günahkar müminler için de şefaatin caiz olduğu görüşündedir. Ayrıca bkz. Kadî Abdulcebbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s. 690.

olarak Yüce Yaratıcının bu âlemde icraatını sebeplere bağlı yürüttüğünü göstererek burada da şefa'at meselesini O'nun kud'sî takdir ve hikmetinin bir gereği olarak görmüşlerdir.

Nitekim insanlara merhamet edip onları rızıklandıran Allah'tır; ama O, ağaç, toprak ve sair sebepleri lütfuna vesile kılmıştır. Aynı şekilde güneş'i de zeminin aydınlanmasına bir vesile yapmıştır.⁹⁸⁵ Rızık ve ışık gibi maddî ihsanlarına böylesine sebepler yaratan Allah'ın manevî ihsanlarına da bazı makbul kullarını sebep kılması aynı şekilde makul görülmelidir.

Hidâyetin Yüce Allah'ın takdirinde olduğunu zikreden Kur'ân, insanlara verilen hidâyetin peygamberler vasıtasıyla meydana geldiğini de beyan etmektedir.⁹⁸⁶ Hidâyetle şefa'at karşılaştırıldığında şefa'at edilmek için hidâyet sahibi olmanın mecbur olduğu görülmektedir. Zira hadislerde 'şefa'atin peygamber ümmetine'⁹⁸⁷ has olduğu görülmektedir. Dolayısıyla hidâyet şefa'atten daha üstün bir mertebeye sahiptir denilerek, hidâyete vesile kılınan peygamberlerin şefa'at edememesi aklen muhal görülmüştür.⁹⁸⁸

Kur'ân bazı âyetlerinde şefa'atin varlığını şu şekilde zikretmektedir:

"O'nun huzurunda, kendisine izin verdiği'nden başkasının şefa'ati fayda vermez.."⁹⁸⁹

"O gün Rahmân'ın izin verdiği ve sözünden razı olduğu'nun dışındakilere şefa'at fayda vermez."⁹⁹⁰

"Göklerde nice melek vardır ki onların şefa'atleri; ancak Allah'ın izni ile dilediği ve razı olduğu kimselere yarar sağlar."⁹⁹¹

"Onlar, Allah'ın rıza gösterdiği'nden başkasına şefa'at etmezler."⁹⁹²

⁹⁸⁵ Yener Öztürk, "Şefa'at İ'ancının Naklî ve Akli Açısından İmkânı", *Ekev Akademi Dergisi*, 23, s. 103.

⁹⁸⁶ Şûrâ, 42/52.

⁹⁸⁷ Buhârî, Tevhid 66.

⁹⁸⁸ İsmail b. Abdulğani ed-Dehlevî, *Risaletu't-Tevhîd*, Seharenfür, 1974, s.84; Ayrıca bkz. İbn Ebi'l-'İzz, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahaviyye*, Beyrût, 1988, s. 239.

⁹⁸⁹ Sebe, 34/23.

⁹⁹⁰ Tahâ, 20/109.

⁹⁹¹ Necm, 53/26.

⁹⁹² Enbiya, 21/28.

Kur'ân-ı Kerîm'in kullanmış olduğu ifadelerden anlaşılmaktadır ki şefaât Allah'ın izni ve razı olduğu sınır içinde olacaktır. Bu şefaât, şefaât hakkı tanınan kışının kendi istek ve arzusuyla olacak bir tasarruf olarak görülmemektedir. Nitekim ayet en bariz haliyle şefaati kendisinin istek ve iznine bağlamıştır. Böyle bir vak'anın olması da, günahkâr mü'minlerin Allah'ın affına karşı recâ duymalarına sebep olabilmektedir.

Taftazanî, "*artık şefaâtçilerin şefaati onlara fayda vermez*" âyetinin ifade tarzı üzerinde dikkatle durur ve şöyle der: "Bu cümleinin ifade şekli esas itibariyle şefaatin var olduğunun delilidir. Aksi hâlde, onların hâllerini kötölemek ve içinde bulundukları sıkıntılı durumun mahiyetini ortaya koymak için 'Kâfirlere hiçbir şefaâtçinin faydası olmaz.' demenin anlamı olmazdı"⁹⁹³ demektedir.

Bu gibi yerlerde kullanılan bu nevi ifadeler, sadece kâfirlere mahsus olan durumu işaret etmektedir. Onlarla beraber başkalarını da bu hükmün içine almaz. Yani burada kâfirlerle ilgili hükümden, 'Onların dışındakilerin (müminlerin de) şefaâtçileri olmaz' manası çıkarmak yukarıda zikrettiğimiz hadis ve âyetlerin ruhuna da aykırılık teşkil edecektir.

Kelam âlimlerinden Nureddin es-Sabunî de aynı noktaya temas ederek şöyle der: "Eğer şefaât müminlere de fayda vermeyecek olsaydı, kâfirlere hususi olarak dikkat çekmenin bir manası olmazdı."⁹⁹⁴

Nitekim şefaatin varlığı hadislerde de zikredilmiştir: "*Benim şefaetim, Allah'a şirk koşmaksızın ölenler içindir.*"⁹⁹⁵ Başka bir hadiste Allah Resulü, "*Benim şefaetim, ümmetimden büyük günah işleyenler içindir*"⁹⁹⁶ buyurmaktadır.

Şefaatin varlığı noktasında Kur'ân'da yeterli delil olduğunu beyan eden İslâm âlimleri, Kur'ân'ın bu meyanda kimlere şefaât edilmeyeceğini dahi belirtmektedir. Nitekim Kur'ân, "*Yaklaşan gün hususunda onları uyar! Çünkü o onda dehşet içinde yutkunurken yürekleri ağızlarına gelmiştir. Zalimlerin ne dostu ne de sözü dinlenir şefaâtçısı vardır*"⁹⁹⁷ buyurmaktadır.

⁹⁹³ Taftazanî, s. 149.

⁹⁹⁴ Sabunî, *Maturîdiyye Akaidi*, s.165. Ayrıca bkz. Adududdin el-Îcî, *el-Mevakîf fî İlmi'l-Kelâm*, Beyrût, ts., s. 380.

⁹⁹⁵ Tirmizî, *Sıfatul-Kıyame* 13.

⁹⁹⁶ İbn Mace, *Zühd* 37, II/1441; Ebu Davud, *Sünnet* 23; Tirmizî, *Kıyame* 11.

⁹⁹⁷ Mü'min, 40/18.

Yine şefaitle ilgili Kur'ân âyetlerine ve hadis rivâyetlerine bir bütün olarak baktığımızda, onun her insan ve her suç için söz konusu olmadığını görürüz. Meselâ Kur'ân'da inkârcı zalimlerin şefaatten mahrum bırakılacağı açıkça ifade edilir. Bunun gibi bir âyette 'büyük bir zulüm' olarak ele alınan şirkin affın kapsamı dışında kaldığı vurgulanır.⁹⁹⁸

Hidâyet yolu açık olmasına rağmen kendi içinde ye'se düşüp recâdan uzaklaşabilecek insanların bulunabileceğine dikkat eden İslâm bilginleri, şefaatin varolmasını insanlarda recâ duygusunun gelişmesine vesile olduğuna inanmışlardır.⁹⁹⁹

Buna bağlı olarak Kur'ân, insanlarda recâ duygusunun temadisi için şefaatin varolduğunu değişik âyetlerde belirtmektedir: ***“Biz her peygamberi -Allah'ın izniyle- ancak kendisine itaat edilmesi için gönderdik. Eğer onlar kendilerine zulmettikleri zaman sana gelip Allah'tan bağışlanmayı dileseler, Resûl de onlar için istiğfar etseydi Allah'ı ziyadesiyle affedici, esirgeyici bulurlardı.”***¹⁰⁰⁰

Âyette yer alan: ***‘...Resûl de onlar için istiğfar etseydi...’*** şeklindeki ibare, Cenab-ı Hakk'ın, Hz. Peygamber'i şefaât yetkisiyle yücelttiğinin göstergesidir diyen Fahrûddîn Razî, şefaât edebilme yetisini peygamberliğin bir nişanesi olarak nitelemektedir.¹⁰⁰¹

Başka bir âyette şefaât etme hakkının Allah'ın belirlediği bazı kimselere verileceği belirtilerek şefaatin varlığı vurgulanmıştır: ***“O'ndan başka (tanrı diye) yalvardıkları şeyler, şefaât edemezler. Ancak bilerek hakka şahitlik edenler şefaât edebilirler.”***¹⁰⁰²

Müşriklerin cehaletlerinden dolayı putlardan şefaât beklediklerini belirten İbn Kesîr, âyette şefaatin iman edenlere sınırlı kılındığı¹⁰⁰³ sonucuna varmaktadır.

Buna bağlı olarak, şefaatin varolduğunun âyet, hadis ve İslâm âlimlerince teyid edilmesi, sonuç olarak iman edenlerde recâ duygularının ortaya çıkmasına vesile olduğu söylenebilir.

⁹⁹⁸ Lokman, 31/13.

⁹⁹⁹ M. Fatih Kesler, “Tasavvuf”, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 7, Ankara, 2004, s. 13.

¹⁰⁰⁰ Nisa, 4/64.

¹⁰⁰¹ Razî, *a.g.e.*, X/126-127.

¹⁰⁰² Zuhuruf, 43/86.

¹⁰⁰³ İbn Kesîr, *a.g.e.*, III/297.

3.2.5. Müsibetlerin Günahlara Keffaret Olması

Lügatte, ‘bulutların çokça yağmur indirmesi ve felaketlerin şiddetle inmesi’ anlamındaki “ص-و-ب/s-v-b” kökünden türeyen ve ‘bir şeye ulaşmak, başa gelmek, isabet etmek, hata etmeksizin okun hedefe ulaşması’ anlamlarına gelen “اصاب/esâbe” fiilinden isim olan musibet kelimesi, kişilerin başına gelebilecek kötü haller için kullanılan bir isimdir.¹⁰⁰⁴

İsfahani’ye göre musibet sözcüğü, temelde atışla ilgili olup “felaket, kaza, talihsizlik” anlamlarına tahsis edilmiştir. “Esâbe” fiilinden isim olan isâbet sözcüğü iki anlama gelir; hayırla ilgili kullanıldığında yağmurun inişini ifade ederken, şer ile ilgili kullanıldığında okun hedefe ulaşması kastedilir.”¹⁰⁰⁵

Kuran’da on âyette geçen musibet kelimesi,¹⁰⁰⁶ genellikle kötü durumları ifade etmek üzere kullanılır.¹⁰⁰⁷ Ancak; “esabe” fiilinde mutlak manadaki isabet etme, başa gelme manası bulunduğundan dolayı bu fiil, musibet –bela manasını ifade etmesi için “seyyie” kelimesiyle beraber geçer.¹⁰⁰⁸

Kuran’da bazı âyetlerde her türlü musibetin bir kitapta yazılı olduğu¹⁰⁰⁹, musibetlerin Allah’ın izni ile gerçekleştiği¹⁰¹⁰ bildirilirken; bazısında musibetler, insanın kendi fiillerinin bir sonucu olarak gösterilmektedir.

Kur’ân-ı Kerim’de Allah Teâlâ sevdiği mü’min kullarına değişik şekiller altında musîbetler göndererek onları imtihan ettiğini ve bu musibetlere karşı gösterdikleri sabır ve tevekkül neticesinde de büyük mükâfatlarla mükâfatlandırılacaklarını¹⁰¹¹ bildirmektedir. İnananlar zümresi içerisinde peygamberlerin Allah Teâlâ’ya en yakın kitle oldukları halde, musibetlerin en büyüklerine uğradıkları görülmektedir:

"And olsun ki sizi biraz korku, biraz açlık, biraz da mallardan, canlardan ve mahsullerden yana eksiklikle imtihan edeceğiz. Sabredenleri müjdele. Onlara

¹⁰⁰⁴ İbrahim Enis, *el-Mu'cemü'l-Vasit*, Beyrût, 1991, s.527.

¹⁰⁰⁵ İsfahani, *a.g.e.*, IV/452.

¹⁰⁰⁶ Muhammed Fuad Abdülbaki, *a.g.e.*, V/214.

¹⁰⁰⁷ Ayetler için bkz. Bakara, 2/156; Ali İmran, 3/165; Nisa, 4/62; Nisa, 4/72; Maide, 5/106; Tevbe, 9/50; Kasas, 28/47; Şura, 42/30; Hadid, 57/22.

¹⁰⁰⁸ Ayetler için bkz. Ali İmran 3/120; Nisa 4/78-79; Araf 7/131; Şura 42/48.

¹⁰⁰⁹ Tevbe, 9/50-51; Hadid, 57/22.

¹⁰¹⁰ Teğabun, 64/11.

¹⁰¹¹ Hadid, 57/22.

***bir musibet dokunduğu zaman "Mutlaka biz Allah içiniz ve mutlaka O'na döndürüleceğiz" derler"*¹⁰¹²**

Diğer bir musibet de, insanların işledikleri kötü amelleri ve kalplerindeki nifak ve küfürlerinden dolayı muhatap oldukları musibettir. Kur'ân-ı Kerim'de bu anlamda kullanılan musibet kelimesi ile bu kötülöklere karşı bir cezalandırma kastedilmektedir.

İnsanın işlediği günahları ve hataları veya yapması gereken görevleri yerine getirmemesi musibetin gelmesine sebep olabilir. Kuran musibetin gelişinde etkin olan günahları “nefislere zulmetme” şeklinde yorumlar ve her isyanı, her emre muhalefeti musibete davet olarak değerlendirir.¹⁰¹³ Hatta musibetleri büyük oranda ferdin yaptıklarına bağlayarak ***“başınıza gelen musibetler ellerinizle işledikleriniz sebebiyledir”*¹⁰¹⁴** veya ***“kendinizdendir”*¹⁰¹⁵** ya da ***“günahlarınız sebebiyledir”*¹⁰¹⁶** ifadeleriyle çeşitli yerlerde bu gerçeğe parmak basar. Günahların hepsi karşısında musibet verilmediği, Allah’ın birçoğunu affettiği de bildirilir:¹⁰¹⁷

***Başınıza gelen bir musibet kendi ellerinizle kazandığınız günahlar yüzündendir. O, işlenenlerin birçoğunu da affeder”*¹⁰¹⁸**

İbn Kesîr âyeti tefsir sadedinde Resulullahtan bir hadis rivâyetiyle âyete açıklık getirir. Buna göre dünyada çekilen eziyetler, işlenen günahların bir kefareti olarak günahları affettirir. İbn Cerîre dayandırdığı başka bir hadisi de nakleden İbn Kesîr, “musibetler sebebiyle Allah kulunu affedecek kadar Halîm; affettikten sonra da va’ dinden dönmeyecek kadar da Kerimdir”¹⁰¹⁹ der.

Buna bağlı olarak bu durum inananlar üzerinde musibetlerin günahlara kefaret olması sebebiyle olumlu etki meydana getirmekte ve onları recâ duymaya sevk etmektedir.

¹⁰¹² Bakara, 2/155-156.

¹⁰¹³ Nur, 24/63.

¹⁰¹⁴ Nisa, 4/62; Rum, 30/36; Kasas, 28/47.

¹⁰¹⁵ Nisa, 4/79.

¹⁰¹⁶ Araf, 7/100; Maide, 5/49.

¹⁰¹⁷ Şura, 42/30.

¹⁰¹⁸ Şûra, 42/30.

¹⁰¹⁹ İbn Kesîr, *a.g.e.*, III/277.

Kur'ân, insanların başına gelen bütün musibetlerin Allah Teâlâ'nın izni ve takdiri dâhilinde ortaya çıktığını haber vermektedir:

"Yeryüzüne ve kendinize inen hiç bir musîbet yoktur ki biz onu yapmadan önce Levh-i mahfuz'da yazılmış olmasın. Şüphesiz ki bu, Allah için çok kolaydır"¹⁰²⁰

"Allah'ın izni olmadan kulun başına hiç bir musibet gelmez..."¹⁰²¹ Bu anlamda, ölüm olayı da bir musibet olarak zikredilmektedir: ***"... Veya yolculukta iseniz ve başınıza ölüm musibeti gelmişse..."***¹⁰²²

İnananların başına gelen ve Yüce Yaratıcının izni dâhilinde meydana gelen bu tür müsibetlerin günahlara kefarete olup sonunda da sahibini Cennete götürdüğünü belirten hadisler de mevcuttur. Allah Resulünün bu minvaldeki hadisleri yine inananlar için bir recâ sebebi olarak delillendirilebilir.

Nitekim Allah Resulü, ***"mü'min sıkıntıya tabi tutulur. Çünkü bir diken batışı veya ondan daha küçük bir musîbetle veya bir ağrıya sıkıntıya düşerse Allah bununla mutlaka onu bir derece yükseltir. Ve ağacın yaprağını döktüğü gibi onun günahını düşürür"***¹⁰²³ buyurmaktadır.

Bediuzzaman Said Nûrsî, Müslümanların başlarına neden semavî âfetler geldiğine dâir bir soruya verdiği cevapta, bir hukuk kuralını hatırlatarak şöyle cevap verir: ***"Büyük hatalar ve cinâyetler geri bırakılır ve hesabı büyük merkezlerde görülür. Küçük cinâyetler ise ivedilikle öne alınır ve küçük merkezlerde bir an önce görülür. Kûfür ehlinin cinâyetleri büyük olduğundan mahşerdeki büyük mahkemeye bırakılmakta; iman edenlerin ise küçük cinâyet ve günahları genelde bu dünyada mahkeme edilmektedir."***¹⁰²⁴

Nitekim Kur'ân, ***"Sana ne kötülük gelirse nefsendendir."***¹⁰²⁵; ***"Gündüzün iki yanında ve gecenin gündüze yakın zamanlarında namaz kıl. Doğrusu iyilikler"***

¹⁰²⁰ Hadîd, 57/22.

¹⁰²¹ Teğâbun, 64/11.

¹⁰²² Maide, 5/106.

¹⁰²³ Suyûtî, Câmiü's-Sağîr, 1/1208.

¹⁰²⁴ Bediuzzaman, Sözlük, s. 158.

¹⁰²⁵ Nisa, 4/79.

kötülükleri giderir.”¹⁰²⁶; “Ancak tevbe eden, iman eden ve salih amel işleyenlerin; işte Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah bağışlar ve merhamet eder”¹⁰²⁷ gibi bir çok âyetiyle insanın başına gelen musibetlerin insanın kendi hatası sonucu geldiğini, musibetlere sabredenlerin ve tevbe edenlerin kötülüklerinin bağışlanarak iyiliklere çevrileceğini müjdeler. Sonuç olarak müsibetlerinin bir sonucu olarak kötülüklerinin iyiliklere çevrileceği bilgisine sahip olan bir inanan Allah’a karşı recâ duygusuna sahip olabilir.

¹⁰²⁶ Hûd, 11/114

¹⁰²⁷ Furkan, 25/70.

3.3. RECÂ DUYGUSUNUN İNSANDAKİ TEZAHÜRLERİ

3.3.1. Sabır

Arapça ‘ص-ب-ر/s-b-r’ kökünden gelen bu kelime, dayanma, dayanıklılık, olacak veya gelecek bir şeyi telaş göstermeden bekleme, elem ve belalara karşı şikâyeti terk etme¹⁰²⁸ manalarına gelir.

İstilah olarak daha ziyade kulun, başına gelen musibetlerden dolayı Allah'tan başka kimseye şikâyetçi olmadan, sızlanmadan, yakınmadan ve kendine acıdırmadan, karşılaştığı sıkıntı ve belaların verdiği üzüntüyü sadece Allah'a arzemesi ve sadece O'nun inâyetini istemesi¹⁰²⁹ olarak tanımlanmıştır.

Sabır nefis terbiyesinin en mühim bir merhalesi olarak gören mutasavvıflar, şöyle demişlerdir: “İnsanoğlu, maddi manevi birçok elem, ıstırap, keder ve ruhi sıkıntılara maruz kalabilir. Kendisi bunları gidermeye muktedir olmadığı zaman, türlü feveranlar eder. Bu feveranlar maddesine ve ruhuna zarar verir. Sabır terbiyesini olmayan insanlar daima isyan halindedir, isyan ise mutlaka zarar getirir. İsyân, nefsin şehvetlerine uymayı artırır.”¹⁰³⁰ Nefsin arzularına karşı sabretmek, nefsin hoşlandıklarını terk yolunda mühim bir mücahededir.¹⁰³¹

Sabır “Allah’a ibadette sabır, günah işlememeğe sabır, Allah’ın verdiği imtihanlara karşı sabır”¹⁰³² diye tasnife tabi tutan İslâm bilginleri, sabrın ilk iki kısmının insanların iradesine bağlı olduğuna dikkat çekerek bu iki kısım sabrın insanı günahlardan uzaklaştırıp ibadette devama sevkettiğine hükmetmişlerdir.

Tevbe edip hidâyet yoluna giren kişinin en büyük zorluğunun ibadetlerde devamlılık ve tevbesinden dönmeme olduğu¹⁰³³ gerçeği gözönüne alınınca; ibadetlerde devamlılık ve recâ duygularının temadisi için en mühim ibadetlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Zira musibetlere karşı sabrın, aynı zamanda günahlara kefareti olduğunu belirten hadisler de gözönüne alınınca, sabır ile recâ duyguları arasındaki bağ daha

¹⁰²⁸ Uludağ Süleyman, *Tasavvuf Tarihi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1991, s.408.

¹⁰²⁹ et-Tûsî, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁰³⁰ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s.399.

¹⁰³¹ Uludağ, *a.g.e.*, a.y.

¹⁰³² Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 389.

¹⁰³³ Mahir İz, *Tasavvuf*, İstanbul, ts., s.141.

iyi anlaşılmaktadır. Nitekim *“Hiç kimseye sabırdan daha hayırlı bir mükâfat verilmemiştir”*¹⁰³⁴ diyen Allah’ın Elçisi, kendisinden dua talebeden saralı bir kadına: *“dilersen sabreder cennete girersin; dilersen dua edeyim, Allah seni bu dertten kurtarsın”* diyerek sabrın cenneti ümit etmek için bir basamak olduğuna vurgu yapmıştır. Bunun üzerine kadın, *“ben, bayılıp düştüğüm zaman açılıyorum, bari Allah'a dua et, vücudum açılmasın”* demiş ve Allah Resulü de kadına dua etmiştir.¹⁰³⁵

İnsan günahlardan uzak durmak için sabra muhtaçtır. Ama alışkanlık isteklerle birleşirse günah etkeni güçlenir, bu durumda da nefsin hevalarına karşı durmak ve sabretmek güçleşir. Bu zor durumları aşmak için kişinin kendisini gıybetten, yalandan, riyadan, üstü kapalı veya açık biçimde kendini övmekten ve benzeri günahlardan koruması ve Rabbi ile arasındaki recâ duygularını kaybetmemesi yine sabırla olacaktır.

Sabrın ibadetler üzerindeki etkisi ve günahlardan uzaklaşmadaki ehemmiyetine dikkat çeken nasslar, sabır dayanağına sığınan kişilerin kazanacakları mükâfatlardan bahsetmektedir. Bu şekilde hayırla tecziye edilen kullar Rablerine karşı ümit beslemeye devama teşvik edilip ye’s düşmekten menedilmişlerdir.

Bu konuda Allah Resulü şöyle buyurmaktadır: *“Mü’min kula isabet eden hiçbir hastalık, tasa, ya da daha küçük bir olay yoktur ki Allah, o musibet ile kulun günahlardan bir kısmını silmesin.”*¹⁰³⁶

Hz. Peygamber başka bir hadisinde de şöyle buyurmuştur: *“Kim başına gelen musibete Allah’ın buyurduğu gibi “inna lillahi ve inna ileyhi raciûn” (Biz O’ndan geldik yine O’na döneceğiz.) deyip sonra, “Allahım, bu musibetinden bana sevap ver, bunun ardından bana hayır (aldığın nimetin yerine daha iyisini) ihsan eyle!” diye dua ederse Allah ta kabul eder”*¹⁰³⁷ buyurmuştur.

¹⁰³⁴ Müslim, Zekât, 124.

¹⁰³⁵ İbn Hanbel, 1313, I/347.

¹⁰³⁶ Buhârî, Marda, 3213.

¹⁰³⁷ Müslim, Cenaiz, 3-4.

3.3.2. Tefekkür

Diğer varlıklarla insan arasındaki ‘ana farklılık’ olarak tabir edilen tefekkür,¹⁰³⁸ incelemek ve gözlemler yapmak suretiyle bir şey hakkında fikir ve kanaat sahibi olmak anlamı taşıyan nazar, akıl, tedebbür ve tezekkür¹⁰³⁹ anlamlarında kullanılan bir kelimedir.

Allah’a karşı recâ duygusu olan inananlar, Kur’ân’ın bir emri olarak Allah’ın kevnî ve kitabî eserleri üzerinde tefekkür ederler. Bu durum hem recâ duygularını kavileştirmekte hem de Allah’ın yarattıkları üzerinde tefekkür inananın imanı artırmaktadır.

İslâm âlimleri Kur’ân âyetlerinden hareketle tefekkürü kendi içinde iki ana grupta değerlendirmişlerdir:

1-Kur’ân üzerinde tefekkür.

2-Başka varlıklar üzerinde tefekkür.¹⁰⁴⁰

Üzerinde düşünülüp tefekkür edilmesi için gönderilen Kur’ân, kendi âyetleri üzerinde tefekkür edilmesi gerektiğini âyetlerde bildirmektedir:

“Biz sana hayırlı ve bereketli bir kitap indirdik ki, âyetlerini inceden inceye düşünüp taşınsınlar, akılları olanlar ondan öğüt alsınlar.”¹⁰⁴¹

“Bunlar Kur’ân’ı derinden derine düşünmüyorlar mı? Yoksa yüreklerine kilit mi vurulu?”¹⁰⁴²

“Sana Kitabı indiren O’dur. Onun (Kur’ân’ın) bazı âyetleri muhkemdir ki, bunlar Kitabın esasıdır. Diğerleri de müteşabihdir. İşte kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun teviline yeltenmek için müteşabih âyetlere yapışıp onlarla uğraşır dururlar. Halbuki onun te’vilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek payeye

¹⁰³⁸ Rağıb, a.g.e., s. 398; Yusuf Şevki Yavuz, *Kur'an-ı Kerim ile Tefekkür ve Tartışma Metodu*, Bursa 1983, s. 48; Nihat Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, İstanbul, 1982, s. 158.

¹⁰³⁹ Suyûtî, *el-Camiu's-Sağir*, I/136.

¹⁰⁴⁰ Mustafa Çetin, “Kur'an’da Tefekkür Kavramı”, *DEÜ ilahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, İzmir, 1994, s. 45.

¹⁰⁴¹ Sad, 38/29.

¹⁰⁴² Muhammed, 47/24.

erişenler (uzman) ise: "O'na inandık hepsi Rabbımız tarafındandır" derler. Bu inceliği ancak akl-ı selim sahipleri düşünüp anlarlar."¹⁰⁴³

Kur'ân, bu âyetlerinde Allah'ın munzel âyetleri üzerinde tefekkür etmeye insanları davet etmektedir.

Elmalılı, "bu âyetler, gönülleri Hakk'ı bilmeye ve ilâhî saltanatın şekil ve tecellilerinin sırlarını, Allah Teâlâ'nın hikmetiyle mülkünün sanatındaki tasarruf hükümlerini, sır ve yaratılış gayesini keşfettirecek olan âyetlerini gösterme gayesindedir"¹⁰⁴⁴ demektedir.

Başka bir âyette Kur'ân üzerinde tefekkürün insanları hidâyete sevkettiğinden bahsedilerek, bunun için de Kur'ân'ın kolaylaştırıldığından bahsedilmiştir: ***"Andolsun biz Kur'ân'ı anlaşılıp öğüt alınması için kolaylaştırdık. Düşünüp öğüt alan yok mudur?"***¹⁰⁴⁵

Kur'ân üzerinde düşünmeyi, onu doğru olarak anlamaya çalışma şeklinde yorumlayan İbn Kesîr, âyetten anlaşılması gereken mesajı da 'düşünüp de günahlardan vazgeçen ve onları terkeden yok mudur?'¹⁰⁴⁶ şeklinde özetler.

Bu durumda tefekkür insanı iyiliğe, iyilik insanı Rabbe karşı recâyâ ve dolayısıyla Rabbe ibadete sevk edebilen bir mahiyeti haizdir.

Kevni âyetler üzerinde tefekkürün insanların imanî yönünü güçlendirdiğini belirten Bediuzzaman Said Nursî, "kâfirlerin dünyaya bakışı Esmâ-ı İlahiyeyi tahkir cihetiyledir. Çünkü onlar bütün vahdâniyetin delillerine karşı küfür ile mukabele edip ve bütün nimetlere karşı küfran ile mukabele ederek ve bütün mevcudatı kıymetsizlikle kâfirâne bir itham ile tahkir ettiler"¹⁰⁴⁷ demektedir. Yine Bediuzzaman, kafirlerin kevnî âyetlerden bir anlam çıkartmak ve Allah'a ulaşma delilleri aramak yerine inkâr cihetiyle yaklaşımlarını nihâyetsiz bir cinâyet olarak nitelendirmektedir.

Buna karşın Mü'minlerin kevnî âyetler üzerindeki tefekkürlerini onların hidâyetlerinin bir gereği olarak gören Bediuzzaman, "fıtratımıza dercedilmiş tefekkür

¹⁰⁴³ Mü'minûn, 23/68.

¹⁰⁴⁴ Yazır, a.g.e., II/701.

¹⁰⁴⁵ Kamer, 54/17.

¹⁰⁴⁶ İbn Kesîr, a.g.e., III/407.

¹⁰⁴⁷ Nursî, Sözlük, s. 47.

hâssesinin ana sebebi, Yüce Allah'ın verdiği nimetler üzerinde insanların düşünmesini istemesinden kaynaklanmaktadır ki bu da inananları iman cihetiyle güçlü kılmaktadır” demektedir.¹⁰⁴⁸

Dolayısıyla tefekkür imanı güçlendiren, kişinin imanda sabitkadem olmasını sağlayan bir boyuta sahiptir. İmanda devamlılık beraberinde Allah'a karşı recâyı getirebilmektedir.

Bu meyanda tefekkür, aynı zamanda Kur'ân'ı anlama ameliyesi olarak da değerlendirilmiştir. Kur'ân'ı anlama, onun üzerinde tefekkür ve tedebbürde bulunma yine Kur'ânî bir emirdir.¹⁰⁴⁹

Bunun üzerinde derin yorumlarda bulunan Elmalılı, “Kur'ân'da, iyi Arapça bilenler için hiç tefsire ihtiyaç hissettirmeyecek kadar açık manalı (muhkem) âyetler olduğu gibi, manası açık olmayan (müteşabih) âyetler de vardır. Arapça bilmeyenler için ise, Kur'ân'ın bütün kelime ve terimlerinin açıklanması gerekir.”¹⁰⁵⁰ “Müteşabihlere gelince, onların anlaşılması için birçok ilim ve şartlar gerekir. Yüce Allah bütün müteşabihlerin manasını insanlara bildirmemiştir. Onların bazılarını yalnız kendisi bilir; bir kısmını rasihlere, dinde mütehasıs olanlara bildirmiştir. Bir kısmı da insanlar üzerinde düşünmek suretiyle anlayabilirler”¹⁰⁵¹ demektedir.

Bu manada Kur' an, kendisini bütün insanlığa duyurulma ve anlatılmak için nazil olmuş bir kitaptır. Onun manaları ihata olunup bitirilemez. Lakin bir kişi tarafından bitamamiha ihata edilemeyecek olan kitap üzerinde tefekkür edilemez diye bir hüküm de yoktur.

Kur'ân-ı Kerimin ilk müfessiri olan Hz. Peygamber, akıl, tefekkür ve muhakemeye büyük önem vermektedir. Kur'ân'ın manasını insanlara anlama kabiliyet ve kapasitelerine göre açıklayıp anlatmıştır. Onun, aklını kullanma, düşünme, çalışma ve ilim elde etmekle ilgili pek çok beyanları, emir ve tavsiyeleri vardır.

Bu manada Hz. Aişe'den nakledilen bir hadiste, Allah Resulüne sorulan bir soru üzerine Allah Resulü şöyle cevap vermiştir: “...İnsanların dünyada yaptığı işler,

¹⁰⁴⁸ Nursî, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁰⁴⁹ Kamer, 54/17.

¹⁰⁵⁰ Yazır, *a.g.e.*, I/29.

¹⁰⁵¹ Taberî, *a.g.e.*, I/191.

akıllarını kullanmaları nispetindedir; âhiretteki mükâfatları da bu işlere göre verilir” buyurmuştur. Bu hadisten de anlaşıldığına göre, insanın başarı ve mutluluğu, dine bağlılığı ve dinde sabitkadem kalması, ancak aklını çalıştırması ve onu iyi yerde kullanması ölçüsünde olacaktır.

Tefekkürün ehemmiyeti ile alakalı Allah Resulü şöyle buyurmaktadır:

*“Bir saat tefekkür, bir yıl ibadet (nafile)ten hayırlıdır.”*¹⁰⁵²

*“Allah'ın yaratıkları üzerinde tefekkür ediniz; zatı hakkında tefekkür etmeyiniz. Zira siz, O'nun zatının mahiyetini bilemezsiniz.”*¹⁰⁵³

*“Allah'ın eserleri üzerinde tefekkür ediniz; zatı hakkında tefekkür etmeyiniz.”*¹⁰⁵⁴

Her fırsatta âyetlerin manaları üzerinde tefekkür edilmesinin gereğini vurgulayan Hz. Peygamber'in, Al-i İmran Sûresinin 190. âyeti hakkındaki ifadesi tefekkürün ehemmiyeti hakkında dikkat çekicidir:

“Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde akl-ı selim sahipleri için gerçekten açık ibretler vardır” buyurulmaktadır. Hz. Peygamber, bu âyetin hedef gösterdiği hususları düşünmeyen ve onlardan yararlanamayan düşüncesiz kişinin durumunu şöyle dile getirmektedir: *“Bu âyeti okuyup da manasını düşünmeyen basiretsizlere yazıklar olsun”* diyerek tevbih etmiştir.¹⁰⁵⁵ Bu söz, tefekkür etmeyenler hakkında ne kadar şiddetli bir tehdittir. Demek ki, matlup olan, sadece bu âyetleri okumak değil, aynı zamanda onlar üzerinde düşünmek, muhakemeler yürütmek ve onlardan ibret almaktır.

Gerek kitabî âyetler gerekse kevnî âyetler üzerindeki tefekkür geriye dönük olarak insanların işlediklerine karşı bir muhakemeye sevk etmesi durumu vardır. Geçmişe ait cürümlerden nedamet ettirecek tefekkür ileriye ait recâduygularının tabii bir spnucu olarak karşımıza çıkar. Zira rabbine karşı recâ duygularını kaybederek kendini müflislerden görenler, ibadet mesabesindeki tefekkür yerine ye'se takılıp günah işlemeye devam edeceklerdir.

¹⁰⁵² Aclûnî, a.g.e., I/370.

¹⁰⁵³ Suyûti, *el-Camiu's-Sağir*, I/136; Aclûnî, a.g.e., I/371.

¹⁰⁵⁴ Suyûti, a.g.e., I/136.

¹⁰⁵⁵ Taberî, a.g.e., IV/209; Akseki, a.g.e., s. 327.

3.3.3. Dua

Arapça bir kelime olan ‘dua’ lügatte, çağırarak, seslenmek, yalvarıp yakararak Allah'tan hayır istemek, ibadet etmek, tapınmak, özendirmek, yönlendirmek, aracı olmak, da'vet, yardım istemek, hayvanın memesinde birazcık süt bırakmak, Allah'a yönelmek, kendisiyle Allah'a yakarılan söz, isim ve isim koyma¹⁰⁵⁶ anlamlarına gelir.

Kur'ân-ı Kerim'de de fiil ve isim olarak çeşitli türevleri bulunan "dua" kelimesi genel olarak şu anlamlarda kullanılmıştır:

1-Allah'a yönelmek ve O'na ibadet etmek: **"Allah'tan başka; sana ne fayda, ne de zarar veremeyecek olan şeylere yalvarma"**¹⁰⁵⁷

2-İstiane (yardım istemek): **"Allah'tan başka bütün şahit (yardımcı)larınızı da çağırın."**¹⁰⁵⁸

3-Sual (istemek): **"Benden isteyin, size vereyim."**¹⁰⁵⁹

4-Söz: **"Onların oradaki sözleri: Allah'ım Sen her türlü eksiklikten uzaksın."**¹⁰⁶⁰

5-Nida: **"Size nida edildiği gün ..."**¹⁰⁶¹

6-Tesmiye (isim koyma): **"Resulü, aranızda birbirinizi çağırdığınız (isimlendirdiğiniz)gibi çağırmanın (isimlendirmeyin)."**¹⁰⁶²

7- İman: **"De ki: Duanız (İmanınız) olmadıktan sonra Rabbim sizi ne yapsın?"**¹⁰⁶³

Kur'ân'daki kullanımları çerçevesinde ele aldığımızda duayı, “huzurunda boyun eğerek, rahmetini umarak, lütfunu bekleyerek, affına sığınarak, yardımına

¹⁰⁵⁶ İbn Manzur, *a.g.e.*, XIV/257; İsfahanî, *a.g.e.*, s. 244; Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Edebu'l-Katib*, Beyrût 1985, s. 546-581; Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, Matbaa-i Osmaniye, 1305, III/81; Yazır, *a.g.e.*, IV/2968.

¹⁰⁵⁷ Yunus, 10/106. Bu anlamdaki bazı ayetler için bkz. En'am, 6/56; İsra, 17/67; Hacc, 22/62; Lokman, 31/30; Zümer, 39/38; Mü'min, 40/66, 74; Zuhuruf, 43/86; Ahkiif, 46/4-5; Cin, 72/18.

¹⁰⁵⁸ Bakara, 2/23.

¹⁰⁵⁹ Mü'min, 40/60. Bu anlamdaki bazı ayetler için bkz. Sad, 38/51; Fussilet, 41/49; Duhan, 44/55.

¹⁰⁶⁰ Yunus, 10/10.

¹⁰⁶¹ İsra, 17/52.

¹⁰⁶² Nur, 24/63;

¹⁰⁶³ Furkan, 25/77. Bir hadis-i şerifte "Duanız imanınızdır." buyurulmuştur. bkz. Buhârî, İman 2.

başvurarak içtenlikle Allah'a yalvarmak”¹⁰⁶⁴ şeklinde tanımlayabiliriz. Nitekim İslâm âlimleri, “duanın hakikati kulun Rabbinden inâyet istemesi ve yardım talebinde bulunmasıdır”¹⁰⁶⁵ demişlerdir.

Anlam olarak bu şekilde kullanılan dua kelimesi, Kur’ân’da detaylandırılarak anlatılmıştır. Bu manada Kur’ân, duanın nasıl ve kime yapılması gerektiğini, dua örneklerini, duanın insan hayatı üzerinde yaptığı etkiyi de açıklamaktadır.

Dua, insanda fitrî bir olgudur.¹⁰⁶⁶ Bu sebeptendir ki, bütün dinlerde mevcuttur. Üstün bir varlığa inanan her insan şu veya bu şekilde dua eder. İnsanlar hayatları boyunca, üstesinden gelemeyecekleri birçok şeylerle karşılaşmakta, keder, sıkıntı, acz ve ümitsizliklere maruz kalmaktadırlar.¹⁰⁶⁷ Bu manada Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

“İnsana bir darlık dokunduğu zaman yanı üzere yatarken, otururken yahut ayakta bize yalvarır, ama biz onun sıkıntısını giderince sanki kendisine dokunan bir darlıktan ötürü bize hiç yalvarmamış gibi hareket eder. İşte aşırı gidenlere yaptıkları iş böylesine süslü gösterilmiştir.”¹⁰⁶⁸

Şu âyetle Yüce Allah, duanın kime ve ne şekilde yapılması gereğini beyan etmektedir: ***“(Denizde) onları gölgeler gibi dalgalar sardığı zaman dini yalnız kendisine has kılarak Allah'a yalvarırlar. Fakat o, onları kurtarıp karaya çıkarınca içlerinden bir kısmı orta yolu tutar, (birçoğu da inkâr eder). Zaten bizim âyetlerimizi (öyle) nankör gaddarlardan başkası inkâr etmez.”***¹⁰⁶⁹

Kur’ân’da değişik veçheleriyle ele alınan dua kavramı emredilen bir ibadet olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla dua, kulun sıkıştığı noktada Rabbine iltica ettiği bir kapıdan öte, yaptığında sevap elde ettiği ilahi bir emirdir. Nitekim Cenab-ı Hak, ***“Rabbimize yalvararak ve gizlice dua edin.”***¹⁰⁷⁰; ***“En güzel isimler Allah'ındır, öyle ise onlarla O'na yakarın”***¹⁰⁷¹ buyurmaktadır.

¹⁰⁶⁴ Osman Cilacı, “Dua”, *DİA*, İstanbul, 2004, IXI/529.

¹⁰⁶⁵ Razî, *a.g.e.*, V/97.

¹⁰⁶⁶ Sıtkı Güllü, “Dua”, *Ekev Akademi Dergisi*, 18, 2004, s. 115.

¹⁰⁶⁷ M. Sait Şimşek, “Dua” *Şamil İslam Ansiklopedisi*, II/154.

¹⁰⁶⁸ Yunus, 10/12.

¹⁰⁶⁹ Lokman, 31/32.

¹⁰⁷⁰ A'raf, 7/55.

¹⁰⁷¹ A'raf, 7/180.

Yine başka bir âyette hem dua'nın ilahî bir emir olduğu hem dua edenin duasının kabul edileceği ve hem de dua etmemenin cezayı hak edici bir durum olduğu açıklanmıştır: **“Rabbınız buyurdu ki: Bana dua edin, duanızı kabul edeyim. Bana ibadet etmeye tenezzül etmeyenler, aşağılık olarak Cehenneme gireceklerdir.”**¹⁰⁷²

Kur'ân, dua ederken kime dua edilip edilmeyeceği konusuna da değinerek kendisinden başka dua edilen varlıkların dua edene hiç bir fayda sağlamayacağını haber verir.¹⁰⁷³ Dolayısıyla recâ eden bir insanın recâsında sabit kalması adına duaya devamı önemlidir. Allah dışında herhangi bir varlığa dayanmadan duada sebat eden kişi ümit edilene doğru yol almış sayılmaktadır. Zira Allah dışında bir varlığa dayanma ve ondan medet umma zalimlik; zalimlikte sahibini Allah'tan ümit beslemekten uzaklaştırır:

“Allah'tan başka sana fayda da vermeyen zarar da vermeyen şeylere yakarma. Bunu yaparsan o zaman elbette zalimlerden olursun.”¹⁰⁷⁴

Taberî, ‘bu âyet-i kerime'den, bizzat Resulullahın, Allah'ı bırakıp başka bir şeye kulluk edebileceği anlaşılmamalıdır. Bu ifadeden asıl maksat, Resulullahın şahsında diğer insanları uyarmaktır’¹⁰⁷⁵ demektedir.

Sıkıntılar içinde kıvranan kişilerin içten yaptıkları dualardan sonra ruhlarında bir ferahlık hissettikleri gözlemlenen bir gerçektir. Kalbin derinliklerinden gelen sıcak bir dua, gönlü yıkar, ruhu arındırır. Dua sıkıntı kapılarını açmanın, insanı geçici de olsa huzura erdirmenin, ne olursa olsun kendisini koruyacak bir gücün varlığına inanmanın bir belirtisidir. Bu da insanlardaki ümit duygularının varlığına ve temadisine katkı sağlamaktadır. Bununla beraber dua, kişilerde varolan recânın varlığının bir sonucu olarak da çıkmaktadır.

Nitekim yapılan psikolojik araştırma ve deneyler, dua'nın hem psikolojik olarak hem de bedensel olarak insanları rahatlattığı ve iyiye doğru sevk ettiği gözlenmiştir.¹⁰⁷⁶

¹⁰⁷² Mü'min, 40/60.

¹⁰⁷³ En'am, 6/71.

¹⁰⁷⁴ Yunus, 10/106.

¹⁰⁷⁵ Taberî, a.g.e., XV/219.

¹⁰⁷⁶ Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, Adana, 2007, s. 51-86.

Dua, aynı zamanda bireyin kutsal varlıkla konuşarak kendi acizliğinin farkına varmasıdır.¹⁰⁷⁷ Bu açıdan duayı canlandıran anlamlı niyet, bireyin neye ihtiyacı olduğunu bilmesie bile "eksiklik şuuru"dur. İşte birey, kendindeki bu eksiklik duygusundan meydana gelen gerginliği gidermek için dua eder.

Öte yandan, dua gerçekte bireyin kendini unutup aşkın varlığa teveccüh etmesidir.¹⁰⁷⁸ O'nun var olduğunu ve bu varlığının mahiyetinin bilincine erişmesi ve huzurunda deruni bir hayranlık yaşamasıdır.¹⁰⁷⁹

Bu bağlamda dua ve ibadet ile ilgili yapılan dini davranışlar, birey ile kutsal varlık arasında iman bağıyla kurulan çok özel bir ilişkiyi ifade eder ve bu dini pratikler sayesinde bu ilişki dini davranış olarak dışa yansır. Dışa yansıyan dinî davranışlar, bireylerde hâlâ hayatiyetini devam ettiren bir umudun varlığının bir sonucu olabilmektedir.

Dini duyguların dini yaşayış olarak insan hayatına yansımalarını 'iman-amel ilişkisi' içinde değerlendiren ahlakçılara göre 'Yüce Allah'ın bireylerden istediği davranış da budur. Zira ete kemiğe bürünmemiş düşünceler farazîye olmaktan kurtulamaz. Dini duygular ve düşünceler davranışa dönüşünce sahibini dinde sabit kılar. Bu da onun imanının artmasına vesile olur.'¹⁰⁸⁰

Dini duyguları güçlü olan bireylerin Allah'a karşı ümit duyguları daha güçlü,¹⁰⁸¹ hayata bakışları daha pozitif ve çevreleriyle daha barışıktırlar. Bu yönüyle de ele alındığında dua bir ibadettir ve hayatta yaşandığı sürece de kişinin dini duygularını diri tutar.

3.3.4. Şükür

Arapçada ş-k-r/شكر kökünden gelen bu kelime, nimeti zikretme, yapılan iyiliğin makbule geçtiğini dile getirme, iyiliği yapanı övme, nankör olmama, nimetin kıymetini bilme¹⁰⁸² anlamlarında kullanılır. Genel itibarıyla iyiliği anıp sahibini

¹⁰⁷⁷ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 213.

¹⁰⁷⁸ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 211.

¹⁰⁷⁹ Hasan Eker, *Dua Bilinci*, İstanbul, 2000, s. 48-52.

¹⁰⁸⁰ Kalyoncu, *a.g.e.*, s. 7-8.

¹⁰⁸¹ Hökelekli, *a.g.e.*, s. 219.

¹⁰⁸² İbn Manzûr, *a.g.e.*, VI/92.

övmek, iyiliğe karşı söz ve davranışlarla minnettarlık göstermek, iyiliğe iyilikle karşılık vermek¹⁰⁸³ anlamlarında da kullanılmaktadır.

Recâ duygularına sahip bir kişinin davranışları arasında sayabileceğimiz şükür kavramı, kişinin kendisine verilen nimetlerin bilincinde olduğu anlamına gelir.

İslâm âlimleri, ‘şükür, nimet verenin nimetini saygı ile itiraf etmek demektir. Yahut şükür, nimetin yalnız Allah’tan olduğunu bilmektir ki bu da tevhidin esasıdır’¹⁰⁸⁴ demişlerdir. Zira ancak verilen nimetin sahibinin varlığına inanan O’na karşı şükürde bulunabilir.

Şükrü bir mü’min vasfı olarak beyan eden Allah Resülü, “*İnsanlara teşekkür etmeyen Allah’a şükredemez*”¹⁰⁸⁵ buyurarak teşekkür kavramının genel boyutuna da işaret etmektedir. Nitekim hamd ile şükür arasındaki farka değinen İslâm bilginlerine göre de hamd şükür kavramına göre daha geneldir. Çünkü şükür genel anlamda verilen bir nimet karşısında minnet izhar etme anlamıyla kullanılmışken; hamd daha çok Allah’a has kılınan ve nimet görülse de görülmese de kullanılan bir kavramdır.¹⁰⁸⁶

Aralarındaki ince anlam farkına rağmen bazı âlimlere göre hamd ve medih kelimeleri de mana itibarıyla şükür kelimesine yakındır. Bu âlimler, bilhassa hamd ile şükürün aynı anlamda olduğunu söylemişlerdir. Farklı görüş belirterek bunların ayrı şeyler olduğunu söyleyen âlimler de olmuştur. Fatiha süresinin tefsirinde, Allah Resülü " *الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ* " dediğin zaman, muhakkak ki Allah'a şükretmiş olursun"¹⁰⁸⁷ diyerek hamd ile şükürün birbirine olan yakınlığını ifâde etmiştir.

Kur’ân’da ilahi bir emir¹⁰⁸⁸ olarak zikredilen şükür kavramı sadece dil ile yapılan şükürle sınırlandırılmaz. Bu manada şükür, kendi içinde kısımlara ayrılarak çeşitlendirilmiştir.

Genelde dil, kalp ve amel ile şükür diye üç gruba ayrılan şükür kavramı, yine bu üçlü taksime göre de ayrı ayrı tanımlanmıştır.

¹⁰⁸³ Uludağ, *a.g.e.*, s.460; Ateş, *a.g.e.*, s.309.

¹⁰⁸⁴ Ateş, *a.g.e.*, s.309-310.

¹⁰⁸⁵ Buhârî, Enbiya, 19.

¹⁰⁸⁶ Muhammed b. Ahmed b. Cüzeyy, *et-Teshil li Ulûmi’t-Tenzîl*, (Thk.: Rıza Ferec el-Hemamî), Beyrût, 2003, I/31.

¹⁰⁸⁷ İbn Kesîr, *a.g.e.*, I/22; Yazır, *a.g.e.*, I/57.

¹⁰⁸⁸ Sebe, 34/13.

İslâm âlimleri dil ile şükürün eda edilmesini şu şekilde tanımlamışlardır: Nimeti, dil ile övmek ve nimeti vereni anmaktır. Nitekim bunu açıklama sadedinde Allah Resulü şöyle buyurmuştur: “*Allah’ın nimetlerini söylemek şükür, söylememek nankörlüktür*”¹⁰⁸⁹ buyurmuştur. Yine Allah Resulü’nün başka bir hadisini zikreden İslâm âlimleri, dil ile şükürün makbuliyetini izah etmişlerdir: Hz. Aişe validemizin bir rivâyetine göre Allah Resulü şöyle buyurmuştur: “*Kime bir iyilik yapılmış ise karşılığını versin. Buna gücü yetmezse onu ansın, çünkü onu anan ona teşekkür etmiş olur.*”¹⁰⁹⁰

Şükürün kalp ile eda edilmesi şu şekilde tanımlanmıştır: “Nimeti ve her türlü iyiliği Allah’tan bilmek, Allah’ın verdiği nimetlerden dolayı sevinmektir.”¹⁰⁹¹ Bu tür şükürü bilinç düzeyine varmış şükür olarak algılamak bizi nimetin Allah’tan geldiği sonucuna ulaştırabilir. Bu bilinç, bizi körükörüne şükürden tevhid akidesinin sonucu oluşan şükre vardırmaktadır ki bu da nimetin hakiki sahibine yapılan şükürdür.

Şükürün en önemli unsuru olarak tavsif edilen ‘amel ile şükürün eda edilmesi’ şu şekilde tanımlanmıştır: “Bu, bütün azaların Allah’a itaat etmesi, O’na asî olmaktan imtina etmesidir. Zira bedenimizdeki bütün azalar Yüce Allah’ın bir nimeti olarak bizlere verilmiştir. Yüce Yaratıcı tarafından bahşedilen bu nimetlerin O’nun istediği doğrultuda sarfedilmesi en büyük şükürdür.”¹⁰⁹²

Nitekim Kur’ân bu meseleye dikkat çekerek nimete karşı şükürün şekline şöyle işaret etmektedir: “***Onlar Süleyman’a kalelerden, heykellerden, havuzlar kadar (geniş) leğenlerden, sabit kazanlardan ne dilerse yaparlardı. Ey Dâvud ailesi, şükredin! Kullarımdan şükreden azdır!***”¹⁰⁹³

Zemahşerî, "Allah Teâlâ'nın Davud ailesine şükredin şeklindeki hitabı, Allah'a ibadet edin, fiil ve hareketlerinizle şükürü yerine getirin demektir” demiştir.¹⁰⁹⁴

¹⁰⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, 278, 375.

¹⁰⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, VI/90.

¹⁰⁹¹ İbn Kesir, *a.g.e.*, I/22-23.

¹⁰⁹² Nebhanî, *a.g.e.*, I/158.

¹⁰⁹³ Sebe, 34/13.

¹⁰⁹⁴ Zemahşerî, *a.g.e.*, V/62-171.

Verilen nimetlerin karşılığında şükürün gerekliliğine değinen başka bir âyette Yüce Allah, **“Siz, hiçbir şey bilmezken Allah, sizi analarınızın karnından çıkardı; şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi”**¹⁰⁹⁵ buyurmuştur.

Yine başka bir âyette Allah Teâla verilen nimetlere karşı kulların çok az şükrettiklerini beyan ederek kulları şükretmeye davet eder: **“O, sizin için kulakları, gözleri ve gönülleri yaratandır. Ne de az şükrediyorsunuz!”**¹⁰⁹⁶

Şükürsüzlüğün bir küfür alameti olduğuna işaret eden Taberî, “dolayısıyla hitabın da kâfirlere yönelik olduğunu beyan etmektedir. Çünkü kâfirler Allah’ın onlara bahsetmiş olduğu göz, kulak ve idrak eden kalb nimetlerinin şükürünü eda etmezler”¹⁰⁹⁷ demektedir. Öyle ki din duyguları körelmiş, kalbi mühürlenmiş ve basireti kapanmış olan insanlar gerçek manada kör, sağır¹⁰⁹⁸ olarak tanımlanmışlardır.

Buna bağlı olarak; dinde kalmaya devam eden ve Rabbinin nimetlerini bilip O’nun rahmetini recâ eden kişiler O’na şükretmeye devam ederler.

Yaratılış gayesi Allah’ı bilmek ve ibadet etmek¹⁰⁹⁹ olan insan, aynı zamanda günahlar karşısında ümidini yitirmeden bekleme göreviyle de vazifelendirilmiştir.¹¹⁰⁰ Zira şeytan insanları Allah’a kulluktan alıkoymak için çabalarken özellikle onları şükretmekten alıkoyacağından¹¹⁰¹ bahsetmektedir. Bu manada imanla iç içe olan recâ duygularının temadisi ve kişinin rabbiyle olan münasebetlerinin devamı için şükür vazgeçilmez bir ilahî fermanıdır.

Şükretmeyi emreden bu âyetlerin yanında Yüce Allah bazı âyetlerde bu şükürün kulların kendi yararlarına olduğunu zikretmektedir:

“İnsanın üzerinden, henüz kendisinin anılan bir şey olmadığı uzun bir süre geçmedi mi? Doğrusu biz insanı, imtihan etmek için karışık bir nutfeden yarattık

¹⁰⁹⁵ Nahl, 16/78.

¹⁰⁹⁶ Mu’minûn, 23/78.

¹⁰⁹⁷ Taberî, a.g.e., XIX/61.

¹⁰⁹⁸ Bakara, 2/18.

¹⁰⁹⁹ Zariyat, 51/56.

¹¹⁰⁰ Zümer, 39/53.

¹¹⁰¹ A’raf, 7/17.

da onu işitici, görücü yaptık; onu imtihan edelim diye, kendisini işitir ve görür kıldık. Ona yolu da gösterdik: Artık ister şükreder, ister nankör ve kâfir olur.”¹¹⁰²

Şu âyette yine şükürün asıl faydasının şükredene raci olduğu beyan edilmiştir: **“Kitaptan (Allah tarafından verilmiş) bir ilmi olan kimse ise: Gözünü açıp kapamadan ben onu sana getiririm, dedi. (Süleyman) onu (melikenin tahtını) yanbaşına yerleşmiş olarak görünce: Bu, dedi, şükür mü edeceğim, yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni sınamak üzere Rabbimin (gösterdiği) lütfundandır. Şükreden ancak kendisi için şükretmiş olur, nankörlük edene gelince, o bilsin ki, Rabbimin hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, çok kerem sahibidir”**.¹¹⁰³

Bu âyette ifâde edildiği gibi, Yüce Allah'ın, kimsenin şükürne ihtiyacı yoktur.¹¹⁰⁴

“Hatırlayın ki Rabbiniz size: Eğer şükrederseniz, elbette size (nimetimi) artıracacağım ve eğer nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir! diye bildirmişti.”¹¹⁰⁵

O'nun ilâhlığı, yüceliği ve hâkimiyeti herhangi bir kimsenin şükürü veya küfrü ile ne bir derece yükselir ne de eksilir. O, bizzat kendisi her şeye hâkimdir. Nitekim ümit edip şükreden bir insan Allah'ın yardımına mazhar olarak üzerindeki nimet artırılır. Bunula beraber umut duyguları içinde yaşama insanı Rabbin verdiği hidayetne karşı da şükre sevk eden bir saiktir. Şükre sebep olan ileriye matuf söz konusu bu duygu karşımıza recânın bir tezahürü olarak çıkmaktadır.

3.3.5. Amel-i Salih

Niyete ve iradeye bağlı olarak yapılan bilinçli fiil anlamına gelen *amel*, ile iyi olmak, iyi hal üzere bulunmak, durumu düzeltmek, uygun olmak, fesadın yok olması ve doğruluk anlamlarına gelen *salih* kelimesinin birleşmesiyle¹¹⁰⁶ oluşan bir kavramdır. Bu iki kelime birlikte zikredilince; iyi, doğru, düzgün, yararlı ve hayırlı işler yapmak anlamlarında kullanılan Kur'ânî bir kavram¹¹⁰⁷ olarak karşımıza çıkar.

¹¹⁰² İnsan, 76/1-3.

¹¹⁰³ Neml, 27/40.

¹¹⁰⁴ İbn Kesir, a.g.e., III/364.

¹¹⁰⁵ İbrahim, 14/7.

¹¹⁰⁶ İsfahanî, a.g.e., s. 348; İbn Manzûr, a.g.e., XI/475; Asım Efendi, a.g.e., III/458.

¹¹⁰⁷ Zemahşerî, *Esasu'l Belağa*, II/25.

Genel itibariyle Müminlerin iyi bir niyet ve ihlasla, Kur’ân’a, sünnete ve akl-ı selime uygun olarak yaptığı her amel¹¹⁰⁸, salih amel cümlesinden sayılmıştır. Bununla beraber İslâm bilginlerince salih amel iki ana grupta değerlendirilerek ele alınmıştır: İman ve ibadetler.

Kalbin salih ameli olarak tavsif edilmiş olan iman, bu manasıyla Kur’ân’da zikredilmiştir. Kur’ân, iman etmeyen Hz. Nuh’un oğlunun bu isyanını ‘salih olmayan amel’ sınıfında zikreder:

“Allah buyurdu ki: Ey Nuh! O asla senin ailenden değildir. Çünkü onun yaptığı kötü bir iştir. O halde hakkında bilgin olmayan bir şeyi benden isteme! Ben sana cahillerden olmamanı tavsiye ederim.” ¹¹⁰⁹

“إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا”

“İman edip salih amel işleyenler, (evet) biz amelini iyi yapan kimsenin ecrini zayi etmeyiz”¹¹¹⁰ âyetinde geçen "amel" kelimesi "iman" ve ‘salih amel’i ifade ettiği gibi Peygamberimiz (s.a.v.)’in; **“amellerin hangisi daha faziletlidir?”** sorusuna **“Allah ve Rasulüne iman etmektir”** diye cevap verdiği hadis-i şerifte geçen "iman" da "amel" kavramına dâhil edilmiştir.¹¹¹¹ Peygamberimiz (s.a.v.), imanı, en faziletli amellerin başında¹¹¹² zikretmiştir.

Bunun yanında bazı âyetlere baktığımızda amel-i salih daha çok ibadet kavramını karşılayacak şekilde kullanılmıştır. Bu manada, **“de ki: Ben, yalnızca sizin gibi bir beşerim. (Şu var ki) bana, İlâh’ınızın, sadece bir İlâh olduğu vahyolunuyor. Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, iyi iş yapsın ve Rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın”**¹¹¹³ âyetinde geçen amel-i salih ibadet anlamında kullanılmıştır.

Kur’ân birçok âyetinde salih ameller üzerinde durarak hangi amelleri salih amellerden saydığını beyan etmektedir. Bu manada Tevbe Suresi 120. âyet güzel bir örnektir: **“Medine halkına ve onların çevresinde bulunan bedevî Araplara Allah’ın Resûlünden geri kalmaları ve onun canından önce kendi canlarını düşünmeleri**

¹¹⁰⁸ Yazır, a.g.e., III/1470.

¹¹⁰⁹ Hûd, 11/46.

¹¹¹⁰ Kehf, 18/30.

¹¹¹¹ Buhârî, İman, 18.

¹¹¹² İsmail Karagöz, “Kur’an’da Salih Amel”, *Diyanet İlmî Dergi*, 9, Ankara, 1997, s. 3.

¹¹¹³ Kehf, 18/110.

yakışmaz. İşte onların Allah yolunda bir susuzluğa, bir yorgunluğa ve bir açlığa dâçar olmaları, kâfirleri öfkeliendirecek bir yere (ayak) basmaları ve düşmana karşı bir başarı kazanmaları, ancak bunların karşılığında kendilerine salih bir amel yazılması içindir. Çünkü Allah iyilik yapanların mükâfatını zayi etmez.”

“Resulullahın şehri olan Medine halkının ve Medine'nin çevresinde bulunan bedevilerin, mümin oldukları halde Tebuk savaşında Peygamberle birlikte savaşa gitmeyip yerlerinde kalmaları, yolculuk ve cihada kendi canlarını onun canından daha üstün tutmaları, onlara yakışmayan bir tutumdur” diyen Taberî, “zira onlar için, Allah yolunda karşılaşılabacak susuzluk, yorgunluk ve açlık karşılığında salih bir amel yazılır”¹¹¹⁴ demektedir.

İnanan kişinin recâ duygularının bir tezahürü olarak ele alındığında ameli salih, ümit edilen şeye ulaşmada önemli bir yere sahiptir.¹¹¹⁵ Nitekim Yüce Allah: **“İman edip iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele!..”**¹¹¹⁶ buyurmaktadır.

Bu âyette ümit edilen şeylerden olan cennete ulaşma müjdesi salih amel işleyenlere verilmektedir. Nitekim Mü'minlerin kalplerinin sekinet bulup imanlarının kavileşmesi için bunun Yüce Allah'ın bir ikramı olduğunu idarak edersek bu ümit dolu telkinleri ve Yüce Allah'ın müjdelerini Kur'ân'ın genelinde de bulmamız mümkündür. Bütün bu ayetlere göre recâ duyguları yapılan amel-i salih neticesinde kavilşmekte ve aynı zamanda kişinin rabbine karşı hissettiği bu umut duyguları amel-i salih işlemesine etki etmektedir.

Yine başka bir âyette salih amel işleyen inananların hiç bir korku yaşamayacaklarına vurgu yapılarak salih amelin insanlarda meydana getirdiği ümit duygularına işaret edilmiştir: **“Şüphesiz iman edenler; yahudilerden, hristiyanlardan ve sâbîilerden de Allah'a ve âhiret gününe inanıp sâlih amel işleyenler için Rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur onlar üzüntü çekmeyeceklerdir.”**¹¹¹⁷

¹¹¹⁴ Taberî, a.g.e., XIV/561.

¹¹¹⁵ Semerkandî, a.g.e., I/35.

¹¹¹⁶ Bakara, 2/25.

¹¹¹⁷ Bakara, 2/62.

Bunun yanında salih amellerin insanlar için bir hidâyet sebebi olması yine Kur'ân'ın bir beyanı olarak karşımıza çıkmaktadır: *“İman edip sâlih amel işleyenleri, karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için size Allah'ın apaçık âyetlerini okuyan bir Peygamber göndermiştir. Kim Allah'a inanır ve faydalı iş yaparsa Allah onu, altlarından ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetlere sokar. Allah o kimse için gerçekten güzel bir rızık vermiştir.”*¹¹¹⁸

Nesefî, iman etmeyip amel-i salihde bulunmayanların korkutulmasından sonra Mü'minlere verilecek mükâfatlar sıralanarak onlar iman yönünden desteklenmiş ve müjdelenmişlerdir.¹¹¹⁹

Dolayısıyla bu müjde onların içlerindeki recâ duygularının temadisine ve takviyesine sebep olacaktır. Zira zerre kadar hayrın dahi karşılığının verileceğini beyan eden ayetler de göz önüne alınınca ortaya çıkmaktadır ki salih amele bağlanan müjdeliler ileriye ait umutların bir tezahürüdür.

3.3.6. Tevekkül

Kök harfleri yönüyle vekâletten müştak olan bu kavram, işini başkasına ısmarlamak, işi hususunda başkasına güvenmek, başkasına itimat etmek, güvenmek¹¹²⁰ anlamındadır.

Istılahta ise, sadece Allah'a itimat edip güvenmek anlamını ifade eder.¹¹²¹ Bu manada tevekkül, Müslümanın, yapacağı işlerde tüm zahiri sebeplere sarılması, alınması gereken tedbirleri alması, çalışıp çabalaması, ancak gönlünü bunlara bağlamayıp sadece Allah'a dayanmasıdır. Tevekkül, hiç bir zaman, çalışmayı ve sebebe sarılmayı terk edip, 'Allah'ın dediği olur' diyerek kenara çekilmek olarak anlaşılmamalıdır.

İslâm dinine göre, mahlûkatın bütün davranışları, durumları ve sözleri yüce Allah'ın kaza ve kaderi ile meydana gelir. Bunun içindir ki İslâm, alınması gereken tedbirleri aldıktan sonra, insanlara ve araçlara değil,¹¹²² sadece Allah'a dayanma

¹¹¹⁸ Talak, 65/11.

¹¹¹⁹ Nesefî, a.g.e., I/95.

¹¹²⁰ İsfahânî, a.g.e., s. 531; Firuzabadî, a.g.e., IV/653; Alusî, a.g.e., III/106; Gazzalî, a.g.e., IV/253.

¹¹²¹ Razî, a.g.e., XI/122; Yazır, a.g.e., VII/5063-5064.

¹¹²² Sâbûnî, Mâtûridîye Akaidi, s. 161.

anlamındaki bir tevekkülü emreder. Bu tevekkül düşüncesinin aksi diyebileceğimiz, ‘Allah’tan başkasına bel bağlamak’ ise şirk sayılabilecek bir düşüncedir.

Bu bağlamda Kur’ân: “ اِذْ هَمَّتْ طَائِفَتَانِ مِنْكُمْ اَنْ تَفْسَلَا وَاللهُ وَلِيُهُمَا وَعَلَى اللهِ فَلْيَتَوَكَّلِ ”¹¹²³ “**Müslümanlar sadece Allah'a dayanıp güvensinler**”¹¹²³ buyurarak duyulacak olan güven ve tevekkülün merciine işarette bulunur.

Kur’ân, tevekkül meselesini aklî sınırlar çerçevesinde ele alarak evveleminde ‘Allah’a tevekkül’ün sebebi üzerinde durur. Bu manada Yüce Allah Kur’ân’da şöyle buyurmaktadır:

“وَاللهُ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ فَاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ”

“Göklerin ve yerin gaybı (sırrı) yalnız Allah'a aittir. Her iş O'na döndürülür. Öyle ise O'na kulluk et ve O'na dayan! Rabbin yaptıklarınızdan gafil değildir.”¹¹²⁴

Elmalılı, Yüce Allah bu âyetle tekbaşına tevekkülün hiç bir mana ifade etmeyeceğini söyleyerek gerçek tevekkülün kulluğa bağlı görevler ifa edilip tedbirler yerine getirildikten sonra meydana geleceğini¹¹²⁵ vurgular.

Nitekim âyet, aynı zamanda tevekkülün mantıki boyutu üzerinde durarak Allah’a tevekkülün sebebini açıklamaktadır. Âyetin tefsirine göre göklerdeki ve yerdeki bütün gizlilikler, bütün sırlar yalnızca Allah'a aittir. Onları bilmek de Allah'a mahsustur. Yani gayb olan gizli sırları yaratmak, icat etmek, bilmek ve bildirmek, zamanı gelince açığa çıkarmak vs. bütün bu hususlar, gayb ile ilgili bütün işlemler Allah'a mahsustur. Bütün külli varlıkları, bütün cüz'i parçacıkları, varı ve yoğu, hazırları ve gaipleri, olmuşları ve olacakları bilen ancak O'dur. O'na gizli olan hiçbir şey yoktur. Ve emir, bütünüyle O'na döndürülür.

Buna bağlı olarak kainatta varlıklarla alakalı bütün emirler, kararlar, hükümler ve işler, hepsi O'na döndürülür. Bunun için de O'na itimad edilmeli ve O'na tevekkül edilmelidir¹¹²⁶

¹¹²³ Ali İmrân, 3/122.

¹¹²⁴ Hud, 11/123

¹¹²⁵ Yazır, a.g.e., VII/5063-5064.

¹¹²⁶ Yazır, a.g.e., a.y.

Başka bir âyette inananların bir vasfı olarak zikredilen tevekkül diğer bir âyette de buna bağlı olarak inananların olmazsa olmaz bir gerekliliği olarak beyan edilmiştir:

“Musa dedi ki: Ey kavmim! Eğer Allah'a inandıysanız ve O'na teslim olduysanız sadece O'na güvenip dayanın.”¹¹²⁷; “Allah size yardım ederse, artık size üstün gelecek hiç kimse yoktur. Eğer sizi bırakıverirse, ondan sonra size kim yardım eder? Müminler ancak Allah'a güvenip dayanmalıdırlar.”¹¹²⁸

Hız. Yakûb'un Mısır'a girişte çocuklarına yöntem olarak yol gösterdiği âyeti kerimede tevekkül ıstılahî anlamıyla kullanılmıştır. Nitekim âyete göre Hız. Yakûb çocuklarının başına bir bela gelmemesi için onların Mısır'ın ayrı kapılarından girmesini istemektedir. Bu da onların başına bir bela gelmemesi için bir ön tedbir olarak anlatılmaktadır. Allah'tan gelecek herhangi bir bela veya musibete hiç kimsenin engel olamayacağını anlatıldığı bu âyet bütün inananların tevekkül etmesi gerekliliği tavsiyesiyle sona erer:

“Sonra şöyle dedi: Oğullarım! (Şehre) hepiniz bir kapıdan girmeyin, ayrı ayrı kapılardan girin. Ama Allah'tan (gelecek) hiçbir şeyi sizden savamam. Hüküm Allah'tan başkasının değildir. (Onun için) ben yalnız O'na dayandım. Tevekkül edenler yalnız O'na dayansınlar.”¹¹²⁹

Tevekkül, tedbirden sonra işleri Allah'a havale etmek olarak mana verildiğinde tevekküle aynı zamanda recâ anlamı da verilmiş olunmaktadır. Zira tevekkül, tedbirden sonra 'encamının Allah'tan recâ edilmesi' ameliyesidir. Yoksa tedbir son nokta değildir. Nitekim az önce zikrettiğimiz âyette de belirtildiği gibi 'tedbir Yüce Allah'tan gelecek hiçbir şeyi savmaz'. Tedbir recâ etmek için bir önkoşul mesabesindedir.

Recâ eden kişinin recâsının temadisi ve artması için gerekli olan Allah'a tevekkül, âyeti kerimelerde Yüce Allah'ın kudret ve Galip olmasıyla beraber zikredilerek dayanılan varlığın mahcup etmeyeceğine vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla mütevekkil tevekkül ettiği varlığın kudreti nispetinde güçlü recâ duygularına sahip olmaktadır. Şu ayet bu meseleye işaret etmektedir:

¹¹²⁷ Yunus, 10/84.

¹¹²⁸ Ali İmran, 3/160.

¹¹²⁹ Yusuf, 12/67.

“O zaman münafıklarla kalplerinde hastalık bulunanlar, (sizin için), «Bunları, dinleri aldatmış» diyorlardı. Hâlbuki kim Allah'a dayanırsa, bilsin ki Allah mutlak galiptir, hikmet sahibidir. (Kendisine güveneni üstün ve galip kılacak O'dur. Yoksa orduların sayı ve techizat üstünlüğü değildir).”¹¹³⁰

Allah Resulü de tevekkül eden kişilerin asla mahcup edilmeyeceğine vurgu yaparak tevekkül eden insanın Allah'a karşı umutlarının da kavi olabileceğine vurgu yapar: *"Eğer siz Allah 'a hakkıyla tevekkül ederseniz, o sizi, kuşu rızıklandırıdığı gibi, rızıklandırır."*¹¹³¹

Bu, tam anlamıyla tevekkülü insanların idraklerine yediren bir bakış açısına sahiptir. Nitekim meselenin psikolojik yönü de bu hadiste ortaya çıkmaktadır ki o da insanların rızık korkusundan dolayı tam tevekkül edemediklerini vurgulamaktadır. Ancak bu korkuyu yenip Rablerine tam itimad edenler ‘Rablerinin kendilerini rızıklandıracağını’ umarak hareket ederler.

3.3.7. Rıza

Kur’ân-ı Kerim’de toplam 64 âyette geçen rıza kelimesi, razı ve hoşnut olmak, memnun olmak, hoşnutluk, kail olma, muvafakat, karşı çıkmamak, istek, irade, içinden gelmek, tevekkül, bir nesneyi seçmek, itaat ve boyun eğmek gibi anlamlara gelmektedir. Ayrıca sevmek ve kabul etmek¹¹³² anlamlarında da kullanılmıştır.

Daha çok bir tasavvuf terimi olarak ele alınan rıza, genel itibariyle, “insan kalbinin, başa gelen hadiselerle sarsılmaması ve kaderin tecellileri karşısında huzur duyması, diğer bir yaklaşımla başkalarının üzülp müteessir oldukları, şaşırıp dehşete düştükleri olaylar karşısında gönül mekanizmasının sükûn ve itminan içinde olmasıdır”¹¹³³ şeklinde tanımlanmıştır.

Bu konuda diğer bir yorum da şöyledir: “Rıza, Allah’ın kaza, takdir ve muamelelerinin, nefislerimize bakan yanlarıyla, acılık, sertlik ve anlaşılmazlıklarına katlanıp her şeyi gönül hoşnutluğuyla karşılamak demektir.”¹¹³⁴

¹¹³⁰ Enfal, 8/49.

¹¹³¹ İbn Mâce, a.g.e., Zühed, 14

¹¹³² İbn Manzûr, a.g.e., XIV/323; Zebîdî, a.g.e., X/150; Fîrûzâbâdî, a.g.e., IV, 981.

¹¹³³ Şahin, a.g.e., s. 79.

¹¹³⁴ Sevgi Tütün, “Kur’an’da Rıza Kavramının Kullanıldığı Yerler”, DEÜİFD, 2011, s. 149-174.

Allah'ın kuldan razı olması durumunu Kur'ân-ı Kerim'de genelde “مَرْضَاتِ اللَّهِ” şeklinde “رضا” kelimesinin mastarı olarak geçmektedir. Bunun yanında aynı kelime Kur'ân'da değişik formlarda da geçmektedir.

Kur'ân'da rıza kavramı, çeşitli manalarda kullanılmaktadır. Bu kavramın Kur'ân tarafından genel olarak Allah'ın razı olması, kulun razı olması manasında kullanılmakla beraber dünya hayatı, hayat, salih amel, sa'y, din ve yer kelimeleriyle birlikte geçtiği görülmektedir.

Kur'ân'daki kullanımlarına¹¹³⁵ göre değerlendirme yapan İslâm âlimleri rızayı iki kısma ayırmışlardır. Birincisi inananlardaki recâ duygularını güçlendiren Allah'ın razı olması ikincisi ise kulun Allah'tan razı olmasıdır. Nitekim bu tasnif âyetlerde de geçmektedir: “إِرجِئى إِلَى رَبِّكَ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً” ***“Ey huzura kavuşmuş insan! Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön. (Seçkin) kullarım arasına katıl ve cennetime gir!”***¹¹³⁶

Kur'ân âyetlerinde rıza kavramının kullanımı birinci anlamda kullanımı şu şekildedir: ***“İnsanlardan öyleleri de var ki, Allah'ın rızasını almak için kendini feda eder. Allah da kullarına şefkatlidir.”***¹¹³⁷ ***“Onların fısldaşmalarının birçoğunda hayır yoktur. Ancak bir sadaka yahut bir iyilik yahut da insanların arasını düzeltmeyi isteyen (in fısldaşması) müstesna. Kim Allah'ın rızasını elde etmek için bunu yaparsa, biz ona yakında büyük bir mükâfat vereceğiz.”***¹¹³⁸

Kur'ân'daki kullanımı dikkate alındığında Allah'ın kuldan razı olması da iki şekilde meydana gelmektedir. Buna göre Allah'ın kulundan razı olması O'nun kuluna sevap ve nimet vermesi ile ikramda bulunmasıdır. Böylece Allah, kendisine itaat eden ve günahlardan kaçınan kimselerin amelinden razı olmuştur¹¹³⁹. Aynı zamanda âyetlerde, Allah'ın söz konusu kişilerden, ihlâslı amelleri neticesinde razı olduğu da belirtilmiştir ki rıza kavramı zirve durumunu Allah ile kul arasındaki karşılıklı rıza ile nihayete ermektedir.

¹¹³⁵ Bu kullanımlar için bkz. Maide, 5/119; Tevbe, 9/100; Mücadele, 58/22; Beyyine, 98/8; Nisa, 4/114; Bakara, 2/2007-245-265.

¹¹³⁶ Fecr, 89/27-30.

¹¹³⁷ Bakara, 2/207.

¹¹³⁸ Nisa, 4/114.

¹¹³⁹ Taberî, a.g.e., V/142.

Rızanın diğer türü ise kulun Allah'tan razı olmasıdır. Kul da kendisine olan dini ve dünyevi nimetlerinden¹¹⁴⁰ ve sevap vermesinden dolayı Allah'tan razıdır. Kısacası, Allah onların fiillerinden, onlar da O'nun verdiği karşılıktan razı olmuşlardır¹¹⁴¹: ***“(Bu konuşmadan sonra) Allah şöyle buyuracaktır: Bu, doğrulara, doğruluklarının fayda vereceği gündür. Onlara, içinde ebedî kalacakları, zemininden ırmaklar akan cennetler vardır. Allah onlardan razı olmuştur, onlar da O'ndan razı olmuşlardır. İşte büyük kurtuluş ve kazanç budur.”***¹¹⁴²,

“(İslâm dinine girme hususunda) öne geçen ilk muhacirler ve ensar ile onlara güzellikle tabi olanlar var ya, işte Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır. Allah onlara, içinde ebedî kalacakları, zemininden ırmaklar akan cennetler hazırlamıştır. İşte bu büyük kurtuluştur.”¹¹⁴³

Allah'ın bir kulundan razı olması için o kişinin, O'nun hoşnut olacağı hal ve hareketler sergilemesi gerekmektedir. Zira hareketin bulunmadığı bir yerde değerlendirme veya karşılık da olamaz. O yüzden insan, önce rıza hususundaki ihlâs ve samimiyetini ortaya koyacak ve neticede de Allah'tan istediği karşılığı alacaktır. Buna mukabil ihlaslı bir kul, eğer Yüce Yaratıcının ona verdiği nimetler üzerinde tefekkür edecek olursa o da Rabbinden razı olacaktır.

Bu manada Kur'ân, kulun Allah'ın rızasına ulaşmak için nelere muhtaç olduğunu da beyan etmektedir. Buna göre, ***“..Onların, rükû ve secde hâlinde, Allah'tan lütuf ve hoşnutluk istediklerini görürsün..”***¹¹⁴⁴ âyeti, mümin ile mümin olmayanların davranışlarının arasındaki farkın ‘Allah rızasını gözetmek’ olduğunu¹¹⁴⁵ beyan etmektedir.

Kur'ân başka bir âyette ‘Allah'ın rızasını gözetenlere verilecek mükafatı da beyan ederek böyle davrananların Rablerine karşı olan recâ duygularını takviye etmekte, güçlendirmektedir: ***“Allah, onunla rızası peşinde olanları selâmet***

¹¹⁴⁰ Zemahşerî, a.g.e., IV/447.

¹¹⁴¹ Tütûn, a.g.m., 149-174.

¹¹⁴² Maide, 5/119.

¹¹⁴³ Tevbe, 9/100.

¹¹⁴⁴ Fetih, 48/29.

¹¹⁴⁵ Razî, a.g.e., VII/579.

yollarına iletir ve onları izniyle, karanlıklardan aydınlığa çıkarıp kendilerini dosdoğru bir yola iletir."¹¹⁴⁶

Âyette geçen '*selamet yolları*' tabirindeki *selam* kelimesinin, Allah'ın güzel isimlerinden biri olduğu ve bundan dolayı maksadın da Allah'ın yolları olduğu belirtilmiştir¹¹⁴⁷. 'Selamet yolları; her çeşit beladan, havf duyulacak şeylerden uzak, emniyete kavuşturacak olan cennete götüren esenlik yollarıdır' şeklinde açıklandığı gibi 'Allah'ın dini yani İslâm'¹¹⁴⁸ olarak da tavsif edilmiştir.

İkinci olarak da Allah'ın rızasına uyanların, selamet yollarına ulaşmalarının yanı sıra aydınlığa çıkarılmaları ve hidâyete ermelerinden bahsedilmektedir. Böylece her yol ayrımında bu aydınlıkla, güvenli yolun hangisi olduğunu bilecekler ve böylece tüm yanlışlardan emniyette olacaklardır¹¹⁴⁹. Bu da onlarda Rablerine karşı recâ duymalarına hem vesile olacak hem de varolan recâ duygularının güçlenmesine sebep olacaktır.

¹¹⁴⁶ Maide, 5/16.

¹¹⁴⁷ Yazır, *a.g.e.*, III/189.

¹¹⁴⁸ Kurtûbî, *a.g.e.*, VI/118.

¹¹⁴⁹ Tütün, *a.g.m.*, s. 149-174.

3.4.RECÂ’NIN KISIMLARI

3.4.1. MEŞRU RECÂ

Gelecek adına emellerle dopdolu olma ve arzu edilen şeylerin elde edilebileceği ümidiyle yaşama¹¹⁵⁰ ma’nâlarına gelen recâ, boş bir temenniden ayrılması gereken bir haslettir. Nitekim karşımıza Kur’ânî bir kavram olarak çıkan recâ, sınırları yine Kur’ân tarafından çizilen bir nimet olarak sunulmaktadır: **“Allah’ın âyetlerini ve O’na kavuşmayı inkâr edenler -işte onlar- benim rahmetimden ümitlerini kesmişlerdir ve onlar için acıklı bir azap vardır.”**¹¹⁵¹

Âyette kâfirlerin bir hasleti olarak ye’s zikredilirken, mananın mefhum-i muhalifinden, recâ’nın Mü’mînler için bir nimet olarak sunulduğunu anlamaktayız. Taberî, recâ duygusunun Müslümanlara bir üsûnlük olarak verildiğini belirterek buna karşılık kâfirlere de âhiretten hiç bir şey ummama nasib edilmiştir¹¹⁵², demektedir.

Verilen nimetlerin bir istikamet dairesi içinde istimali İslâm’ın genel düsturları içinde sayılmaktadır. Bu manada istikamet, ihlâs sınırları içinde ifrat ve tefritten uzak, sünnet çizgisine muvafık bir biçimde yaşamaktır. Bu tür bir istikamette amel ve aksiyon vardır. İstikamet ehli amel sırasında bütün gücünü sarfetmekle birlikte, nefsine karşı zulme varacak ifrattan veya gevşeklik sayılacak tefritten sakınır ve orta yolu izler.

Bütün amellerde bu ilahi buyruk geçerli olduğu gibi recâ duygusunda da bu buyruklar geçerlidir. Neyi ne kadar ümit etme ve ne kadar korkma konusu âyetlerde remzen veya doğrudan ele alınarak bu konuda iman ehli uyarılmıştır: **“O (düşman) topluluğu takip etmekte gevşeklik göstermeyin. Eğer siz acı çekiyorsanız onlar da, sizin çektiğiniz gibi acı çekmektedirler. Üstelik siz Allah’tan, onların ümit etmedikleri şeyleri umuyorsunuz. Allah ilim ve hikmet sahibidir.”**¹¹⁵³

Yara ve acılara duçar kalma bakımından mü’min ile müşriklerin eşit konumda olduğu âyetin açıkladığı bir durumdur. Ancak Allah’tan sevap, zafer ve

¹¹⁵⁰ İbn Manzûr, *a.g.e.*, XIV/309-312; İsfahânî, *a.g.e.*, s. 190-191.

¹¹⁵¹ Ankebut, 29/ 23.

¹¹⁵² Taberî, *a.g.e.*, IX/171.

¹¹⁵³ Nisa, 4/ 104.

desteklenme *recâ* etme bakımından müşriklerin bir beklentileri yoktur. O halde mü'minler cihada onlardan daha lââyık olmalıdır. Mü'minlerin Allah'ın kelimesini (dinini) doğrultmak ve yüceltmekte arzu ve isteğini daha şiddetli olmalıdır. Bu, aynı zamanda recânın üst sınırlarını arama noktasında bize bir ufuk verir.

Recâ duygusu Kur'ân'da daha çok Allah'ın sonsuz rahmetiyle beraber anılmıştır. Öyleki müfessirler Yusuf 87. âyette geçen “ravh” kelimesini “rahmet” şeklinde yorumlamış, recâ-rahmet ilişkisine dikkat çekmişlerdir¹¹⁵⁴. Kur'ân'da recâ duygusundan yoksunluk da bir küfür alameti olarak zikredilmiştir: **“Ey oğullarım! Gidin de Yusuf'u ve kardeşini iyice araştırın, Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü kâfirler topluluğundan başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez.”**¹¹⁵⁵

Kâfirlerin tıynet ve inançsızlıklarının bir gereği olarak recâ duygusundan yoksun olmaları¹¹⁵⁶ aynı zamanda onları, rahmet beklentisi içinde olma durumundan da uzaklaştırmaktadır. Mü'min ise imanının bir gereği olarak günahkâr da olsa af ümidiyle yaşamaktadır. Nitekim Allah Resulü, “*can boğazdan çıkmadığı sürece Allah kulun tevbesini kabul etmektedir*”¹¹⁵⁷ buyurarak bu recâ duygusuna işaret etmektedir.

Şu âyette Allah'ın rahmetinden ümit kesmek bir sapıklık alameti olarak nitelenmiştir: **“(İbrahim:) Bana ihtiyarlık çökmesine rağmen beni müjdeliyor musunuz? Beni ne ile müjdeliyorsunuz?” dedi. “Sana gerçeği müjdeledik, sakın ümitsizliğe düşenlerden olma! dediler.” “(İbrahim:) dedi ki: Rabbinin rahmetinden, dalalette olanlardan başka kim ümit keser?”**¹¹⁵⁸ Taberî, Hz. İbrahim'in umutsuz olmadığını ancak yaşlı haline bakarak çocuk sahibi olmayı uzak bir ihtimal olarak gördüğünü beyan etmektedir. Bu âyetteki beyanı da bundan dolayıdır¹¹⁵⁹ demektir. Yoksa insanlar nazarında imkânsız görünen her hadisenin Allah için çok kolay olduğunu¹¹⁶⁰, dilediğini afedip dilediğini de zelil edebileceğini¹¹⁶¹, herhangi bir şeyin olmasını istediğinde ona “ol” demekle onu

¹¹⁵⁴ Zemahşerî, *a.g.e.*, II/499.

¹¹⁵⁵ Yusuf, 12/87.

¹¹⁵⁶ Yazır, *a.g.e.*, IV/2910.

¹¹⁵⁷ Tirmizî, Daavât 98; Ayrıca bkz. İbn Mâce, Züh'd 30.

¹¹⁵⁸ Hicr, 15/56.

¹¹⁵⁹ Taberî, *a.g.e.*, XIV/84.

¹¹⁶⁰ Konuyla alakalı ayetler için bkz. Nisa, 4/30-169; Hac, 22/70; Ankebut, 29/19; Ahzab, 33/19-30.

¹¹⁶¹ Ali İmran, 3/26.

yaratabileceğini¹¹⁶² Kur'ân'ın âyetlerinde net bir şekilde müşahade etmekteyiz. Dolayısıyla Allah'a iman şartına bağlanan recâ duygusu, mü'minler açısından kaçınılmaz bir duygudur.

Kur'ân, müminlerin bir vasfı olarak zikrettiği recâ'yı değişik âyetlerde değişik kelimelerle zikrederek meşru recâ'nın bazı şartlarını beyan etmektedir.

Bu manada bazı âyetlerde recâ etmek Allah'tan korkmaya bağlanmıştır: ***"...Evlere kapılarından girin, Allah'tan korkun, umulur ki kurtuluşa erersiniz."***¹¹⁶³

Başka bir âyette recâ duygusu iman eden ve Allah yolunda cihad edenlerin sahip olabileceği bir vasfı olarak zikredilmiştir: ***"İman edenler ve hicret edip Allah yolunda cihad edenler var ya, işte bunlar, Allah'ın rahmetini umabilirler. Allah, gafûr ve rahîmdir."***¹¹⁶⁴

Taberî, tefsirinde Cündeb b. Abdullah'tan naklen âyetin sebep-i nüzulunu anlatırken şöyle diyor: "Abdullah b. Cahş'ın komutasındaki müfreze, mukaddes ay olan Receb ayında, Kureyş müşriklerinden Amr b. el-Hadremi'yi öldürünce Müslümanlar bu müfreze hakkında "eğer bunlar günah işlemedilerse sevapları da yoktur" demişler bunun üzerine bu âyet nazil olmuş ve mücahitlerin, Allahın sevabını umduklarını ve mükâfatını da alabileceklerini¹¹⁶⁵ beyan etmiştir.

Diğer bir âyette meşru recânın başka bir hususiyetine değinilmiştir. Âyette bu duygunun herkeste varolduğu beyan edilerek Müslümanların farklı olarak Allah'tan başka şeyleri de ümit ettiklerine dikkat çekilmektedir: ***"O (düşman) topluluğu takip etmekte gevşeklik göstermeyin. Eğer siz acı çekiyorsanız onlar da, sizin çektiğiniz gibi acı çekmektedirler. Üstelik siz Allah'tan, onların ümit etmedikleri şeyleri umuyorsunuz. Allah ilim ve hikmet sahibidir."***¹¹⁶⁶

Burada bahsedilen olayın Küçük Bedir savaşında vuku bulduğunu belirten Zemahşerî, bu âyette bahsedilen ve 'Mü'minlerin farklı olarak Allah'tan başka şeylerde ümit ettikleri meselesi', tamamen mü'min olmalarının sonucudur

¹¹⁶² Mü'min, 40/68.

¹¹⁶³ Bakara, 2/189.

¹¹⁶⁴ Bakara, 2/218.

¹¹⁶⁵ Taberî, a.g.e., IV/318.

¹¹⁶⁶ Nisa, 4/104.

demektedir. Zira kâfirler sadece zafer ümit eder ve bu uğurda sabredip savaşırlar. Onların âhiret beklentileri (recâ) yoktur.¹¹⁶⁷

Yine Kur’ân, inanan kişiler Allah’ın kendilerini iyiler arasında yazmasını ummaları gerektiğini de beyan eder: **“Rabbimizin bizi iyiler arasına katmasını umup dururken niçin Allah'a ve bize gelen gerçeğe iman etmeyelim?”**¹¹⁶⁸

Bu âyetten de anlaşılacağı gibi Kur’ân, recâyı sadece uhrevî saadet için değil; dünya sadeti için de vermiştir. Nitekim İbn Atiyye buradaki salihlerden kastın Hz. Muhammed (s.a.v.) ve ashabı olduğunu belirterek insanın dünyada ulaşmak isteyebileceği bir makam olarak¹¹⁶⁹ belirtmektedir.

Recâ’nın meşru boyutuyla ibadetlerde de kullanılmasını emreden âyetlere baktığımızda, ibadetlere güven yerine, ibadetler eda edilirken veya eda edildikten sonra ibadetlerin kabulünün Allah’tan ümit edilmesi gerekliliğini müşahade etmekteyiz: **“İslah edilmesinden sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın. Allah'a korkarak ve (rahmetini) umarak dua edin. Muhakkak ki iyilik edenlere Allah'ın rahmeti çok yakındır.”**¹¹⁷⁰

Beydavî, âyette *tama*’ olarak geçen kelimenin âyetteki anlamıyla alakalı şöyle demektedir: “Kişi dua ettiğinde yüce Allah’tan imkânsız istememeli ve ümit etmemeli. Lakin bunun dışında kalan bütün güzellik ve iyilikleri istemesi caizdir.”¹¹⁷¹

Buna göre duadan sonraki bu ümit ibadetlerimizle hak etmediğimiz şeyleri ummaktır. Çünkü Allah (c.c) ifrat derecesinde bir rahmete sahiptir. Allah’ın bu rahmeti kulun da recâ duygusuyla hareket etmesine vesile olmalı ve rabbinden meşru dairede isteyebileceği kadar istemelidir. Ancak bu meşru sınırın mantıkî çerçevesi kulun mantığı değil ilahî mantıktaki sınırsız rahmetle ihata edilmelidir.

Recânın sınırlarını aramaya çalıştığımız yukarıdaki âyetlere baktığımızda recâ, genel olarak iman vasfı taşıyan her bireyde bulunması gereken bir haslet olarak zikredilmiştir. Bunun yanında Allah Resulü de bu minval üzere söylediği

¹¹⁶⁷ Zemahşerî, a.g.e., I/561.

¹¹⁶⁸ Maide, 5/84.

¹¹⁶⁹ İbn Atiye, a.g.e., III/227.

¹¹⁷⁰ A’raf, 7/ 56.

¹¹⁷¹ Beydavî, a.g.e., I/5.

hadislerinde Allah'ın rahmetinden ümit kesmenin ancak müşrikler için geçerli¹¹⁷² olabileceğini belirtmektedir.

Yine başka bir hadiste Allah Resulü şöyle buyurmaktadır: *“Eğer kâfir, Allah'ın katındaki rahmeti kavrayabilse, asla cennetten ümidini kesmez”*¹¹⁷³

Bu ve buna benzer naslara bakıldığında meşru recâ'nın bir üst sınırının olmadığı, sadece kişi eğer imansız değilse; âhiret ve âhiret ahvali konusunda inkârcı olmazsa, günahlarının çokluğuna rağmen recâ edebilir ve Allah'ın rahmetine nail olabilir. Çünkü Allah'ın rahmeti herkesi kuşatacak kadar engindir.¹¹⁷⁴

Son olarak şunu belirtmekte fayda mulahaza ediyoruz: İnsanlar bazı durumlarda rahmetle alakalı âyetleri, kendilerini ibadetten uzaklaştıracak kadar yanlış yorumlarlar. Allah'ın rahmetinin enginliği, iman ettikten sonra hevasının peşine düşenler için değil; sakınanlar için olduğu belirtilmiştir. Zira ibadet etmeden, imanı aksiyona çevirmeden sadece ümit etmek, Kur'ân'ın bahsettiği recâ kavramından uzak bir davranış olur. Bundan dolayı, rahmet âyetlerine sığınarak ibadetleri terkedenler âyetlerle uyarılmıştır:

“Kendilerine yapılan uyarıları unuttuklarında, (indirmiş olduğumuz sıkıntı ve musibetleri kaldırıp) üzerlerine her şeyin kapılarını açtık. Nihâyet kendilerine verilenler yüzünden şımardıkları zaman onları ansızın yakaladık, birdenbire onlar bütün ümitlerini yitirdiler.”¹¹⁷⁵

“Korkuyla ve umutla Rablerine yalvarmak üzere (ibadet ettikleri için), vücutları yataklardan uzak kalır ve kendilerine verdiğimiz rızıktan Allah yolunda harcarlar.”¹¹⁷⁶

3.4.2. MEŞRU OLMAYAN RECÂ

İnsanın yapısında esas olan, ümidi (*recâ*) canlı tutmaktır. Allah'ın insana olan hitabı¹¹⁷⁷ ve sahip olunan akıl irade gibi donanımlar bunu gerektirmektedir.

¹¹⁷² Müslim, İman 151.

¹¹⁷³ Buhârî, Edeb 19; Müslim, Tevbe 17, 19. Ayrıca bkz. Tirmizî, Daavât 99; İbn Mâce, Zühd 35.

¹¹⁷⁴ Nesefî, *Medarik*, I/574.

¹¹⁷⁵ En'am, 6/44.

¹¹⁷⁶ Secde, 32/16.

¹¹⁷⁷ Â'li-İmran, 3/139.

Bireydeki Allah inancı onu bu şekilde ümitvar olmaya yöneltmektedir. Bunun yanında ümitsizlik de bir küfür alameti olarak zikredilmiş ve ümitsizlik halindeki imanın geçerli olmadığı belirtilmiştir.¹¹⁷⁸

Sosyologlara göre ümitsiz olmanın zıttı inanmaktır. İnanmak söz konusu olduğunda ise olanağı bulmak sadece Tanrı ile mümkün olmaktadır. Çünkü Tanrı için her şey olanaklıdır.¹¹⁷⁹ Ümitsizlik ve iman arasındaki bu zıtlık, iman ile ümit arasındaki ilişkinin göstergesidir. İnanan insan hiçbir koşulda ümidini kaybetmeyen insan demektir. Çünkü Yüce bir varlığa inanan insan O'nun gücünün farkındadır. İslâmiyet'te Allah, sonsuz kudret sahibi, "ol" demesiyle varlığa yön veren¹¹⁸⁰, her an bir işte olduğunu bildirmesiyle¹¹⁸¹, kendi koyduğu yasalar çerçevesinde, zamana müdahale edebilen bir varlıktır. Mümin yaratıcısının tüm bu vasıflarından haberdardır ve bunlara inanmaktadır. O'nun her şeye gücü yeten ve yön veren yapısı mümine istekleri hakkında ümitlenme kapısını açmaktadır. Kur'ân'da bu durum şöyle ifade edilmektedir:

"Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü Allah, bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir."¹¹⁸²

Bu âyet, kâfir olsun veya olmasın bütün asileri tevbe ve Allah'a dönmeye bir çağrıdır. Bu âyetin, tevbe edilmeksizin bağışlanmanın vukuuna hamledilmesi doğru değildir.¹¹⁸³ Zira şirkten tevbe etmeyenin şirk bağışlanmadığı gibi günahtan kendisini beri tutmadan yapılan tevbenin de tevbe edene bir yararı yoktur.

İnsan hata yapabilen ve yaptığı hatanın ortaya çıkardığı sonuçlara göre davranışlarına yeniden şekil verebilen bir yapıya sahiptir. Yapılan hatalar ve işlenen günahlar samimi bir davranış değerlendirmesi yapılarak telafi edilebilir. Yukarıdaki âyette ifade edildiği gibi, bu yolu insana bizzat Allah açmaktadır. Buna göre mayasında 'isyan' olan insanın hatasızları sadece nebilerdir.

¹¹⁷⁸ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî (ö. 508/1115), *Tabsıratü'l-Edille fî Usûlu'd-Dîn*, (Thk.: Hüseyin Atay), Ankara, 2004, s.39; Ayrıca bkz.Öztürk, a.g.m., s.50.

¹¹⁷⁹ Kieregeard, a.g.e., s.60.

¹¹⁸⁰ Yasin, 36/82.

¹¹⁸¹ Rahman, 55/29.

¹¹⁸² Zümer, 39/53.

¹¹⁸³ İbn Kesîr, a.g.e., III/223-224.

Bunun dışında kalan, insanları pasifize edip boş kuruntulara sürükleyen, umulan şey konusunda herhangi bir çalışma yapmadan sadece beklentiye sürükleyen duygu, gayri meşru recâ olarak tanımlanabilir.

Bu noktada insanların yapacakları yanlış bir yorum veya âyeti kendi heva-i nefislerine göre tevil etme, onları Allah'ın kastettiği recâ duygusundan uzaklaştıracaktır. Zira diri tutulmaya çalışılan recâ duyguları, kişiyi tevbe ve ibadete sevk etmek içindir. Bunun aksine boş bir temenniyle, ibadet etmeksizin recâ duygularını taşımak, makasıd-ı İlahîden uzak boş bir temenniden başka birşey değildir. Nitekim Yüce Yaratıcı şöyle buyurmaktadır: ***“Onları bırak; yesinler, eğlensinler ve boş ümit onları oyalayadursun. (Kötü sonucu) yakında bilecekler!”***¹¹⁸⁴

Gayr-ı meşru bir recâ'nın insanları kurtaramayacağı ifade eden bu âyet, insanları ileriye ait endişeler duymaları konusunda uyarmaktadır. Zira yarını düşünmeden ve ‘ilerde tövbe eder Allah’a döneriz’ umuduyla ibadetten uzak durmak başka âyetlerde¹¹⁸⁵ de belirtildiği gibi yerilmiş ve azapla tehdit edilmiştir. Öyleki yüce Allah bütün insanlara tevbe kapılarını açarak onların tevbe ve dualarına cevap vereceğini beyan ederken, aksine davrananların da asla ihmal edilmeyeceğine vurgu yapar.

Kur’ân’a göre, mü’min'in Allah’tan ümitli olması bir hayal ya da zayıf bir duygu değildir. Mü’minin Allah’a ümîdi güçlü bir iman ile desteklenmiştir. Kur’ân, mü’minlerin Allah’tan ümitli olmalarının temelinde, güçlü bir imanı ve bu iman gereği olan yaşantıyı gösterir. İnanç ve ilâhî değerler doğrultusunda yaşamayı ümîdin koşulu sayar.

İnsanlarda recâ hâli şu şekillerde kendini gösterir: Bir kimse, iyi davranışlarda bulunur ve bu olumlu davranışlarının Allah tarafından ödüllendirilmesini *recâ* eder. Yine bir kimse kötü davranışlarda bulunur, sonra yaptıklarına pişman olur, Allah’tan bağışlanma diler ve affedileceğini ümit eder. Bu iki durum, mü’min kimse için tutarlı bir ümitlilik hâlidir. Hem olumlu davranışlarda bulunmamak ve bağışlanma

¹¹⁸⁴ Hicr, 15/3.

¹¹⁸⁵ Ayetler için bkz. İbrahim, 14/30; Mürselât, 77/46.

dilemeden olumsuz davranışlarda ısrar etmek hem de affedileceğini ummak ise kişilik açısından bir tutarsızlıktır.

Tutarlı bir ümidin en bariz bir şekilde ortaya çıktığı ibadet duadır. Dua'nın recâ olgusuna iki taraflı olarak güzel bir örnek olduğu belirtilmiştir.¹¹⁸⁶

Nitekim recânın birinci gerekliliği manevi çöküntüden kurtulma ikinci gerekliliği de recâ duygusunun insanda temadi etmesidir. Bu manada dua, insanı ümitsizlik ve karamsarlık duygusundan, manevi çöküntüden kurtarır. Dua, özellikle zayıf ve çaresizlik içerisinde olduğu durumlarda insana ümit ve teselli veren önemli bir aracı ve yardımcıdır. Dua eden bir mü'min, Allah'tan her zaman için ümitlidir. O, iyiliğe dair ümit ve beklentilerinin gerçekleşeceğine inanır ve bunun gereklerini yerine getirir. Duanın gereklerini yerine getirmeden, kavli duayı fiili dua ile desteklemeden dua etmek, gereklerini yerine getirmeden recâ duymak mezmum ve tutarsız bir davranış olarak algılanabilir.

Nitekim Kur'ân-ı Kerim de bu konuda, **“şüphesiz ki, kendilerine doğru yol belli olduktan sonra, arkalarına dönenleri, şeytan sürüklemiş ve kendilerine ümit vermiştir”**¹¹⁸⁷ buyrulmaktadır.

Âyet-i Kerime de işaret edilmiştir ki münafıklar kendilerine gelen vahyi bilginin aksine davranmaktadırlar. Bu da şeytanın onları aldatıp boş ümitler peşinde koşturulmalarıyla neticelenmiştir.¹¹⁸⁸ Hâlbuki şeytanın aldatmalarına kanıp boş umutlar peşine düşmeden önce kendilerine gelen doğru yolun gereklerini yerine getirmeleri gerekiyordu. Bu durumda onların Allah'a karşı vaziflerini yerine getirmeden kendilerine olan güvenin bir eseri olarak sadece umut etmeleri gayr-ı meşru recâ olarak sayılabilecek bir durumdur.

Nitekim İmam Gazali memduh ve meşru recâ'yı, insanın gücü yettiğinde ibadetlerini yerine getirdikten sonra Allah'tan ümit kesmemesi olarak tarif etmektedir. Ona göre daima ümit içinde olmak gereklidir. Ümit duygusu olan insanın Allah'ın yasaklarından uzak durması gerekmektedir. Hem günah işleyip hem de ümit

¹¹⁸⁶ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, İstanbul, 1982, s. 195-196; Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Samsun, 1993, s. 74; Hâbil Şentürk, *Din Psikolojisi*, İstanbul, 1997, s. 164; Hâlib Apaydın, *İbadet Psikolojisi*, İstanbul, 2003, IX, s. 195.

¹¹⁸⁷ Muhammed, 47/25.

¹¹⁸⁸ Semerkandî, *a.g.e.*, III/304; Beğavî, *a.g.e.*, VII/288.

dolu olmak ahlaki açıdan doğru görülmez.¹¹⁸⁹ Allah'ın merhameti de ancak sakınarak rahmetini umanlara olacaktır: ***“Benim merhametim her şeyi kuşatmıştır. Onu sakınıp zekât verenler, âyetlerimize inananlar için göstereceğim.”***¹¹⁹⁰

Bunun dışında Kur'ân, Yüce Allah dışında bir varlıktan yardım ummayı da menederek recâ duygusunun memnu bir yerde kullanılmasını bir müşrik hareketi olarak niteler: ***“Onlar, yardım göreceklarını umarak Allah'tan başka ilâhlar edindiler.”***¹¹⁹¹

Yine recâ kavramının geçtiği bazı âyetler insanları Allah'a karşı umutlu olmaya davet ederken aynı zamanda nelere de ümit bağlayıp peşine düşmememizi haber verir:

“Servet ve oğullar, dünya hayatının süsüdür; ölümsüz olan iyi işler ise Rabbinin nezdinde hem sevapça daha hayırlı, hem de ümit bağlamaya daha lâyıktır.”¹¹⁹²

“Temelli kalacağınızı umarak sağlam yapılar mı ediniyorsunuz?”¹¹⁹³

Sonuç olarak Kur'ân âyetleri Yüce Allah'ın sıfatlarını zikrederek umutsuzluk halini bazen şirk bazen fiske bazen de küfür alameti olarak zikreder. Bunun için açık âyetlerle insanları Allah'a karşı umuda ve hidâyete davet eder. Bununla beraber Kur'ân, amelsiz bir recâyı temelsiz bir aldatmacaya benzetererek kişilerin havf ve recâ eksenî içinde davranmalarını ister. Dolayısıyla kul, Allah'a havfından dolayı ibadet edecek; Allah'a karşı recâsından dolayı da umit edecek. Bunun dışında kalan recâ duygusu şeytanın bir iğvası olarak zikredilmiştir:

“İslah edilmesinden sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın. Allah'a korkarak ve (rahmetini) umarak dua edin. Muhakkak ki iyilik edenlere Allah'ın rahmeti çok yakındır.”¹¹⁹⁴

“(Şeytan) onlara söz verir ve onları ümitlendirir; halbuki şeytanın onlara söz vermesi aldatmacadan başka bir şey değildir.”¹¹⁹⁵

¹¹⁸⁹ Gazzalî, a.g.e., s. 161.

¹¹⁹⁰ Â'raf, 7/156.

¹¹⁹¹ Yasin, 36/74.

¹¹⁹² Kehf, 18/46.

¹¹⁹³ Şuara, 26/129.

¹¹⁹⁴ Â'raf, 7/56.

¹¹⁹⁵ Nisa, 4/120.

4.SONUÇ

İnsan, düşünen, etrafını gözleyen, kâinatın birçok tehlikelerine karşı ne kadar aciz kaldığının idrakinde olan bir varlıktır. Bundan dolayı insan, tehlikelere karşı kendisini korumak mecburiyetindedir. İnsanı buna sevk eden şey ise fitratına derc edilmiş olan korku hissidir.

Korku duygusu beşer tabiatında, diğer birçok duyguya ve hatta zıddı olan ümit duygusuna oranla daha çok zikredilmektedir. Bundan dolayı Kur'ân-ı Kerim, bu hissi bilhassa muhatap almış ve hakiki mevkiine oturtmaya gayret etmiştir.

Kur'ân'da değişik anlamlara gelen havf kavramının geniş anlam yelpazesinin asıl maksadından uzaklaşarak kişileri ye'se ve Yaratıcıya karşı su-i zanna sevk etmemesi için bir denge unsuru olarak recâ kavramı Kur'ân-ı Kerim'de değişik form ve şekillerde gelmiştir.

Daha çok, istek ve arzu duyulan bir şeye ilişkin insanın iç dünyasında ortaya çıkan mücadele olarak tanımlanan recâ duygusu, Kur'ân'da bazı fiil ve kavramlarla karşılanmıştır. Genel itibariyle bireylerin umduklarına ermeleri yapacakları ibadet ve iyiliklere bağlanmıştır.

Havf teriminin Kur'ân'da değişik kelimelerle zikredilerek yerine göre haşyet, hele', rahbe, feza' gibi kelimelerin kullanılması iddia edildiği gibi 'Kur'ân'da korku faktörünün baskın olmasından' değil; aksine bir terbiye ve ceza aracı olarak ele alınan korkunun her şartta her bireye aynı düzeyde uygulanmaması gerekliliğini vurgulamak içindir.

Bununla beraber havf ve müradifleri olan kavramlar Kur'ân'da sadece salt bir korku anlamında da kullanılmamışlardır. Yerine göre marifetullahla varılan bir mertebe yerine göre mehabet, yerine göre endişe yerine göre de âhiret ahvaliyle alakalı durumlara karşı kaygı duyma anlamlarında kullanılmıştır. Dolayısıyla havf ve müradiflerinin geçtiği bütün âyetleri *korku* veya *Yüce Yaratıcının baskın ve ceberut bir tanrı anlayışına sahip olmasına* yorma, mezkûr kavramları Kur'ân konteksti içinde değerlendirmemiş olma anlamına gelmektedir. Çünkü hemen hemen bütün tefsirlerde bu kavramlar, geçtiği âyetlerdeki siyak sibaka göre manalandırılmış ve her geçtiği yerde âyetin ruhuna uygun anlam verilmiştir. Bu manada Hz. Âdem'in

aralarında anlaşmazlık çıkan iki oğlundan biri, diğerine; ‘kendisini öldürmeye kalkışsa bile yine de ona el kaldırmayacağını’ belirterek, **“çünkü ben âlemlerin rabbi olan Allah’tan korkarım”** demesi; Hz. Peygamber’e hitap eden, **“De ki: ‘Ben rabbime isyan edersem kesinlikle büyük bir günün azabına uğrayacağımdan korkarım”** meâlindeki âyette de havf, hem günah işleme endişesini, hem de uhrevî ceza korkusunu anlatmaktadır.

Hz. İbrahim de küfürde ısrar eden babası Âzer’i, **“Babacığım! Senin Allah’ın azabına çarpılmandan ve sonuçta şeytanın yakını olmandan korkuyorum”** diyerek uyarmıştır. Âyetlerde, kişinin sadece kendisi adına değil; başkası adına duyduğu korku ve kaygıların da havf kelimesiyle ifade edildiği görülmektedir.

Günümüz modern hukuk sistemleri ve genel psikolojik yaklaşımlara göre her ne kadar örnek davranışlara özendirmeye yönelik ödüllendirme usulleri varsa da insanların, yasakları işlemek ve yasaları çiğnemekten caydırmak için korku eksenli yaptırımlar daha ağır basmaktadır. Çünkü insan fıtratı taşkınlık, haddi aşmak, zulüm işlemek ve kısacası yasakları çiğnemeğe matuf huylarından çoğu zaman ancak korku sebebiyle vazgeçebilmektedir. Ama yine aynı beşerî düşünce ve psikolojik yaklaşımlara göre yasakların çiğnenmemesi için sadece korku faktörünün kullanılması beraberinde istibdat ve baskıcılığı getirir ki bu durum da bireyi ıslah etmek yerine ifsad edebilmektedir.

Aşırı korkunun insanın denge sisteminde tahribat meydana getirdiğini belirten bilim insanları bu tahribat karşısında kaybolan dengeyi geri getirecek yegâne sistem olarak ümit/recâ duygularının güçlendirilmesi gerekliliğine vurgu yapmışlardır. Nitekim yapılan bilimsel araştırmalara göre insanın yaşamı boyunca karşılaşılabileceği olumlu ve olumsuz durumlar kaygı, korku ve diğer heyecan hâllerini ortaya çıkarırlar. Bu minvalde yaşamın tehdit altında olması, isteklerin elde edilememesi yahut haksızlığa uğrama durumları kaygı yaratan hâllerdir. Bu noktaya gelindiğinde insanın bilincinde savunma ve telafi mekanizmaları işlemeye başlamaktadır. Amaç ise yaşam dengesinin korunması veya bozulanların telafisidir. Vücut iç dengesinin bozulduğu bu tür durumlarda bu kötü durumu dengeleyecek bir savunma

mekanizması bulunmadığında bünye bu durumu psikolojik rahatsızlık/anksiyete olarak dışarı yansıtır.

Yine psikanalistler ümit/recâ konusuna eğilerek ümit kavramının insan psikolojisi yönüyle etkilerinden bahseder. Bu yönüyle son yıllarda ümitle ilgili yapılan çalışmalarda umudun psikolojik ve fiziksel açıdan sağlıklı bireylerde bulunması gereken bir düzen olduğu genel bir kanı olarak ortaya çıkmış ve ümit yoksunluğunun psikososyal açıdan çeşitli problemlere yol açtığı saptanmıştır. Ayrıca birçok araştırmada ümit kavramının stres, depresyon ile negatif davranış ve problemlerle daha etkili başa çıkma, genel yaşam doyumu, psikolojik iyi olma, iyimserlik ve yaşam kalitesi ile pozitif etkisi olduğu görülmüştür.

Evrensel hukuk kuralları ve evrensel bir ıslah projesiyle inen Kur’ân, getirdiği bütün hükümlerinde bu denge sistemine göre indirilmiştir. Havf ve recâ kavramlarının Kur’ân’daki dağılım ve manalarına bakıldığında aynı dengenin gözetildiğine şahit olmaktadır. Nitekim Kur’ân bu dengeye dikkat çekecek şekilde **“...Allah'a korkarak ve (rahmetini) umarak dua edin...”** şeklinde işaret etmektedir.

Havf hissinin dengeleyici bir unsuru olarak recâyâ yaklaşan Kur’ân, pek çok yerde Allah Teâla’nın rahmetine, merhametine, lütfuna, keremine, affına ve âhirette O’nunla buluşmayı ümit etmenin önemine vurgu yapar. Bu anlamda ümitli olan ve beklentisi bulunanlar övülmüştür.

Recâyı yeis denilen ümitsizliğin karşıtı olarak ele aldığımız zaman ise Allah’ın rahmetinden ve affından ümit kesmenin küfür ve haram olduğunu görürüz.

Şu halde Allah’tan ümit kesmeyecek miktarda recâ (ümit) sahibi olmak zorunludur, aşırısı günahdır.

Kur’ân’ın genel bakışı bu minvalde cereyan etmekte ve genel itibariyle havfin ye’s’e dönüşmemesi için tevbe, salih amel, emr-i bi’lma’rûf nehy-i ani’l münker gibi hayır ve hasenatla ümit kapısı aralanmaktadır.

Nitekim havf ve recâda gözetilen bu denge bazı âyetlerde bu iki kavram beraber zikredilerek aralarındaki dengenin ehemmiyetine dikkat çekilmiştir.

Havf ve recâ dengesi aynı zamanda tasavvufun bir konusu olarak ele alınmıştır. Tasavvuf tarihine baktığımızda İmam Gazali'den günümüze kadar hemen hemen bütün mutasavvıflarca ele alınmıştır.

Tasavvufçular, havf-recâ konusunda ifrat ve tefritten uzaklaşmak gerekliliği üzerinde durmuşlardır. Bu manada havf ve recâ, mümkün mertebe mantıki bir çerçeve içerisinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Nitekim İmam Gazali, havf ve recâ'nın bir duygu olarak hissedilmesinden çıkarılıp aksiyona, amele çevrilmesi gerekliliğine vurgu yapar. Sadece havf duyma ya da sadece ümit etme duygusu, Kur'ân'dan anlaşılan tek anlam değildir. Zira Kur'ân havfı salih amel işleyen kişilerin bir vasfı olmaktan çıkarmıştır:

Semavî olmayan dinlerin antik çağ filozoflarından etkilenerek doğa olaylarından korkma ve ölüm kaygılarına karşılık İslâm düşüncesinde korku kavramına farklı bir bakış açısı getirilmektedir. Buna göre havf, kaynağını insanın ölümlü ve sonlu oluşundan alan zorunlu bir varoluş biçiminden almamaktadır.

Havfa epistemolojik bir yaklaşım getirmeye çalışan bazı İslâm düşünürlerine göre korku insanda düşünceye yol açan bir haldir. Bu hal insanı derinden sarsan endişeden kurtulmaya ve düşünmeye iten bir psikolojidir. İnsan, kendisini tefekküre sevk eden bu psikoloji sayesinde yaratıcının merhamet sıfatlarına sığınarak O'na karşı hüsn-ü zan ve recâ duygularını hareket ettirmeye başlamıştır. Öyleki insan, tarih boyunca kendisini tehdit eden ve onda kaygı yaratan unsurlardan bu şekilde kurtulmuştur. Havf duygularına karşı Yüce Yaratıcı'nın merhametine sığınıp O'na karşı recâ duygularıyla dolan insan, hayvanlardan ve insanlardan gelebilecek düşmanca saldırılara karşı silahlar, açlıkla baş edebilmek için üretim teknikleri, sıcaktan ve soğuktan korunmak için barınaklar geliştirmiştir.

Havf ve recâ, insanın ruhsal yapısında birlikte ve yan yana bulunurlar. Yaratılışı gereği insan ruhu, hem havf hem de recâyı doludur. Öyle ki her çocuk bu iki duyguyla dünyaya gelir. Çocuğun gelişimine paralel olarak havf ve recâ duyguları da karşılıklı iki kutup halinde gelişir. Gelişim sürecinde havfın ve recânın nesneleri değişse de bu iki kutup karşılıklı ve birlikte varlığını sürdürürler. Bu duygular, bireyin belli bir istikâmete yönelmesinde ve kendini kontrol etmesinde önemli role sahiptirler.

Bu meyanda gelecekle alakalı endişe duyma ve aynı zamanda gelecekle alakalı ümit taşıma insana özgü bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayı insandaki bu iki temel duygu hassas sınırlar içinde derç edilmiştir. Nitekim insan bünyesi ne hayatı yaşanmaz kılacak kadar etki eden korkuya ne de insanı hayalperest yapacak kadar etki eden ümit duygusuna tahammül edebilir.

Havfa bu bilinç düzeyinde yaklaşan İslâm, “korkaklığı” zem etmiştir. Buna mukabil, ilahî bir duygu olan *korku*’yu başka bir ilahi mekanizmayla dengeleyerek adeta vahyin aklî boyutunu insan hayatında tesis etmektedir ki o mekanizma da *recâ*’dır: ***“İslah edilmesinden sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın. Allah'a korkarak ve (rahmetini) umarak dua edin. Muhakkak ki iyilik edenlere Allah'ın rahmeti çok yakındır.”***¹¹⁹⁶

¹¹⁹⁶ A’raf, 7/56.

KAYNAKLAR

- ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuâd, *el-Mucemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dâru'l-Kutubü'l-İlmiye, Kahire, ts.*
- ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs amme işteharâ mine'l-Ehâdisi ala elsineti'n-Nâs, Daru'l İlim, Beyrut, 1997.*
- ADLER, Alfred, *İnsan Tabiatını Tanıma*, (Çev.: Dr. Ayda Yörükhan), İstanbul, İşbank Yay., İstanbul, 1995.
- AKÖZ, Hidâyet, *Kur'ân'da Allah-Kul İlişkisi*, İnsan Yay., İstanbul, 2000.
- ALBAYRAK, Halis, *Kur'ân'da İnsan-Gayb İlişkisi*, Ensar Yay., İstanbul, 2005.
- ALTINTAŞ, Hayrani, “Psikoloji Sözlüğü Üzerine Deneme”, 31, *AÜİF*, Ankara, 1989.
- ÂMÛLÎ, Abdullah Cevadî, *Kura'an'da Hidâyet*, İnsan Yay., İstanbul, ts.
- APAYDIN, Hâilil, *İbadet Psikolojisi, Tabula Rasa –Felsefe&Teoloji-*, İstanbul, 2003.
- ASLAN, İbrahim, “Kadı Abdülcebbar'da ve Kierkegaard'da Korkunun Teolojisi”, *Felsefe Dünyası*, III, 4, Ankara, 2010, 186-201.
- ATEŞ, Süleyman, *İslâm Tasavvufu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1992.
- ATTAR, Feridüddin, *Tezkiret'ül Evliya*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1983.
- AVVAD b. ABDULLAH, *el-Mu'tik, el Mu'teziletu ve Usûluhumu'l-Hamsetu, Mektebetu'r-Rüşd, Riyad, 1996.*
- AYDIN, Mehmet, *Din Felsefesi*, DEÜ Yay., İzmir, 1987.
- AYDOĞAN, Sait, *İlköğretim II. Kademe Öğrencilerinin Ümit Ve Benlik Saygısı Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- BAYDAR, Ahmet, *Kur'ân Açısından Korku ve Büyü*, Beyan Yay., İstanbul, 1999.
- BAYER, Ali, *Sosyolojik Perspektiften Sekülerleşme ve Din İlişkisine Yeniden Bakış*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 2006.
- BEBEK, Adil, “Günah”, *DİA*, İstanbul, XIV, 1996, 282-285.
- BECK, Durak A., “Ümitsizlik Ölçeğinin Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması”, *Türk Psikoloji Dergisi*, İstanbul, 9, 1994, 32-75.
- BEGAVÎ, Ebu Muhammed Huseyin b. Mahmud b. Ferra, *İhyau't-Turas Mealimu't-Tenzîl fi Tefsiri'l Kur'ân*, (Thk.: Abdurrezzak el-Mehdî), Daru Turasi'l Arabî, Beyrût, 1420.

- BEYDAVÎ, Nasıruddin Ebû Said Abdullah b. Ömer eş-Şîrazî, *Envaru't Tenzîl ve Esraru't Te'vîl*, (Thk.: Muhammed Abdurrahman), Daru'l İlim, Beyrût, 1418.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, İstanbul, 1964.
- BOWKER, John, "İslâm'da Ölüm Anlayışı", (Çev.: Adnan Bülent Baloğlu), *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, İzmir, 1995, 363-390.
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmiu's-Sahih*, (Thk.: Mustafa el-Buğa), Daru'l İlim, Dimaşk, 1987.
- BULAÇ, Ali, *Kutsala, Tarihe ve Hayata Dönüş*, İnsan Yay., İstanbul, 1995.
- BUSTÂNÎ, Abdullah, *el-Bustân*, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1992.
- CANBOLAT, Süreyya, "Bir Kelâm Problemi Olarak Dinden Dönmenin Sebepleri, Bu Sebeplerin Tarihte ve Günümüzde İslâm'dan Dönmeyle İlişkisi, Türkiyede Hristiyan Olan Müslümanlar Örneği", *Sosyal Bilimler Dergisi*, I, 5, İstanbul, 2004, 98-132.
- CÂSİR, Ebu Safiyye, "Kur'ân'da İhbât: Semantik Bir Çalışma", (Trc.: Hüseyin Akyüzoğlu), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, Sakarya, 2001, 239-260.
- CEBECİ, Lütfullah *Kur'ân'a Göre Takva*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1985.
- CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yay., İstanbul, 2005.
- CEVAD, Ali, *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslâm*, el-Mecmau'l-İlmî'l-Irakî, Irak, 1955.
- CEVHERÎ, İsmail b. Hammad, *es-Sihah Tacû'l-Luga ve Sihahu'l-Arabiyye*, (Thk.: Ahmed Abdu'l Ğafûr Atar), Daru'l İlim, 3. bsm., Beyrut, 1404.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, 2000.
- el-CEVZİYYE, Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyüb b. Sa'd Şemsüddin, *Medâricü's-Sâlikîn Beyne Menâzili İyyake Na'büdü ve İyyâke Nesteîn*, (Thk.: Ahmed Fahrî er-Rufâî-İslâm Fâris el-Horosânî), Daru'l-Cîl, Beyrût, ts.
- COŞKUN, İbrahim, "Kur'ân Işığında İnkârın Psikolojik Sebepleri", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV-3, İstanbul, 1999, 119-145.
- CÜCELOĞLU, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.
- CÜRCANÎ, Seyyid Şerif, *Kitabü't-Ta'rîfât* (Nşr.: Abdülmunim Hafnî), Kahire, 1991.
- CÜVEYNÎ, İmamu'l-Haremeyn, *el-İrşad ila Kavaidi'l-Edilleti fi Usûli'l-İtikad*, Kahire, 1950.
- ÇAKAN, İ. Lütfi, "Zâlim Sultana Karşı", *Altınoluk Dergisi*, 31, İstanbul, 1988, 8-24.

- ÇELİK, Ahmet, “Kur’ân’a Göre Cehennem’de Kalmanın Semantik Tahlili”, *Ekev Akademi Dergisi*, 11, Erzurum, 2006, 122-129.
- ÇETİN, Mustafa, “Kur’ân’da Tefekkür Kavramı”, *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, İzmir, 2008, 43-59.
- DAVUD, Abdullah vd., *el-Mu’cemü’l Arabiyyi’l Esâsî*, Larousse Yay., Alecso, 1989.
- ed-DEHLEVÎ, İsmail b. Abdulğani, *Risaletu't-Tevhîd*, el-Mektebetu'l-Yahyaviyye, Seharenfür, 1974.
- DEMİREL, Kemal, *Tanrının Onuru İnsan*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1997.
- DERVEZE, Muhammed İzzet, *et-Tefsiru’l-Hadis*, Daru’l İhya, Kahire, h.1383.
- DESCARTES, Rene, *Ruhun İhtirasları*, (Çev.: Mehmet Karasan), M.E.B. Yay., İstanbul, 1997.
- EBU HAYYAN, Muhammed b. Yusuf, *el-Bahru’l-Muhîd*, Daru’l-Fikr, Beyrut, 1992.
- EBU’S-SU’ÛD, Muhammed b. Muhammed el-İmadî, *İrşâdu’l-Aklî’s-Selîm İlâ Mezâya’l-Kur’âni’l-Kerim*, Kahire, ts.
- EKER, Hasan, *Dua Bilinci*, Denge Yay., İstanbul, 2000.
- el-EDEMÎ, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Sehl b. Ata, *Tefsir*, (Nşr.: Paul Nwyia), Beyrut, 1986.
- ERAYDIN, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Marifet Yay., İstanbul, 1984.
- ERGİL, Doğu, “Bediüzzaman'ın Öğretisinde Ümit”, *Yayınlanmamış Makale*, İstanbul, 2006, 1-13.
- ERGUN, Cemal, *Kur’ân’ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, Kahramanmaraş, 2006.
- ERKORKMAZ, Çelikel, “Üniversite Öğrencilerinde Depresif Belirtiler Ve Ümitsizlik Düzeyleri İle İlişkili Etmenler”, *Nöropsikiyatri Arşivi*, XXXV, 4, 2008, 118-145.
- ESED, Muhammed, *Kur’ân Mesajı*, İşaret Yay. (Trc.: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), İstanbul, 1999.
- EŞ’ARÎ, *el-Luma fi’r-red ala ehli’z-zeyğî ve’l-bid’a*, el-Hey’etü’l-Âmme li’ş-Şuûn, Kahire, ts.,
- EŞ’ARÎ, Ebu’l-Hasen, *Makalatu’l-İslâmiyyîn*, Mektebetu Nehdati’l-Mısriyye, Kahire, ts.
- FAZLURRAHMAN, *Ana Konularıyla Kur’ân* (Trc.: Alpaslan Açıkgenç), Fecr Yay., Ankara, 1987.

- el-FERRA, Ebu Zekeriyya Yahya b. Ziyad b. Yakub, *Meanî'l Kur'ân*, (Thk.: Muhammed Ali en-Neccar-Ahmed Yusuf Necati-Abdulfettah İsmail Şelebî), Daru's-Sürûr, Beyrut, ts.
- FÎRÛZABADÎ, Mecdudî Muhammed b. Ye'kûb, *Besaîr Zevî't-Temyîz fî Letaîfî'l Kitabi'l Ezîz*, (Thk.: Muhammed Ali en-Neccar), el-Mektebetu'l ilmîyye, Beyrût, ts.
- FOULQUÎE, Paul, *Pedagoji Sözlüğü*, (Çev.: Cenap Karakaya), İstanbul, 1994.
- FROMM, Erich, *Umut Devrimi*, (Çev.: Şemsa Yeğin), Payel Yay., İstanbul, 1995.
- GAZALÎ, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhya-u Ulumi'd-Din*, Dalru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- _____*Kimyâ-yı Saadet*, (Çev.: Mehmed A. Müftüoğlu), İstanbul, Nesil Yay., 1981.
- GENÇTAN, Engin, *Psikanaliz ve Sonrası*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990.
- GEZGİN, Ali Galip, “Eşanlamlılık Bağlamında Kur'ân'da “Korku” İfade Eden Kelimeler Üzerine Analitik Bir Değerlendirme”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, I, İstanbul, 2003, 38-62.
- GÖKA, Erol, “Hümanistik Psikoloji Açısından Kaygı Sorunsalı ve Kendini Gerçekleştirme Kavramı,” *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, VI, Ankara, 1999, 165-184.
- GÖKCAN, M. Mansur, “Tasavvufta Allah Korkusu”, *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, 2, Çorum, 2004, 249-267.
- GÜLER, İlhami, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu*, Ankara, 2000.
- GÜNAY, Tümer- KÜÇÜK, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yay., Ankara, 1988.
- GÜNER, Osman, “En Büyük Lütuf: Hidâyet”, *Yeni Ümit Dergisi*, 15, İzmir, 2008, 7-13.
- el-HALEBÎ, Ahmed İbn Yûsuf es-Semîn, *Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1993.
- HAMÎDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (Çev.: İ. Süreyya Sırma), İşaret Yay. İstanbul, 2004.
- HATTABÎ, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed, *Meâlimü's-Sünen*, Daru'l Kutubu'l ilmiyye, Beyrût, 1988.
- HUCVİRÎ, Ali Osman Cüllabî, *Keşful Mahcup*, (Çev.: Süleyman Uludağ), İstanbul, 1992.
- HÜSEYİN, Kerâmet, *Fıkhu'l-Lisân*, Leknehu, Hindistan, 1915.

- el-ISFAHANÎ, Ebu Nuaym, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- İŞİK, Emin, *Kur'ân'ın Getirdiği*, Hareket Yay., İstanbul, ts.
- İBN ABBAS, *Tenviru'l Mekabis Min Tefsir-i İbn Abbas*, Darul Kutubu'l İlmiyye, Beyrut, 1992.
- İBN ARABÎ, Muhyiddin, *el-Futûhatü'l-Mekkiyye*, (Thk.: Osman Yahya), Kahire, 1988.
- İBN ATIYYE, Abdülhakk el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-Vecîz fîTefsîri Kitâbi'l-Azîz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1984.
- İBN CÜZEYY, Muhammed b. Ahmed, *et-Teshil li Ulûmi't-Tenzîl*, (Thk.: Rıza Ferec el-Hemami), Beyrut, 2003.
- İBN EBÎ'L-İZZ, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahaviyye*, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1988.
- İBN FARÎS, Ebû'l Huseyn Ahmed b. Zakeriyya (v.395-1004), *Mu'cemu'l Mekayîsi'l-Luga*, (Thk.: Abdu's-Selam Muhammed Harun), 2. bsm. Mısır, 1972.
- İBN HACER, Şihabüddin Ahmet b. Ali el-Askalanî, *Fethu'l-Bari bi Şerhi'l -Buharî*, Kahire, 1987.
- İBN HANBEL, Ebu Abdillâh İbn Muhammed eş-Şeybanî, *el-Musned*, Darul Kutubu'l İlmiyye, Beyrut, 1398/1978.
- İBN HAZM, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, *El-Ahlâk Ve's-Siyer Fi Müdâvâtî'n Nüfûs*, (Çev.: Cemaleddin Erdemci, Hasan Hüseyin Bircan), İstanbul, 2005.
- _____ *el-Fasl fi'l Milel ve'l-Ahva ve'n-Nihal*, Kahire, 1318.
- İBN KESÎR, Ebû'l Fida İsmail b. Ömer, *Tefsiru'l Kur'âni'l Azim*, (Thk.: Muhammed Ali es-Sabûnî), Daru'l Fikr, Beyrût, 1996.
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, (Thk.: Muhammed Fuâd Abdülbakî), el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrût, ts.
- İBN MANZÛR, Cemalüddin Muhammed b. Mukerrim, *Lisanu'l Arab*, (I-XV), Daru'l Fikr, 3. bsm., Beyrut, 1994.
- İBN TEYMİYYE, Takıyyuddin Ahmed, *Fil-Kelam ale'l-Fitra min Mecmuati'r-Rasaili'l-Kübra*, Beyrut, ts.
- İBRAHİM, Enis, *el-Mu'cemü'l-Vasit*, Mektebetu Nesri's-Sekafeti'l-İslâm, Beyrut, 1991.
- İSFAHANÎ, er-Rağib, *Mufredatu Elfazi'l Kur'ân*, (Thk.: Safvan Adnan Davûdî), Daru'l Kalem, Beyrût, 1992, s. 881.
- İSMAİL HAKKI, İzmirli, *Tefsir-u Ruhü'l Beyan*, Daru'l Fikr, Beyrût, ts.

- İZUTSU, Toshihiko, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, (Çev.: Süleyman Ateş), Ankara İlahiyat Yay., Ankara, 1975.
- _____*Kur'ân'da Dînî ve Ahlakî Kavramlar*, (Trc.: Selâhattin Ayaz) Pınar Yay., 1. Basım, İstanbul, 1991.
- el-ÎCÎ, Adududdin, *el-Mevakıf fî İlmi'l-Kelâm*, Alemu'l-Kütüb, Beyrut, ts.
- JERSİLD, T. Arthur, *Çocuk Psikolojisi* (Çev.: Gülseren Günçe), Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., Ankara, 1976.
- KÂDİ ABDULCEBBAR, Ebü'l-Hasen Kadı'l-kudât Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *el-Muğnî*, Kahire, 1988.
- _____, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (Thk.: Abdülkerîm Usmân), Mektebetü Vehbe, Kahire, 1384/1965.
- _____*Fadlu'l-İ'tizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, (Nşr.: Fuad Seyyid), Tunus, 1974.
- KALYONCU, Hamdi, *Yeryüzü Tanrıları, Şirk Psikolojisi*, Marifet Yay., İstanbul, ts.
- KANDEMİR, Yaşar, vd., *Riyazu's-Salîn Şerhi*, Ravza Yay., İstanbul, 1999.
- KARA, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yay., İstanbul, 1998.
- KARAGÖZ, İsmail, "Kur'ân'da Salih Amel", *Diyanet İlmi Dergi*, 9, Ankara, 1997, 3-12.
- KARAKUŞÇU, M. Nail, *Genel Psikoloji ve Normal Davranışlar*, Ankara. 1988.
- KASAPOĞLU, Abdurrahman, "Hz. Musa Kıssasında Korku Fenomeni", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, I, Samsun, 2008, 127-146.
- _____, "Kur'ân'da Ümit-İman İlişkisi", *Tasavvuf Dergisi*, VIII, Samsun, 2007, 155-167.
- _____*Kur'ân'da İnsan Psikolojisi*, İstanbul, 6, 1997, 4-19.
- KAVŞUT, M. Sait, "İnsan: Teolojik Antropoloji" *Mâturîdî'nin Düşünce Dünyası*, (Edt.: Şaban Ali Düzgün), 4, Ankara, 2011, 238-251.
- KAYA, Remzi, "Kur'ân-ı Kerim'de İnsan-Şeytan İlişkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II, Bursa, 2003, 1-30.
- KESLER, M. Fatih, "Tasavvuf", *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 7, Ankara, 2004, 9-23.
- KILIÇ, Sadık, *Fıtratın Dirilişi*, İstanbul, 1991.
- _____*Kur'ân'da Günah Kavramı*, Konya, 1984.

- KIERKEGAARD, Søren, *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*, (Çev.: Mukadder Yakupoğlu), Ayrıntı Yay., İstanbul, 1997.
- KOÇ, Mustafa, “Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açından Psikolojik Bir Değerlendirme”, *Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III, 2, Haziran, Sakarya, 2002, 45-67.
- KÖKNEL, Özcan, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, Altın Kitaplar Yay., İstanbul, 1982.
- KURTÛBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut, 1985.
- KUŞEYRÎ, Abdülkerim, *er-Risaletü'l-Kuşeyriyye*, Dâru'l Hayr, Beyrut, 1997.
- KUTUB, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut, 1967.
- KUTUP, Muhammed, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, (Çev.: Bekir Karlıağa), İstanbul, 1987.
- MEB, *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2000.
- M. REŞİD RIZA, *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Hakim (el-Menar)*, Mısır, 1366/1946.
- MÂTURÎDÎ, Ebû-Mansur, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, Mizan Yay., İstanbul, 2006.
- _____ *Te'vilatu Ehli's-Sunne*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2004.
- MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Nasihatü'l-Mülûk*, (Thk.: Muhammed Câsim el-Hadîsî), Daru's-Şuûni's-Sekâfiyye, Bağdad, 1986.
- MERAĞÎ, A. Mustafa *Tefsiru'l Merağî*, Daru İhyai't-Turasi'l Arabî, Beyrut, 1394/1974.
- MEVDÛDÎ, Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'an*, (Çev.: Muhammed Han Kayani vd.), İnsan Yay., İstanbul, 1989.
- MORGAN, T. Cliford, *Psikolojiye Giriş*, (Çev.: Komisyon), Ankara, 1980.
- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin b. el-Haccâc, *El-İmam İbnü'l-Haccac el-Kuşeyri en-Nişaburi, es-Sahih*, (Thk.: Muhammed Fuâd Abdülbâki), Beyrut, 1955.
- MÜTERCİM ASİM EFENDÎ, *Kamus Tercemesi*, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, 1305.
- NESEFÎ, Ebu'l Berekat Abdullah b. Ahmed b. Mahmud Hafîzu'd-Din, *Medarîku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*, (Thk.: Yusuf Ali Bedyuvî), Daru'l Kelimi't-Tayyib, Beyrût, 1998.
- _____ *Tabsiratü'l-Edille fî Usûlu'd-Dîn*, (Thk.: Hüseyin Atay), Ankara, 2004.
- ÖNER, Necati, *Stres ve Dini İnanç*, TDV, Yay., 4. bsm., Ankara.
- ÖZ, Mustafa, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, Kalem Yayıncılık, İstanbul, 1981.

- ÖZEL, Ahmet, “İslâm Hukukunda Ülke Kavramı ve Düşman Ülkelerle Ticari İlişkiler”, *I. Uluslararası İslâm Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongresi*, Konya 1997, 148-167.
- ÖZTÜRK, Y. Nuri *Kur’ân ve Sünnete Göre Tasavvuf*, Yeni Boyut Yay., İstanbul, 1995.
- _____ *Kur’ân Açısından Şeytancılık (Satanizm ve Ötekiler)*, Yeni Boyut Yay., İstanbul, 2002.
- _____ *İslâm’da Büyük Günahlar*, Hürriyet Ofset, İstanbul, 1991.
- PAZARLI, Osman, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.
- PEKER, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Sönmez Yay., Samsun, 1993.
- RAZÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin Fahreddîn, *Me’fatihu’l Ğayb*, Daru Turasi’l Arabiyye, Beyrût, 1420.
- REÇBER, Mehmet Sait, “Realizm, Din ve Dünyevileşme”, *İslâmiyât*, V, İstanbul, 1989, 18-33.
- SCHİMMEL, Annemarie, *Tasavvuf’un Mistik Boyutları*, (Çev.: Ender Gürol), Adam Yayıncılık, İstanbul, 1982.
- SCOGNAMILLO, Giovanni, *Doğu ve Batı Kaynaklarına Göre Şeytan*, (Trc.: Arif Arslan), Karizma Yay., İstanbul, 1999.
- SPİNOZA, Benedictus Baruch, *Etika*, (Çev.: Hilmi Ziya Ülken), Dost Kitabevi, Ankara, 2004.
- SUYÛTÎ, Celâleddîn, *ed-Dürrü’l-Mensûr fi’t-Tefsir bi’l-Me’sûr*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, ts.
- SUYÛTÎ, Celâlüddin Muhammed İbn Ahmed -Celâlüddin Abdürrahman İbn Ebi Bekr el-Mahallî, *Tefsirü’l-Celâleyn*, Dâru’l-Kalem, Beyrut, ts.
- eş-ŞAFÎÎ, Muhammed b. İdris, *er-Risale*, (Thk.: Muhammed Seyyid Geylani), İstanbul, 1388.
- ŞÂRÂNÎ, Abdülvehhab, *Tabakât*, Dâru’l Fikri’l Arabî, Mısır, ts.
- ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu’l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *Nihâyetü’l-İkdam fi-İlmi’l-Kelam*, Londra, 1934.
- _____ *el-Milel, ve’n-Nihal*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- ŞEKER, Necmettin, “Hadislerle Temellendirilen Tasavvufî Hâller”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, Iğdır, 2012, 118-134.
- ŞENTÜRK, Habil, *Din Psikolojisi*, Esra Yay., İstanbul, 1997.

- ŞEVKANÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l Kadir el- Camiu Beyne Fenney Rivâyet ve 'd-Dirâyeti ve min İlmi't-Tefsir*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut, ts.
- TABATABÂÎ, M. Hüseyin, *el-Mîzân fî Tefsiri'l-Kur'ân*, Beyrut, 1995.
- TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Camîu'l Beyan an Tevîli'l Ayi'l Kur'ân*, Müessesetu'r-Risale, Beyrût, 1994.
- TERCANLI, Demir-NURGÜL, Vildan, "Umutsuzluk Ölçeği", *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, I, 7, İstanbul, 2012, 28-43.
- TEZCAN, Galip, "Kelamî Paradigmanın Güçlüğü: Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Kelamında Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarının Anlaşılması", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, Isparta, 2012, 269-283.
- TIRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünen*, I-V, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- TÛSÎ, Ebû Nasr Serrâc, *el-Lûma*, Daru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 2001.
- TUZCUOĞLU, Semai, vd., "Psikolojik Danışma ve Rehberlik Öğrencilerinin boyun eğici Davranış ve Depresyon Düzeylerinin İncelenmesi", *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 14, İstanbul, 2001, 135-152.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011.
- ULUDAĞ, Süleyman *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul, 1991.
- _____ "Recâ" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXII, İstanbul, 2007, 502-505.
- ÜNALAN, Abdullah, "Hadislerde Günahın Psiko-Sosyal Boyutu", *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, İstanbul, 2012, 87-116.
- YAVUZ, Kerim - İNAM, Ahmet, *Sosyal Bilimlerde Güven*, Vadi Yay., Ankara, 2003.
- YAZIR, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, 1979.
- YENİTERZİ, Emine, *Mevlânâ Celâleddin Rûmî*, TDV Yay., Ankara, 2001.
- YILDIRIM, Suat, *Kur'ân'da Uluhiyyet*, İnsan Yay., İstanbul, 1987.
- YILMAZ, Sabri, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Allah'ın Rahman Ve Rahim Sıfatlarını Tahlili", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, IV, İstanbul, 2004, 105-114.
- YILMAZ, H. Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yay., İstanbul, 1994.
- ZEMAHŞERÎ, Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed İbn Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- ZİGLAR, Zig, *Ohumsuz Bir Dünyada Olumlu Çocuklar Yetiştirmek*, (Çev.: E. Özlem Suer), Beyaz Yay., İstanbul, 1998.

ÖZET

KUR'ÂN ÂYETLERİ IŞIĞINDA HAVF VE RECÂ

Havf/Korku, insan hayatında bir savunma mekanizması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle havf, insanı tehlikelere karşı uyararak ve tedbire sevk eden derûnî bir duygudur. Bu duygunun aşırı ve yersiz bir şekilde kullanılması hem insanın ruhsal yapısına hem de sosyal yaşantısına zarar veren bir mahiyeti haizdir. Bu duygunun kontrol altına alınması, sınırları içinde kullanılması bireylerin psikososyal hayatları açısından arzulanan bir durumdur. Havf duygusuna mukabil Recâ/Ümit, havftaki aşırılığı kıran, havfi aslî görevini icra etmeye sevk eden bir denge unsuru olarak zikredilebilir. Nitekim havf ve recâ kavramlarının Kur'ân'da bazen aynı âyette geçmesi, bizi bu iki kavram arasındaki denge üzerinde düşünmeye sevk etmektedir.

İslâmî birer kavram olarak bu iki kelimenin Kur'ân, Hadîs ve Tasavvuftaki ele alınış şekilleri bizi yine aynı sonuca vardıracak bir boyuta sahiptir. Öyleki Allah Rasûlû, bir hidâyet argümanı olarak ele aldığı havfi insanların ıslah olmaları için bir vesile olarak kullanmıştır. Aynı şekilde Allah Resûlû, ifrat derecesindeki havfin olumsuz sonuçlarına dikkat çekerek insanları Allah Teâlâ'ya karşı hüsn-ü zan ve recâ içinde olmaya davet etmiştir.

Mutasavvıflar havf ve recâ arasındaki ilişkiyi bir kuşun iki kanadına benzeterek aralarındaki dengeye dikkat çekmişlerdir. Bunun yanında havf kavramını daha çok kaygı kelimesiyle değerlendiren psikanalistler, ifrat derecesindeki kaygının zararlarını net bir şekilde ortaya koymaya çalışmışlardır. Aynı disiplinin ilim adamlarına göre kaygı duygusunun ferde verdiği tahrip ancak recâ duygusuyla dengelenirse tahrip etme yerine yarar sağlar.

Bu iki kavrama ister İslâmî ilimler isterse bilimsel çalışmalar yönüyle yaklaşılsın, bu iki kavramın insan hayatı üzerindeki etkileri, aralarındaki denge unsurunu bariz bir şekilde ortaya koymaktadır.

ABSTRACT

FEAR AND HOPE ACCORDING TO VERSO OF THE KORAN

Fear and Hope are factors in human life, which we face as a defence mechanisms. At this point fear is an instinct feeling that warn us and lead to take precautions against dangers. However using this feeling in our life unnecessarily may harm our both physical and our social life. Taking under control of this feeling, and using properly is a situation that is wanted from us. Hope according to the fear can be mentioned as a feeling that halter fear as a balance options. Finally as they mentioned in the Koran in the same Verso's should lead us to think about these feelings are each others' balance factors.

As an Islâmic concept these two words give us same feeling and same results when look from hadith and sufism perspective. Consequently our Prophet Mohammed use fear as way to reform humanity for better life. also our Prophet Mohammed warn us not to fear so much like stop our life and hope good things from our God.

The people of Sufism resemble these words like a birds Wings and try to show the balance. On the other hands the Psychoanalists who consider the word 'havf' as an anxiety try to show obsessive fear is obviously harmful for human life. The same discipline according to the philosophers, only can be useful if they balanced with hope.

Even with consideration of both by philosophers or scientists, these two factors effects of human life shows us they need to balanced each other all the time.